

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

AĞALAR ABBASBƏYLİ
ETİBAR NƏCƏFOV

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR NƏZƏRİYYƏSİ

Dərslik

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Elmi-
Metodik Şurası “Sosial-siyasi elmlər” bölməsinin
19 noyabr 2007-ci il tarixli 3 nömrəli iclasının
qərarı ilə dərslik kimi təsdiq edilmişdir.*

Bakı – Mütərcim – 2007

Redaktor:
Pərvin Qulam oğlu Darabadi
tarix elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:
Həsən Cahangir oğlu Əlibəyli
tarix elmləri doktoru, professor

Habil Nurkişi oğlu Məmmədov
tarix elmləri namizədi, dosent

Ağalar Abbasbəyli, Etibar Nəcəfov. *Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi (Dərslük)*, Bakı, Mütərcim, 2007. – 208 səh.

Kitab müəlliflərin Bakı Dövlət Universitetinin Beynəlxalq münasibətlər və Beynəlxalq Hüquq fakültəsində oxuduqları mühazirələr əsasında tərtib edilmişdir. Kitab ABŞ və Qərbi Avropa müəlliflərinin əsərlərinin təhlili əsasında Azərbaycanda hazırlanmış ilk dərslükdür.

Dərslük üç bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə fənnin predmeti, tarixi, tədqiqat metodları və funksiyaları, onun başqa ictimai elmlərlə münasibəti tədqiq olunur. İkinci bölmədə idealizm, realizm, neoliberalizm, neorealizm, rasionalizm, marksizm, neomarksizm kimi beynəlxalq münasibətlərin əsas nəzəriyyələri və nəzəri yanaşmaları təhlil olunur. Bu bölmədə xüsusi fikir BMN-də indiyədək davam edən böyük debatların təhlilinə verilir. Üçüncü bölmədə “qərarın qəbul edilməsi”, “oyunlar nəzəriyyəsi”, “cücənin oyunu”, “məhbub dilemması”, “sövdələşmə nəzəriyyəsi” kimi aktorların davranış nəzəriyyələri, həmçinin BMN-nin “güc və onun tətbiq edilməsi”, “milli maraq və ideologiya”, “xarici siyasət və diplomatiya”, “münaqişə və müharibə”, “beynəlxalq əməkdaşlıq və inteqrasiya” kimi aktual problemləri tədqiq olunur.

Dərslük beynəlxalq münasibətlər, beynəlxalq hüquq, politologiya, tarix ixtisasları üzrə təhsil alan tələbələr, magistrilər, aspirantlar, həmçinin müəllimlər və beynəlxalq münasibətlərin nəzəri problemləri ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

A $\frac{4306010000}{026}$ 112 – 07

© A.Abbasbəyli, E.Nəcəfov, 2007

İÇİNDƏKİLƏR

Ön Söz.....	7
-------------	---

I BÖLMƏ GİRİŞ

I Fəsil. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi fənninin predmeti və əhəmiyyəti.....	11
1.1. İctimai-siyasi fikir tarixində beynəlxalq münasibətlərə dair ideyalar.....	11
1.2. BMN fənninin meydana gəlməsi və inkişafı.....	14
1.3. BMN fənninin predmeti və obyektı.....	16
1.4. BMN fənninin əsas inkişaf mərhələləri.....	20
1.5. BMN fənninin başqa ictimai elmlərlə münasibəti.....	21

II Fəsil. BMN fənninin metodları.....	23
2.1. BMN-nin metodları haqqında ümumi məlumat.....	23
2.2. Ümumi metodlar.....	24
2.3. Tətbiqi metodlar.....	31
2.4. BMN fənninin funksiyaları.....	41

II BÖLMƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ DAİR ƏSAS MƏKTƏBLƏR VƏ NƏZƏRİ YANAŞMALAR

III Fəsil. İdealizm.....	45
3.1. İdealizmin əsas müddəaları.....	45
3.2. “Daxili-xarici” yanaşmanın mahiyyəti.....	47
3.3. İdealizmdə müharibə konsepsiyası.....	48
3.4. Liberalizm gizli diplomatiya, qüvvələrin balansı və kollektiv təhlükəsizlik haqqında.....	52

IV Fəsil. Liberalizmin iqtisadi nəzəriyyəsi	56
4.1. İqtisadi liberalizmin əsasları.....	56
4.2. Karl Polanyi tərəfindən liberalizmin iqtisadi nəzəriyyəsinin tənqidi.....	59
4.3. Liberalizm sərbəst ticarət haqqında.....	62
4.4. Qloballaşma dövründə liberalizm nəzəriyyəsinin yeri. Neoliberalizm.....	65
V Fəsil. Realizm	71
5.1. Realizmin ümumi xarakteristikası.....	71
5.2. Edvard Karr.....	72
5.3. Hans Morgentau.....	76
5.4. Ənənəvi realizmin tənqidi.....	83
VI Fəsil. Neorealizm	84
6.1. Kennet Volts.....	84
6.2. Beynəlxalq sistemin əsas qüvvələri və prinsipləri.....	85
6.3. Kennet Voltsun nəzəriyyəsinin dəyərləndirilməsi.....	87
VII Fəsil. Rasionalizm	89
7.1. Rasionalizmin ümumi xarakteristikası.....	89
7.2. Rasionalizmdə beynəlxalq cəmiyyət anlayışı. Nizam və ədalətin münasibəti.....	91
7.3. Qeyri-Qərb xalqlarına münasibət. Beynəlxalq cəmiyyətin genişləndirilməsi.....	94
7.4. Rasionalizm nəzəriyyəsinin dəyərləndirilməsi.....	98
VIII Fəsil. Marksizm	101
8.1. Marksizmin beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin əsas müddəaları.....	101
8.2. Marksizmdə tarix anlayışı.....	104
8.3. Marksizm imperializm və millətçilik haqqında.....	107
8.4. Neomarksizm.....	109
8.5. Marksizmin dəyərləndirilməsi.....	111

IX Fəsil. BMN-də Böyük debatlar	116
9.1. Birinci Debat.....	116
9.2. İkinci Debat.....	118
9.3. Üçüncü Debat.....	121

III BÖLMƏ

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR NƏZƏRİYYƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

X Fəsil. Aktorların davranış nəzəriyyələri	123
10.1. Aktorların davranış nəzəriyyələrinin ümumi xarakteristikası.....	123
10.2. Qərarın qəbul edilməsi nəzəriyyəsi.....	124
10.3. Oyunlar nəzəriyyəsi.....	127
10.4. “Cücənin oyunu”.....	130
10.5. Məhbus dilemması.....	132
10.6. Sövdələşmə nəzəriyyəsi.....	134

XI Fəsil. Güc. Milli maraq. İdeologiya	135
11.1. Güc BMN-nin kateqoriyası kimi.....	135
11.2. Gücün elementləri.....	135
11.3. Gücdən istifadə edilmə metodları.....	139
11.4. Qüvvələrin balansı nəzəriyyəsi.....	141
11.5. Kollektiv təhlükəsizlik prinsipi (nəzəriyyəsi).....	146
11.6. Milli maraq və təhlükəsizlik dilemması.....	148
11.7. Milli maraq və ideologiya.....	150

XII Fəsil. Xarici siyasət və Diplomatiya	154
12.1. Xarici siyasətin mahiyyəti və əhəmiyyəti.....	154
12.2. Xarici və daxili siyasət arasında münasibət.....	157
12.3. Diplomatiya xarici siyasətin həyata keçirilməsinin bir vasitəsi kimi.....	158
12.4. Diplomatiya və beynəlxalq hüquq.....	160

12.5. Köhnə və yeni diplomatiya.....	162
XIII Fəsil. Münaqişə və Müharibə.....	169
13.1. Münaqişə bir sosial hadisə kimi.....	169
13.2. Beynəlxalq münaqişələr.....	170
13.3. Beynəlxalq münaqişələrin tənzimlənməsi.....	172
13.4. Müharibənin mahiyyəti.....	176
13.5. Müharibələrin növləri.....	177
XIV Fəsil. Beynəlxalq əməkdaşlıq və İnteqrasiya.....	181
14.1. Beynəlxalq əməkdaşlığın ümumi xarakteristikası.....	181
14.2. İdealizm və realizm beynəlxalq əməkdaşlıq haqqında.....	182
14.3. Beynəlxalq rejimlər nəzəriyyəsi beynəlxalq əməkdaşlıq problemi haqqında.....	184
14.4. Dövlətlərarası əməkdaşlığın təhlilinə dair sosioloji yanaşma.....	186
14.5. Beynəlxalq əməkdaşlıq və inteqrasiya.....	188
Ədəbiyyat.....	192

ÖN SÖZ

Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi fənni, ümumi şəkildə götürsək, dövlətlər və xalqlar arasında baş verən hadisələri və prosesləri hərtərəfli tədqiq edir. Bu hadisələrin və proseslərin tədqiq olunması mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə hələ qədim zamanlarda dövlətlərarası, xalqlararası münasibətlər tədqiqatçıların maraq dairəsində olmuşdur. İlk başlanğıcda beynəlxalq münasibətlərə dair söylənilən fikirlər fəlsəfi fikrin tərkib hissəsi kimi çıxış edirdi. Ona görə də bu sahəyə aid olan nəzəri məsələlər fəlsəfi fikrin tərkib hissəsi kimi tədqiq olunurdu. Beynəlxalq münasibətlərin mahiyyətinə, qanunauyğunluqlarına, hərəkətverici qüvvələrinə, inkişaf perspektivlərinə və digər nəzəri problemlərinə dair alimlər və mütəfəkkirlər tərəfindən bir çox dəyərli fikirlər söylənmişdir. Bu isə, öz növbəsində, beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi fənninin müstəqil bir fənn kimi formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi fənninin müstəqil bir fənn kimi formalaşması Birinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövərə təsadüf edir. 1919-cu ildə Böyük Britaniyanın Uels Universitetində (Aberistvis şəhəri) beynəlxalq münasibətlər kafedrasının açılması bu fənnin yaranma tarixi kimi qəbul olunur. Məhz bu tarixdən sonra aparıcı Qərb dövlətlərinin, ilk növbədə ABŞ və Böyük Britaniyanın bir sıra universitetlərində beynəlxalq münasibətlərin nəzəri məsələləri əsaslı şəkildə tədqiq olunmağa başlayır. Birinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi fənninin tarixindəki bu əlamətdar hadisə, yəni onun müstəqil bir elm sahəsi kimi formalaşması həmin dövrdə baş verən hadisələrlə sıx bağlı idi. Daha dəqiq desək, Birinci Dünya müharibəsinin bəşəriyyətə gətirdiyi misli görünməyən fəlakətlər gələcəkdə dəhşətli bir sosial hadisə kimi müharibənin qarşısını almaq məqsədilə onun tədqiq olunması məsələsini gündəmə gətirmişdir. O dövrdən beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi bir elm sahəsi kimi Qərbdə inkişaf etməkdə davam etmişdir.

Keçmiş sosialist ölkələrinə, o cümlədən keçmiş sovet respublikalarına gəldikdə onu qeyd etmək lazımdır ki, burada beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin bir elm sahəsi kimi inkişafı üçün əlverişli şərait yox idi. Bu, ilk növbədə onunla izah olunurdu ki, sosialist ölkələrində mövcud olan totalitar sistem onların beynəlxalq əlaqələrini, xüsusilə xarici siyasətini dövlətin ciddi nəzarəti altında saxlayaraq bu sahələrə aid olan məsələləri ideoloji çərçivədə, hakim olan kommunist ideologiyasının prinsiplərinə uyğun şəkildə həll edirdi. Bu məsələlərin ictimaiyyət tərəfindən müzakirə və təhlil olunmasına yol verilmirdi. Belə olan şəraitdə dövlətin xüsusi nəzarəti altında fəaliyyət göstərən bir neçə elmi tədqiqat mərkəzlərini istisna etməklə keçmiş SSRİ-nin elmi tədqiqat mərkəzlərində beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi sahəsində elmi araşdırmalar aparılmırdı və ali məktəblərdə beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi bir fənn kimi tədris olunmurdu.

Sovet İttifaqının dağılması, yeni müstəqil dövlətlərin meydana gəlməsi keçmiş sovet respublikalarında, o cümlədən Azərbaycanda beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi sahəsində elmi araşdırmaların aparılması və onun tədris olunması üçün əlverişli şərait yaratdı. Bu dəyişikliklər beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin inkişafına dair sosial tələbatın yaranmasına da səbəb oldu. Bu dəyişikliklərin nəticəsində beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin yeni inkişaf mərhələsi başladı. Yeni mərhələnin əlamətləri özünü Azərbaycanda da büruzə verdi. Belə ki, beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi bir fənn kimi Azərbaycanın bir sıra ali məktəblərində tədris olunmağa başladı. Bu fənn üzrə bir neçə dərs vəsaiti və tədris proqramı nəşr olundu.¹ Lakin istər fənnin tədrisi sahəsində, istərsə dərs vəsaitləri və

¹ İndiyədək Azərbaycanda bir dərs vəsaiti (Baxışov M.Ə. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi. Dərs vəsaiti. Bakı, Şirvanəşr, 2005.-116 səh.) və iki tədris proqramı (Məmmədov K.C. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi. Bakı, BDU, 2001; Керимова Н.И. Теория Международных Отношений, Баку, 2006) çapdan çıxmışdır.

tədris proqramlarının çap olunması sahəsində müəyyən çatışmazlıqlar vardır. Belə ki, beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi fənninin tədrisi rus müəllifləri tərəfindən yazılan dərs vəsaitləri əsasında aparılır. Qərb müəlliflərinin bu sahədə yazdıqları əsərlər isə, demək olar ki, nəzərə alınmır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müəyyən obyektiv səbəblərə görə beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi bir elm sahəsi kimi keçmiş sosialist ölkələrində inkişaf edə bilməmişdir. O, Qərbdə meydana gəlmiş və inkişaf etmişdir. Bu sahədə böyük ənənələrə malik olan Qərb ölkələri beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi sahəsində aparılan tədqiqatlar üzrə liderliyi bu gün də inamla əllərində saxlayırlar. Rusiyada isə bu fənn SSRİ dağıldıqdan sonra tədris olunmağa başladı və bu sahədə tədqiqatlar aparıldı. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi sahəsində tədqiqat və tədris işinin təşkil olunmasında və həyata keçirilməsində rus müəllifləri Qərbin təcrübəsindən geniş istifadə etmişlər.

Təqdim olunan “Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi” adlı dərslik yuxarıda qeyd olunan çatışmazlıqların aradan götürülməsi məqsədilə Azərbaycanda atılan ilk addımdır. Dərslik əsasən ABŞ və Qərbi Avropa müəlliflərinin əsərlərinin təhlili əsasında hazırlanmışdır.

Bu dərslik üç bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə (giriş hissə) beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi fənninin meydana gəlməsi, əsas inkişaf mərhələləri, fənnin predmeti və obyektı, onun başqa ictimai elmlərlə münasibəti, burada istifadə edilən ümumi, tətbiqi metodlar və nəhayət, fənnin funksiyaları göstərilir. İkinci və üçüncü bölmələr (“Beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsinə dair əsas məktəblər və nəzəri yanaşmalar”, “Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin aktual problemləri”) dərsliyin əsasını təşkil edir. İkinci bölmədə idealizm, realizm, neoliberalizm, neorealizm, rəşionalizm, marksizm, neomarksizm kimi beynəlxalq münasibətlərin əsas nəzəriyyələri və nəzəri yanaşmaları təhlil olunur. Üçüncü bölmədə beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin “güc və onun tətbiq edilməsi”, “milli maraq və ideologiya”, “xarici

siyasət və diplomatiya”, “münaqişə və müharibə”, “beynəlxalq əməkdaşlıq və inteqrasiya” kimi aktual problemləri tədqiq olunur.

Təqdim olunan dərslük beynəlxalq münasibətlər, beynəlxalq hüquq, politologiya, tarix ixtisasları üzrə təhsil alan tələbələr, magistrələr, aspirantlar, həmçinin müəllimlər və beynəlxalq münasibətlərin nəzəri problemləri ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

I BÖLMƏ GİRİŞ

I FƏSİL

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR NƏZƏRİYYƏSİ FƏNNİNİN PREDMETİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

1.1. İctimai-siyasi fikir tarixində beynəlxalq münasibətlərə dair ideyalar

İctimai-siyasi fikir tarixində beynəlxalq münasibətlərə dair ideyalar hələ qədim zamanlarda irəli sürülmüşdür. Dövlətlərarası münasibətlərin təhlilinə Fukididin “Peloponnes müharibəsinin tarixi (səkkiz kitab)” əsərində (e.ə. 471-401) rast gəlmək olar. Fukididin irəli sürdüyü bir çox müddəalar və nəticələr indiyədək öz aktuallığını itirməmişdir. Afinalılar və lakedemonyanlar arasındakı müharibənin səbəblərini araşdıran Fukidid qeyd edir ki, hər iki xalq öz müttəfiqlərinə rəhbərlik edən və bütün sahələrdə inkişaf etmiş xalq idi. Hər iki dövlət imperiyaya çevrilərək bir-biri ilə rəqabətə girirdi. Bu rəqabətin sonu müharibə ilə nəticələndi. Fukidid qeyd edirdi ki, afinalıların güclənməsi lakedemonyanları qorxudaraq onları müharibəni başlamağa məcbur edir.

Fukididə görə, dövlətlərarası münaqişədə ən əsas arqument ancaq gücdür. Məsələn, güc vasitəsilə başqa dövləti müəyyən işləri görməyə məcbur etmək olar. Lakin Fukidid hesab edir ki, güc və qüvvə məqsəd deyil. Onlar dövlətin təhlükəsizliyini və nüfuzunu saxlamaq üçün vasitədir. Görünür, Fukidid zorakılığın tərəfdarı deyil. O, gücə əl atmağın zəruriliyini təəssüf hissi ilə qeyd edir. O, məsələləri zorakılıqla həll etmək istəyini insan təbiəti ilə bağlayır. Dövlətlərarası münasibətlərə hüquqi normaların əhəmiyyətini və zəruriliyini qeyd edən Fukidid göstərir ki, tərəflərarası tarazlıq olanda

hüquq qüvvədə qalır, əks halda zəif güclünün etdiklərinə müqavimət göstərə bilmir. Fukididin bu ideyalarında realizm yanaşmasının bir çox müddəaları öz əksini tapmışdır.

Fukidid tərəfindən əsası qoyulan ənənə (klassik ənənə) sonralar Nikola Makiavelli (1469-1427), Tomas Hobs (1588-1679), Emer de Vattel (1714-1767), general Karl fon Klauzevits (1780-1831) tərəfindən inkişaf etdirildi.

Məsələn, Hobs “Leviafan” adlı əsərində qeyd edir ki, insan öz təbiətinə görə eqoist məxluqdur. Onda hakimiyyət istəyi güclüdür. İnsanlar təbiətdən qabiliyyətlərinə görə fərqlənirlər. Buna görə onların rəqabəti, bir-birinə inamsızlığı, var-dövlətə hərislikləri “hamını hamıya qarşı, hər bir kəsi hər bir kəsə qarşı müharibəyə aparır”. Müharibə insanların qarşılıqlı münasibətinin təbii halıdır. Bir-birini tamamilə qırmamaq üçün insanlar ictimai müqavilə bağlayaraq dövlət yaradırlar. Dövlətin yaranması zamanı insanlar ictimai qayda-qanunu əldə etmək üçün öz hüquq və azadlıqlarını dövlətə həvalə edirlər. Dövlətlər təbii halda olaraq bir-birilə heç bir məhdudiyətlə bağlı deyil. Dövlətlərarası münasibətlərin yeganə tənzimləyicisi gücdür və dövlətlər müharibəyə hazır vəziyyətdə duraraq bir-birinə nəzarət edirlər.

Fukididin başladığı ənənənin başqa bir növü siyasi tarazlıq nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları arasında Benedikt Spinoza (1632-1677), David Yum (1711-1776) və İsveçrəli hüquqşünas Emera və Vattel (1714-1779) vardır. Hobsdan fərqli olaraq Vattel dövlətlərarası münasibətlərə pessimist ruhda baxmır. O, Avropa dövlətləri arasında ümumi maraqların, bir-birinə kömək hissinin artmasını qeyd edir. Onlar bir-birinin problemləri ilə maraqlanırlar, özlərini eqoist şəkildə aparmırlar. Dövlətlər arasında siyasi tarazlıq ideyası geniş yayılır. Klassik ənənəyə uyğun olaraq de Vattel hesab edir ki, dövlətlərin (millətlərin) maraqları şəxslərin fərdi maraqlarından üstündür. O, təhlükənin qarşısını almaq üçün qonşu dövlətə qarşı preventiv müharibənin başlanmasını ədalətli və qanuni hesab edir. Əgər qonşu dövlət daha güclü olsa, onda ona qarşı birgə vuruşmaq lazımdır.

XIX əsrdə klassik ənənə general Karl fon Klauzevitsin “Müharibə haqqında” adlı əsərində geniş şəkildə təqdim olunmuşdur. Klauzevitsə görə, müharibə siyasətin digər vasitələrlə aparılmasıdır. Müharibə – siyasətin alətidir. O, dövlətin xarici siyasət məsələlərinin onun daxili siyasət məsələlərindən üstün olmasını qeyd edir. Siyasətin əsasını insan təbiətinin sabitliyi, daimiliyi təşkil edir.

Klassik ənənə ilə yanaşı ispan teoloqu Fransisko de Vitoriyanın (1480-1546), hollandiya hüquqşünası Huqo Qrosiyin (1583-1645) və alman filosofu İmmanuel Kantın (1724-1804) fikirləri, stoiklərin fəlsəfəsi və xristianlığın inkişafı ilə bağlı olan digər bir yanaşma (liberal-demokratik ənənə) da yaranırdı. Bu yanaşmanın əsasında insanların mənəvi və siyasi birliyi, onların təbii hüquqları haqqında ideya durur. Vitoriya insanın dövlətə münasibətdə bu ideyanın prioritetindən danışır. Dövlət insanın yaşaması üçün zəruri şərait yaradır. Son məqamda insanların birliyi onların ayrı-ayrı dövlətlərə bölünməsinə ikinci dərəcəli məsələyə çevirdi. Bu liberal-demokratik ənənənin tərəfdarları insanlar arasında daimi sülhün bərqərar olunmasına inanırlar.

XIX əsrin ortalarında marksizmin meydana gəlməsi beynəlxalq münasibətlərə dair fikirlərdə yeni bir ənənənin yaranması demək idi. Bu ənənə öz mahiyyətinə görə həm klassik, həm də liberal-demokratik ənənələrdən fərqlənirdi. Marksa görə, ümumdünya tarixi kapitalizmdən başlayır, çünki kapitalist istehsal üsulunun əsasını vahid dünya bazarını, əlaqə və nəqliyyat vasitələrini yaradan ağır sənaye təşkil edir. Dünya bazarını istismar edən burjuaziya sinfi bütün dünyanın istehsalını və istehlakını kosmopolit edərək bütün dünya miqyasında hakim sinfə çevrilir. Marksa görə, beynəlxalq münasibətlər iqtisadi planda istismar münasibətlərinə çevrilirlər. Siyasi müstəvidə isə beynəlxalq münasibətlər tabeçilik və hökmranlıq münasibətlərinə çevrilir. Bu isə son məqamda sinfi mübarizə və inqilabla nəticələnir. Lenin hesab edirdi ki, kapitalizmin öz inkişafında dövlət-inhisar mərhələsinə keçərək imperializmə çevrilmişdir.

1.2. BMN fənninin meydana gəlməsi və inkişafı

Alimlər və mütəfəkkirlər beynəlxalq münasibətlərlə, beynəlxalq siyasətlə bağlı nəzəri məsələlərlə xeyli əvvəl məşğul olmalarına baxmayaraq, beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi (BMN) bir müstəqil fənn kimi Birinci Dünya müharibəsindən sonra meydana gəlmişdir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, fənnin yaranması 1919-cu ildə Uels Universitetində (Aberistvis şəhəri) beynəlxalq münasibətlər kafedrasının açılması ilə bağlıdır. O vaxtadək beynəlxalq münasibətlərin, beynəlxalq siyasətin nəzəri məsələləri hüquq, fəlsəfə, iqtisadiyyat, siyasət, diplomatiya tarixi kimi fənlər tərəfindən tədqiq olunurdu.

BMN fənninin meydana gəlməsi Birinci Dünya müharibəsinin dəhşətlərinə intellektual reaksiyanın nəticəsi idi. Gələcəkdə belə müharibələrin qarşısını almaq üçün ictimai fikir tarixində müharibə bir sosial hadisə kimi diqqət mərkəzində idi. Tədqiqatçıları ilk növbədə müharibənin başlanmasının səbəbləri maraqlandırır ki, gələcəkdə onun qarşısını almaq mümkün olsun. Bu zaman tədqiqatçıların arasında belə bir fikir formalaşdı: sülhü yalnız kollektiv təhlükəsizlik sistemi vasitəsilə saxlamaq olar. Bu fikrin tərəfdarları (onlara idealist, liberal və ya utopist deyirdilər) gələcəyə ümidlə baxaraq dünyada sülhü qoruyacaq beynəlxalq təşkilatın (Məsələn, Millətlər Liqası kimi) yaranmasını istəyirdilər.

Birinci Dünya müharibəsinin başlanmasının səbəblərini araşdıran tədqiqatçılar müəyyən etdilər ki, tarix fənni bu müharibənin bir sıra nəzəri məsələlərinin araşdırılmasında münasib deyildi. Belə bir çatışmazlığı aradan götürmək üçün qalib ölkələrin, xüsusilə ABŞ və Böyük Britaniyanın bir sıra universitetlərində beynəlxalq münaqişələr üzrə tədqiqat mərkəzləri yaradıldı. Bu mərkəzlərdə müharibə arzuolunmaz, əxlaqa zidd, çoxlu xərc tələb edən bir sosial hadisə kimi qəlmə verilirdi. Qalib ölkələrdən olan tədqiqatçıların demək olar ki, hamısı tədqiqatlarını əsasən aşağıdakı suallara yönəltdilər:

1. Müharibə milyonlarla insana aclıq və ölümdən başqa nə gətirmişdir?

2. Gələcəkdə belə müharibələrin qarşısını almaq üçün nə etmək lazımdır?

3. Müharibə səhvin, anlaşılmazlığın, yoxsa bəd fikrin nəticəsidir?

Bu suallara cavab olaraq, BMN fənninin “birinci məktəbi” (idealist) yarandı və fənnin erkən tarixində hakim məktəb kimi fəaliyyət göstərdi. İdealistlərə (onlara liberal və utopist də deyirdilər) görə, müharibə insanın təbiəti ilə bağlı olan hadisə deyildir. O, dövlət başçıları, siyasətçilər arasında yaranan anlaşılmazlığın nəticəsidir. Belə anlaşılmazlıqların nəticəsində siyasətçilər siyasi hadisələrə nəzarəti itirmişlər. Bunun nəticəsində müharibənin, o cümlədən Birinci Dünya müharibəsinin başlanması zəruri olmuşdur. Onların fikrincə (Zimmern, Vilson, Noel-Beyker), “gizli diplomatiya” “kollektiv təhlükəsizliklə, avtokratik idarəetmə üsulu demokratik idarəetmə üsulu ilə əvəz olunmalıdır. Başqa sözlə desək, Birinci Dünya müharibəsindən irəli gələn dərslər düzgün başa düşülsə və bunun əsasında müvafiq fəaliyyət istiqaməti götürülsə daha etibarlı və ədalətli dünya nizamı yaradıla bilər. Hedli Bull bu idealistlər barədə aşağıdakıları söyləmişdir: “Bu tədqiqatçıların əsas fərqləndirici xüsusiyyətləri ondadır ki, onlar tərəqqiyə inanırlar, xüsusilə onlar əmindirlər ki, Birinci Dünya müharibəsinə səbəb olan beynəlxalq münasibətlər sistemi ədaləti və sülhü bərqərar edə bilən sistemə çevrilə bilər. Bu isə demokratiyanın inkişafı “beynəlxalq təfəkkürün” yayılması, Millətlər Liqasının möhkəmlənməsi, sülhpərvər ideyaların geniş yayılması ilə bağlıdır”.

Qeyd etmək lazımdır ki, BMN fənni yarandığı zaman normativ xarakter daşıyırdı. Birinci Dünya müharibəsinin dağıdıcı nəticələrinə bir əks təsir kimi özünü büruzə verən beynəlxalq münasibətlər fənni belə bir fikrə əsaslanırdı: müharibə bir daha baş verməməlidir, bu müharibə bütün müharibələrin sonudur. Müharibənin bir sosial hadisə kimi əsaslı şəkildə tədqiq olunması onun yaranmasının qarşısını gələcəkdə ala bilər. Buna görə də BMN fənninin maraq

dairəsinə əsasən müharibə ilə bağlı olan suallar düşmüşdür. Bu zaman BMN fənni liberal-utopist tədqiqatçıların əlində idi.

BMN fənninin erkən tarixinin digər xüsusiyyəti liberal-utopistlərin bu fikirlərinə qarşı realistlərin tənqidi çıxışı olmuşdur. Realistlərdən liberallara qarşı ilk dəfə olaraq E.H.Karr çıxış etmişdir. Realistlərlə liberalların mübahisəsini ədəbiyyatda BMN fənninin Birinci Böyük Debatı adlandırırlar. Bu mübahisə ilə əlaqədar BMN fənninə belə bir tərif verilmişdir: “İdealizm və realizm arasında dualizm”.

BMN fənninin formalaşma mərhələlərində nəzəriyyə və təcürübə, vasitələr və məqsədlər arasında əlaqə özünü aydın şəkildə büruzə verirdi. Bu fənnin əsas məqsədlərindən biri müharibənin qarşısını almaq və xalqlar arasında siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni əlaqələri inkişaf etdirmək olmuşdur. BMN fənni inkişaf etdikcə onun tədqiqat sahəsi genişlənərək beynəlxalq münasibətlər sahəsinə aid olan bir çox başqa məsələləri də ehtiva edirdi.

1.3. BMN fənninin predmeti və obyektı

BMN fənninin predmetini müəyyən etmək üçün ilk öncə beynəlxalq münasibətlər məfhumunun məzmunu göstərməlidir. “Beynəlxalq münasibətlər” məfhumunun məzmununa dair ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər vardır. Məşhur fransız sosioloqu Raymon Aron görə, beynəlxalq münasibətlərin məzmununu əsasən dövlətlər arasında olan münasibətlər təşkil edir. Buna görə də misal kimi o, dövlətlərarası müqavilələri göstərir. Öz növbəsində dövlətlərarası münasibətlər simvolik personaj olan diplomat və əsgərin özünəməxsus davranışlarında ifadə olunur. Aronun fikrincə, bu iki personaj mənsub olduqları cəmiyyətin nümayəndələri kimi çıxış edirlər. Onların təmsalında beynəlxalq münasibətlər öz mahiyyəti etibarilə sülhün və müharibənin alternativini təşkil edir. Başqa sözlə desək, beynəlxalq münasibətlərin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada bu iki alternativlərin hər biri mümkündür. Bu isə öz növbəsində beynəl-

xalq münasibətlərin aktorlarının arasında konsensusun olmaması ilə izah olunur.

Arondan fərqli olaraq amerikalı politoloq D. Kaporazo hesab edir ki, müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərin məzmununun əsasını dövlətlər arasında olan münasibətlər deyil, siniflər, sosial-iqtisadi qruplar və siyasi qüvvələr arasında olan münasibətlər təşkil edir. Bu səbəbdən müasir dövrdə siniflər, sosial-iqtisadi qruplar və siyasi qüvvələr beynəlxalq münasibətlərin əsas iştirakçıları kimi dövlətin minimal vasitəçiliyi ilə, bəzən isə onun istəyinə zidd olaraq bir-biri ilə əlaqəyə girən konkret şəxsləri göstərir. Onun fikrincə beynəlxalq münasibətlərin simvolik subyektləri kimi turist və terrorçu çıxış edir.

Ümumiyyətlə müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərin məzmununu dövlətlərarası münasibətlərlə məhdudlaşdırmaq düzgün deyil. Dövlətlərarası münasibətlər beynəlxalq münasibətlərin əsasını təşkil etsə də, müasir dövrdə beynəlxalq təşkilatların, transmilli şirkətlərin, ictimai birliklərin, qeyri-hökumət təşkilatlarının və digər aktorların beynəlxalq münasibətlərin inkişaf istiqamətinə təsirləri daima artır. Başqa sözlə desək, müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərin iştirakçıları kimi (aktoru) dövlətlərlə yanaşı beynəlxalq təşkilatlar, transmilli şirkətlər, ictimai birliklər, qeyri-hökumət təşkilatları, konkret şəxslər də çıxış edir. Onun sahələrinə siyasi, ideoloji, hərbi-strateji, iqtisadi, mədəni və s. əlaqələr daxildir. Beləliklə, beynəlxalq münasibətlər dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların, transmilli şirkətlərin, ictimai birliklərin, qeyri-hökumət təşkilatlarının, konkret şəxslərin aralarında mövcud olan siyasi, ideoloji, iqtisadi, mədəni və digər əlaqələri əhatə edən ictimai münasibətlərin bir növüdür.

Beynəlxalq münasibətlər məfhumunun məzmununun dərk olunmasına onun “dünya siyasəti” və “beynəlxalq siyasət” kimi məfhumlarla müqayisəli təhlili köməklik edir. M. Kumar hesab edirdi ki, “dünya siyasətini” “beynəlxalq siyasət” və “beynəlxalq münasibətlər” ilə eyniləşdirmək olmaz, çünki “dünya siyasəti” hal hazırda mümkün deyil. Biz dünya dövlətinə nail olanda “dünya siyasəti” mümkün olacaqdır. Dünya dövlətinin yaranmasına zəmin

yaradan BMT və digər beynəlxalq təşkilatlar dünya təşkilatları kimi qələmə verilə bilər. Dünya dövləti yarananda dövlətlər arasında siyasət özünü yalnız dünya təşkilatlarında büruzə verəcəkdir, çünki milli sərhədlər dünya dövlətində ləğv olunacaqdır. Supramillə təşkilatlar (milli sərhədlərdən, hakimiyyətlərdən və ya maraqlardan yuxarıda duran-Red.) beynəlxalq münasibətlərin əsas iştirakçıları olacaqdır. Bu mübahisələrin əsasında Kumar belə bir nəticəyə gəlir ki, beynəlxalq münasibətlərdən və beynəlxalq siyasətdən fərqli olaraq dünya siyasəti hələlik mümkün deyil.

P.A.Sıqankovun “Beynəlxalq Münasibətlər Nəzəriyyəsi” adlı dərslində “dünya siyasəti” beynəlxalq səhnədə dövlətlərin fəaliyyəti kimi xarakterizə edilir. Beynəlxalq münasibətlər isə dövlətlər arasında real əlaqələr sistemi kimi təqdim olunur. Bu sistem dövlətlərin fəaliyyətlərinin nəticəsi, bir də dünya siyasətinin mövcud olduğu mühit kimi çıxış edir. Dünya siyasəti beynəlxalq münasibətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Beynəlxalq münasibətlər dünya siyasətinin təsiri altında daima dəyişərək onun məzmununa və xarakterinə əks təsir göstərir.

“Beynəlxalq münasibətlər” ilə “beynəlxalq siyasət” məfhumlarının münasibətinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, bir çox tədqiqatçılar bu məfhumları eyniləşdirirlər. Məsələn, Hans Morqentau və Kennes Tomson hesab edirlər ki, beynəlxalq siyasət beynəlxalq münasibətlərin mahiyyətini təşkil edir. Müəlliflərin bu fikri onların dövlətlərarası münasibətləri beynəlxalq münasibətlərin əsası kimi götürmələrindən irəli gəlir. Beynəlxalq siyasətdən fərqli olaraq beynəlxalq münasibətlər ölkələr və xalqlar arasındakı münasibətlərin bütün sahələrini əhatə edir. Buna görə “beynəlxalq münasibətlər” məfhumunun həcmi “beynəlxalq siyasət” məfhumunun həcmindən genişdir.

BMN müstəqil fəndir, yoxsa politologiyanın tərkib hissəsidir? İlk baxışda demək olar ki, beynəlxalq münasibətlər politologiyanın tərkib hissəsidir, çünki onun əsasını siyasi fəaliyyət təşkil edir. Daxili siyasətdə olduğu kimi burada da hakimiyyət uğrunda mübarizədən söhbət gedir. Lakin politologiya – bu və ya digər dövlətin çərçi-

vəsi ilə məhdudlaşan daxili siyasət haqqında elmdir. Buna görə də BMN ondan ayrı olan müstəqil bir fənn kimi çıxış edir. Bununla bəzə bəzi müəlliflər BMN predmetinin hakimiyyət münasibətləri olduğuna görə onun predmetinin siyasət elminin predmeti ilə üst-üstə düşdüyünü qeyd edirlər. Daxili və xarici siyasətin bir-biri ilə bağlılığı bu fənlərin bir-biri ilə sıx təmasda olduğundan xəbər verir.

BMN obyektini beynəlxalq dövlətlərarası mühit hesab olunur. Bu mühit mərkəzi, yaxud ali hakimiyyətin yoxluğu ilə və buna görə də legitim zorakılığa monopoliyanın olmaması ilə xarakterizə edilir. Sıqankova görə, BMN-nin predmeti siyasi fəaliyyət ilə bağlıdır. Söhbət siyasi fəaliyyətin müxtəlif növlərindən gedir. Siyasi fəaliyyətin müxtəlif növləri ilə müəyyən olanlar müxtəlif vasitələrdən istifadə edirlər (məsələn, xarici siyasətdə hərbi strategiya və diplomatiya; ordu; daxili siyasətdə polis, dövlət hüququ və vergilər); onların müxtəlif imkanları vardır (siyasət ümumiyyətlə risk ilə bağlı sahə olduğu halda, beynəlxalq və xarici siyasətdə siyasi fəaliyyət daxili siyasətdən daha da risklidir); onlar müxtəlif mühitlərdə həyata keçirilir (beynəlxalq münasibətlər sahəsində legitim zorakılığın tətbiqinə monopoliya yoxdur). Bu səbəbdən politologiyanın əsas məfhumlarının (məsələn, “siyasi hakimiyyət”, “siyasi proses”, “siyasi rejim”, “vətəndaş cəmiyyəti” və s.) xarici (beynəlxalq) siyasətə münasibətdə xüsusi əhəmiyyəti və nisbətən müstəqil predmet sahəsi vardır.

BMN siyasi tədqiqatlar sahəsi olaraq dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların, transmilli şirkətlərin, ictimai birliklərin, qeyri-hökumət təşkilatlarının və digər aktorların siyasi, iqtisadi, mədəni və başqa sahələrdəki fəaliyyətini tədqiq edir. Bundan başqa BMN sülhün qorunması, müharibələrin qarşısının alınması, beynəlxalq münaqişələrin tənzim olunması, yeni dünya nizamının yaradılması kimi problemləri tədqiq edir.

1.4. BMN fənninin əsas inkişaf mərhələləri

Kennes Tomsona görə, beynəlxalq siyasət fənninin öyrənilməsinin dörd mərhələsi olmuşdur.

I mərhələ Birinci Dünya müharibəsinin sonunadək olan bir müddəti əhatə edir. Bu müddət ərzində beynəlxalq münasibətlər təsviredici və xronoloji şəkildə təqdim olunurdu. Diplomatiya tarixçiləri hadisələri təsvir edərək onlardan beynəlxalq münasibətlərin indiki və ya gələcək durumunu anlamaq üçün istifadə etmirdilər.

II mərhələdə (Birinci Dünya müharibəsindən sonra) tədqiqatçılar cari hadisələri şərh edərək onların bilavasitə əhəmiyyətini açıqlayırdılar. Lakin tədqiq olunan cari hadisələr keçmişdə baş vermiş analoji problemlərlə tutuşdurulmurdu. Nəticədə beynəlxalq münasibətlərə inteqral (bütöv) baxış yaratmaq mümkün olmurdu. Bir sözlə, beynəlxalq sahədə baş verən hadisələr izah, təhlil olunsada I mərhələyə xas olan xronoloji yanaşma nəzərdən qaçırılırdı.

III mərhələ ərzində (XX əsrin 30-cu illəri) beynəlxalq hüquq və beynəlxalq təşkilat beynəlxalq münasibətlərin institutlaşmasını vurğuladı. Belə bir fikir formalaşmağa başladı ki, beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə mövcud beynəlxalq problemlər həll olunacaqdır. Beynəlxalq münasibətlər sahəsində aparılan tədqiqatlar beynəlxalq hüquq və beynəlxalq təşkilatlar mövzuları üzrə aparılmağa başlandı.

Beynəlxalq situasiyanın pisləşməsi, İkinci Dünya müharibəsinin başlanması III mərhələdəki yanaşmanın uyğunsuzluğunu göstərdi. Beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsi üçün yeni yanaşmaya ehtiyac olduğu müəyyən olundu. Tədqiqatçılar diqqətlərini beynəlxalq hüquq və beynəlxalq təşkilatlardan dövlətlərin davranışlarını müəyyən edən faktorlara yönəldilər. Əgər II və III mərhələlərdə beynəlxalq münasibətlərin diqqət mərkəzində Millətlər Liqası dururdusa, IV mərhələdə beynəlxalq münasibətlər dünya siyasətinin çərçivəsində öyrənilirdi.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq siyasətin və beynəlxalq münasibətlərin inkişaf mərhələsi fundamental nəzəriyyələrin yaranması ilə müşahidə olunur.

“Soyuq müharibənin” başa çatması, dünya kommunist sisteminin dağılması, bir tərəfdən, qloballaşmanın sürətlənməsindən, digər tərəfdən, BMN fənninin yeni mərhələsinin başlanmasından xəbər verir. Bu mərhələnin mahiyyətindən indi danışmaq bir qədər tezdir, çünki onun əsas xüsusiyyətləri hal-hazırda tədqiq olunur. Bununla belə yeni mərhələyə xas olan əsas əlamətlərdən biri odur ki, bu mərhələdə beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsinin əvvəlki yanaşmaları tətbiq edilir.

Beləliklə, BMN fənninin predmetinə dair müxtəlif fikirlər olsa da, aşağıdakı ümumi fikri qeyd etmək olar. BMN fənni interdisciplinar (fənlərarası) bir elm, bilik sahəsidir. O, fəlsəfə, tarix, hüquq, iqtisadiyyat, politologiya, sosiologiya və s. kimi elmlərdən bəhrələnilir. Onun inkişafı empirik faktlara və abstrakt təfəkkürə (analiz, sintez, müqayisə, mücərrədləşdirmə, modelləşdirmə) arxalanır. BMN fənninin əsas məqsədi ölkələrin xarici siyasətini, beynəlxalq təşkilatların, qeyri-hökumət təşkilatların (QHT) və transmilli şirkətlərin (TMS) beynəlxalq sistemdə rolunu tədqiq edərək xalqlar və ölkələr arasında müharibənin qarşısını almaq və siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni əlaqələri inkişaf etdirməkdir.

BMN fənninin məzmunu meydana gəlidiyi vaxtdan indiyədək nəzəri məsələlərin zənginliyi ilə fərqlənir. Münaqişə və müharibənin əsas problem kimi qalmasına baxmayaraq, BMN fənninin tədqiqat predmetinə bir çox hadisələr daxil olmuşdur. Yeni dövrdə (1990-cı illərdən sonra) fənnin mahiyyətinə dair erkən yanaşmalar bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən nəzəri yanaşmalarla əvəz olundu.

1.5. BMN fənninin başqa ictimai elmlərlə münasibəti

BMN fənninin muxtar statusuna dair üç müxtəlif fikir mövcuddur:

1. BMN fənninin xüsusi tədqiqat sahəsi və tədqiqat metodları vardır;

2. Bu fənnin heç bir xüsusi tədqiqat sahəsi və metodları yoxdur ki, onu yeni müstəqil bir fənn kimi qələmə vermək mümkün olsun;

3. BMN fənninin muxtar statusu ilə bağlı olan məsələnin müzakirəsi faydasızdır.

Kvunsi Vrayta görə, BMN fənni beynəlxalq hüquq, diplomatiya tarixi, hərbi elm, beynəlxalq siyasət, dünya tarixi və digər elm sahələrinə arxalanır.

Manningə görə, beynəlxalq münasibətlər – sintetik bir fəndir. O, sosial kosmologiyanın tərkib hissəsidir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Hans Morqentau və Kennet Tomson hesab edirlər ki, beynəlxalq siyasət beynəlxalq münasibətlərin mahiyyətini təşkil edir. Bunun əsasında onlar “hakimiyyət” məfhumunu BMN fənninin əsasına qoyaraq beynəlxalq münasibətlər ilə beynəlxalq siyasət fənlərini, demək olar ki, eyniləşdirirlər. Beynəlxalq münasibətlər ilə beynəlxalq siyasət fənlərinin eyniləşdirilməsi düzgün deyil. Belə ki, “beynəlxalq münasibətlər” məfhumu ölkələr və xalqlar arasında müxtəlif aspektləri (siyasi, iqtisadi, mədəni, sosial, müharibə və ya sülh, rəsmi və ya qeyri-rəsmi) xarakterizə edir, “beynəlxalq siyasət” məfhumu isə yalnız- siyasi.

Bir çox ictimai elmlərlə (fəlsəfə, iqtisadiyyat, beynəlxalq hüquq, sosiologiya, politologiya, sosial psixologiya və s.) bağlı olan BMN fənni təşkil olunmuş cəmiyyətlər, o cümlədən onların komponentləri arasında bütün mübadilələri, əlaqələri öyrədir. BMN fənninin diqqət mərkəzində xarici siyasət, hakimiyyət durduğuna görə o, qeyd olunan fənlərdən daha çox politologiyaya yaxındır. Lakin BMN fənninin politologiyaya yaxın olması onun müstəqilliyini əlindən almır.

II FƏSİL BMN FƏNNİNİN METODLARI

2.1. BMN-nin metodları haqqında ümumi məlumat

“Metod” anlayışı yunan dilindən tərcümədə “nəyəsə aparan yol” mənasını verir. Metod - dərk etmə prosesinin üsuludur. Xüsusi-lə isə o, elmin predmetinin öyrənilməsinin üsuludur. Elmi cəhətdən əsaslandırılmış metodların tətbiq edilməsi idrakın müvəffəqiyyətlə inkişafının ən mühüm şərtidir. Metod elmi biliyin əldə edilməsinin və onun praktiki fəaliyyətdə tətbiq edilməsinin yollarını, üsullarını göstərir. Əgər metodun tətbiq edilməsinin məqsədi elmi biliyin əldə edilməsidirsə, onda tətbiq edilən metodun özü də elmi olmalıdır. Buna görə də hər bir elmdə tətbiq ediləcək müvafiq metodların seçilməsi mühüm bir məsələdir.

İntegrativ fənn olan BMN-nin xüsusi tədqiqat metodları yoxdur. O həm ümumi elmi metodlardan, həm də konkret elmlərdə tətbiq edilən metodlardan istifadə edir. Bununla əlaqədar A.Sıqankov hesab edir ki, siyasi elmin o cümlədən beynəlxalq münasibətlərin metodoloji yanaşmaları üç aspekt ətrafında yerləşir: 1) tədqiqatçının mənəvi-dəyər meylləri və ya şəxsi fikirləri onun elmi axtarışlarının nəticələrinə təsir etməməlidir; 2) bütün ictimai elmlər üçün ümumi olan analitik üsullardan və proseduralardan istifadə edilməsi. Bu, faktların müəyyən edilməsində və sonrakı təhlilində həlledici rol oynayır; 3) sistemləşdirməyi və ya “qanunların” aşkarlanmasını asanlaşdıran ümumi yanaşmaların və maddələrin qurulmasına meyl.

BMN-də ümumi və tətbiqi xarakterli metodlardan istifadə edilir. Bu metodlar BMN fənninin predmetini dərinlən və hərtərəfli dərk olunmasına kömək edir.

2.2. Ümumi metodlar

BMN-nin ümumi metodları fənnin nəzəri səviyyəsində, tətbiqi metodları isə onun tətbiqi səviyyəsində istifadə edilir.

BMN fənninin ümumi metodları fənnin tədqiqat obyektı və predmeti haqqında təsəvvür yaradır. Bu metodlar fənnin nəzəri səviyyəsində aid olan məsələlərin (beynəlxalq münasibətlərin mahiyyəti, hərəkətverici qüvvələri, beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələrin etik dəyər və normalar baxımından qiymətləndirilməsi və s.) tədqiq olunmasında istifadə edilir. Ümumi metodlar BMN fənni ilə yanaşı bir çox ictimai elmlərdə də tətbiq edilir.

Tətbiqi metodlar isə beynəlxalq münasibətlərin konkret praktiki problemlərinin tədqiq olunmasına və onların həlli yollarının müəyyən edilməsinə yönəlmişdir.

BMN fənninin ümumi metodlarından ən geniş istifadə edilənləri aşağıdakılardır: Sosioloji, kulturoloji, normativ, funksional, bixeviorist, struktur-funksional, sistem, institusional, antropoloji, psixoloji, fəaliyyət, tənqidi-dialektik, müqayisəli, tarixi metodlar.

Sosioloji metod

Sosioloji metod vasitəsilə beynəlxalq münasibətlərin, beynəlxalq siyasətin ictimai hadisələrdən, ilk növbədə mövcud iqtisadi (istehsal) münasibətlərdən, cəmiyyətin sosial strukturundan, bu və ya digər ölkədə hakim olan ideologiyadan, mədəni dəyərlərdən asılılığı müəyyən edilir. Göründüyü kimi, sosioloji metod beynəlxalq münasibətlərin mahiyyətini, hərəkətverici qüvvələrini bu və ya digər cəmiyyətin daxili inkişafı ilə əlaqələndirir. Sosioloji metodu tətbiq edən nəzəriyyələr onu müxtəlif şəkildə təqdim edirlər. Məsələn, beynəlxalq münasibətlərin marksist nəzəriyyəsində sosioloji metod ifrat şəkildə təqdim olunmuşdur. Burada o, iqtisadi determinizm formasında çıxış edir. Sosioloji metodun çatışmazlığı ondadır ki, o, bioloji, psixoloji amillərin beynəlxalq münasibətlərə təsirlərinə əhəmiyyət vermir.

Kulturoloji metod

BMN-də sosioloji metodun geniş yayılmış formalarından biri kulturoloji metoddur. Bu metoda bəzən sivilizasiya yanaşma da deyirlər. Kulturoloji metoda əsasən, müasir dövrdə, xüsusilə dünya kommunist sisteminin dağılmasından və “soyuq müharibənin” başa çatmasından sonra mədəniyyətin dəyərləri (din, dil) dövlətlərarası münasibətlərə mühüm təsir göstərir. Kulturoloji metod bir tədqiqat metodu kimi müasir ədəbiyyatda geniş yayılmışdır. Bəzi tədqiqatçılar mədəniyyətin müəyyən dəyərlərinin ictimai inkişafda rolunu şişirdərək yanlış nəticələrə gəlirlər. Məsələn, tanınmış Amerika politoloqu Samuel Hantinqton ictimai inkişafda dini faktorun rolunu mütləqləşdirərək “sivilizasiyaların toqquşması” kimi yanlış bir konsepsiyanı irəli sürmüşdür.

Normativ metod

Ənənəvi olaraq qədim zamanlardan siyasi fikir normativ və ya normativ- dəyər metoduna əsaslanırdı. Adından görüldüyü kimi, bu metod beynəlxalq münasibətlər sahəsində baş verən bu və ya digər hadisənin dövlət, fərd üçün əhəmiyyətinin müəyyən edilməsini, onun ədalət, azadlıq, insan ləyaqətinə hörmət və digər dəyərlər baxımından qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu metoda əsasən, siyasətçi, dövlət xadimi qərar qəbul edən zaman öz fəaliyyətində etik dəyərlərə əsaslanmalı, əxlaqa uyğun davranmalıdır. Normativ metod əsasını etik normalar təşkil edən müəyyən idealın irəli sürülməsini və onun həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. O, etik dəyər və normaların əsas götürülməsini və beynəlxalq sahədə onlara uyğun şəkildə fəaliyyət göstərilməsini vacib sayır. Lakin bəzi hallarda etik dəyər və normalar real həyatın tələblərinə uyğun gəlmir, ondan uzaq olur. Etik dəyər və normaların insanların dünyagörüşündən, sosial mövqelərindən və fərdi xüsusiyyətlərindən asılılığı normativ metodun zəifliyini göstərir. Bir çox hallarda real siyasət və etik normalar bir-birinə uyğun gəlmir. Bütün bunlar normativ metodun BMN-nin bir ümumi metodu kimi çatışmazlığını göstərir. Lakin bu çatışmaz-

lığa baxmayaraq normativ metodun BMN fənni üçün böyük əhəmiyyəti vardır. O, beynəlxalq münasibətlərə etik insani ölçü verir, onun məzmununu mənəvi dəyərlərlə zənginləşdirir.

Funksional metod

Normativ metoddan fərqli olaraq funksional metod beynəlxalq münasibətlərdə baş verən hadisələrə etik prizmadan yanaşmır. Bu metod bütövlükdə məntiqə və faktlara əsaslanır. Funksional metod beynəlxalq münasibətlər sahəsində tədqiq olunan hadisələr arasında asılılıqların öyrənilməsini tələb edir (məsələn, ölkənin daxili vəziyyətinin onun xarici siyasətinin istiqamətinə təsiri). Funksional metodu siyasət elmində ilk dəfə tətbiq edənlərdən biri Makiavelli olmuşdur. Makiavelli “Hökmdar” adlı əsərində real həyatın öyrənilməsində dini əhkam və etik normalardan əl çəkməyin vacibliyini göstərmişdir. Bundan başqa o, gerçəkliyi müşahidə olunan şəkildə tədqiq etməyə çağırırdı.

Bixeviorist metod

Bixeviorist metod funksional metoda yaxın olan bir metoddur. Bixeviorist metod təbiət elmlərinin və konkret sosioloji tədqiqatların metodlarından geniş şəkildə istifadə edir. O, biliklərin aydın, dəqiq, birmənalı olmasını və onların təcrübə yolu ilə yoxlanılmasını tələb edir. Bixeviorizm elmin birliyi ideyasına əsaslanır. Ona əsasən, gerçəkliyin dərk olunması mücərrəd təfəkkürə yox, real faktların müəyyən edilməsinə və təhlilinə əsaslanır. Bu faktları əks edən elmi müddəalar və əldə olunan nəticələr intersubektiv olmalıdır, yəni digər tədqiqatçılar da yoxlanış məqsədilə eyni elmi nəticələri asanlıqla əldə edə bilərlər. Bixeviorizmin bu mühüm cəhəti onun verifikasiya (təcrübə yolu ilə yoxlama) prinsipində öz əksini tapmışdır.

Struktur-funksional metod

Funksional metoda yaxın olan digər bir metod struktur-funksional metoddur. Struktur-funksional metod da öz mahiyyəti etibarilə pozitivizmin metodlarındanıdır. Bu metod mürəkkəb struk-

tura malik olan cəmiyyəti, dövləti, dövlətlərin birliyini sistem şəklində tədqiq edir. Bu sistemin hər bir elementi xüsusi funksiyaları yerinə yetirir və bununla da sistemin müəyyən tələbatlarını ödəyir. Sistemin elementlərinin fəaliyyəti onun struktur təşkilatı ilə, institutların, insanların sistemdə tutduqları mövqelərlə və yerinə yetirdikləri rollarla əvvəlcədən proqramlaşdırılmışdır. Başqa sözlə desək, sistemin elementləri təşkilatın strukturu tərəfindən əvvəlcədən verilmiş müəyyən proqrama uyğun fəaliyyət göstərir. Təşkilatın əsas vəzifəsi sistemin tarazlığını saxlamaq, təşkilatın elementləri tərəfindən müvafiq funksiyaların (rolların) yerinə yetirilməsini təmin etməkdir. K.Marks və T.Parsons tədqiqatlarında struktur-funksional metodu geniş tətbiq edirdilər. Qeyd etmək vacibdir ki, bu metod sistem təhlilinin (metod) prinsiplərindən biridir.

Sistem metodu

Siyasətə münasibətdə sistem metodunu ilk dəfə əsaslı şəkildə XX əsrin 50-60-cı illərdə tanınmış Amerika tədqiqatçıları T.Parsons və D.İston irəli sürmüşlər. Bu metodun mahiyyəti beynəlxalq münasibətlər sisteminə bütöv, mürəkkəb şəkildə təşkil olunmuş bir orqanizm və özünü tənzimləyən bir mexanizm kimi yanaşmaqdan ibarətdir. Beynəlxalq münasibətlər sistemi ətraf mühitlə sıx təmasdadır. Cəmiyyətdəki ali hakimiyyət siyasi sistemə məxsusdur. D.İstona görə, siyasi sistem özünü qorumağa can atır və iki mühüm funksiyanı yerinə yetirir:

1. Dəyərlərin və resursların paylaşdırılması;
2. Vətəndaşlar tərəfindən paylaşdırıcı qərarların zəruri şəkildə qəbul olunmasının təmin edilməsi.

İnstitusional metod

Bu metod dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar, QHT-lər, TMS kimi beynəlxalq münasibətlərin institutlarının aktorlarının öyrənilməsinə yönəlmişdir. Bu institutlar vasitəsilə beynəlxalq münasibətlər təşkil olunur və fəaliyyət göstərir.

Antropoloji metod

Əgər sosioloji metod, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, beynəlxalq münasibətlərdə baş verən hadisələrin səbəblərini sosial faktorlarla bağlayırsa, antropoloji metod bu səbəbləri insanın təbiəti ilə, hər bir kəsə xas olan təbii tələbatlarla (qida, paltar, yaşayış yeri, təhlükəsizlik, mənəvi inkişaf və s.) bağlayır. Antropoloji metodu ilk dəfə tətbiq edənlərdən biri Aristotel olmuşdur. Aristotel siyasətin əsasını insanın kollektiv mahiyyətində görürdü. Müasir dövrdə antropoloji metodu aşağıdakı mühüm prinsiplərə əsaslanır: 1. Əzəldən azad olan insanın bir bioloji, sosial və mənəvi varlıq kimi fundamental soy əlamətlərinin dəyişməzliyi, sabitliyi; 2. İnsanın universallığı, insan nəslinin birliyi və etnik, irqi, sosial, coğrafi və digər fərdlərdən asılı olmayaraq bütün insanların bərabərliyi; 3. İnsanların təbii, əsas hüquqlarının ayrılmazlığı, bu hüquqların siyasi quruluşun prinsiplərinə, dövlətin qanununa və fəaliyyətinə münasibətdə üstünlüyü.

Antropoloji metod sosial mühitin və ya rəşional səbəblərin real siyasi hadisələrə təsirinin öyrənilməsi ilə bərabər, insanın təbiətindən irəli gələn və özünü daha aydın şəkildə ibtidai icma cəmiyyətində göstərən siyasi fəaliyyətin irrəşional, instintiv, bioloji və başqa səbəblərini də araşdırmağı tələb edir.

Psixoloji metod

Antropoloji metod kimi bu metod da tədqiqatlarda insanı əsas götürür. Lakin antropoloji metoddan fərqli olaraq psixoloji metod insanı ümumilikdə yox, konkret fərd kimi götürür. Bu isə tədqiqat zamanı insanın ümumi təbiətinin, sosial mühitin və şəxsin fərdi inkişafının xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını tələb edir.

Psixoloji metod siyasi fəaliyyətin subyektiv mexanizmlərinin öyrənilməsinə yönəlmişdir. Bu metodu ilk dəfə tətbiq edənlərdən biri qədim Çin filosofu Konfusi olmuşdur. O, Çin hökmdarlarına vətəndaşlarının etimadını və itaətliyini təmin etmək üçün onların

psixoloji reaksiyalarına fikir verməyi tövsiyə edirdi. Makiavelli də hökmdarlıq psixologiyasının inkişafına öz tövsiyəsini vermişdir.

Müasir psixoloji yanaşma çoxvariantlıdır. Burada mühüm yerlərdən birini əsası məşhur psixoloq Ziqmund Freyd tərəfindən qoyulmuş psixoanaliz tutur. Psixoanaliz psixoloji tədqiqatların mərkəzinə şüursuz psixi prosesləri və səbəbləri qoyur. Psixoanalizə əsasən, insanın həyatında baş verən affektiv (həyəcan xarakterli) təəsüratlar onun psixikasında qalır. Bu təəsüratlar psixikanın şüursuz sferasına keçərək insanın fəaliyyətinə, o cümlədən siyasi fəaliyyətinə aktiv təsir göstərir. Psixoanalizin vasitəsilə siyasi fəaliyyətin müxtəlif növlərini izah etmək mümkündür. Məsələn, şəxsi keyfiyyətsizlik, çatışmazlıqların müxtəlif növləri, daxili gərginlik hissələrini ram etmək məqsədilə hakimiyyəti əldə etmək istəyən şəxsiyyətin avtoritar tipini psixoanalizin köməkliyi ilə rasional cəhətdən izah etmək olar.

Psixoloji yanaşma siyasi həyatın ən mühüm aspektlərindən birini izah etməyə imkan verir. Onun digər bir növü sosial-psixoloji metoddur. Sosial-psixoloji metod fərdlərin siyasi davranışını, onların sosial qruplara daxil olmalarından asılılığını müəyyən edir. Bundan başqa o, sosial qrupların (kiçik qruplar, kütlə, etnoslar, siniflər) müxtəlif psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənir.

Fəaliyyət metodu

Beynəlxalq münasibətlərin, beynəlxalq siyasətin dinamik təsvirini fəaliyyət metodu verir. O, beynəlxalq münasibətlər sahəsindəki fəaliyyəti ardıcıl mərhələləri olan silsilə proses kimi nəzərdən keçirir: fəaliyyətin məqsədlərinin müəyyən edilməsi və qərarların qəbul olunması; qəbul olunmuş qərarların həyata keçirilməsi məqsədilə işin təşkil olunması; fəaliyyətin tənzimlənməsi; məqsədlərin həyata keçirilməsinin uçotu və bu işə nəzarət; əldə olunan nəticələrin təhlili və yeni məqsəd və məsələlərin qoyuluşu.

Fəaliyyət metodu beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasət sahəsində qərarların qəbul olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə qərarların qəbul olunması bir proses kimi özünü

göstərir. Proses isə öz növbəsində hazırlıq, qəbul və icra mərhələlərindən ibarət olur.

Tənqidi – dialektik metod

Bir çox alimlərin fikrincə, tənqidi–dialektik metod fəaliyyət metodunun özünəməxsus inkişaf və konkretləşdirmə formasıdır. Bu metod siyasətin tənqidi təhlilini, onun daxili ziddiyyətlərinin, siyasi dəyişikliklərin hərəkətverici qüvvələrinin müəyyən edilməsini qarşısında məqsəd kimi qoyur. Tənqidi–dialektik metoddan siyasətin marksist təhlilində, neomarksizmdə, solçu liberal və sosial demokratik fikirdə və digər siyasi fikir cərəyanlarında geniş şəkildə istifadə edilir.

İctimai-siyasi fikir sahəsində plüralizmin bütün tərəfdarları tənqidi–dialektik metoda yüksək qiymət verirlər, çünki plüralizm ziddiyyətlər prinsipinə, müxtəlif ideyaların, siyasi, iqtisadi və mədəni institutların, fərdlərin və qrupların rəqabətinə əsaslanır. Bu metod konfliktologiya fənnində aparıcı metoddur.

Müqayisə (komparativist) metodu

Müqayisə metodu, demək olar ki, bütün ictimai elmlərdə geniş tətbiq edilir. Artıq Platon, Aristotel və antik dünyanın digər mütəfəkkirləri bu metoddan geniş şəkildə istifadə edirdilər. Müqayisə metodunu ictimai elmlərə, xüsusilə sosiologiyaya ilk dəfə Ogüst Kont (1798-1857) daxil etmişdir. Müqayisə metodu beynəlxalq münasibətlər sahəsinə aid olan eyni tipli hadisələrin müqayisəsini nəzərdə tutur. Belə müqayisənin məqsədi müqayisə edilən hadisələrə xas olan oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən etmək və bunun vasitəsilə tövsiyə xarakterli ideyaları irəli sürərək hadisələrin optimal idarə olunmasına nail olmaqdır. Bu metodun beynəlxalq münasibətlər sahəsində tətbiq edilməsi tədqiqatçının dünyagörüşünü genişləndirir, başqa xalqların və dövlətlərin təcrübəsindən səmərəli şəkildə istifadə etməyə imkan verir.

Tarixi metod

Tarixi metod bütün ictimai elmlərdə geniş şəkildə tətbiq edilir. Bu metod tədqiq olunan obyektlərin zaman etibarilə ardıcılıqla öyrənilməsinə tələb edir. O, keçmişin, indiki zamanın və gələcəyin əlaqəsinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. BMN-də tarixi metodun tətbiq edilməsi beynəlxalq münasibətlər sahəsinə aid olan hadisələrin meydana gəlməsinin, formalaşmasının və inkişafının təhlil edilməsini nəzərdə tutur.

Beynəlxalq münasibətlərin hər bir nəzəri məktəbi üçün yuxarıda təqdim etdiyimiz ümumi metodların hər biri eyni əhəmiyyətə malik deyil. Müəyyən fikir cərəyanlarında, nəzəriyyələrdə bu metodlardan birinə və ya bir neçəsinə üstünlük verilir. Həmçinin bu metodlardan bəziləri müəyyən fikir cərəyanlarında, nəzəriyyələrdə tətbiq edilmir. Bundan başqa, bu və ya digər metodun tətbiq edilməsi həll olunacaq məsələnin məzmunundan, tədqiqatçının subyektiv fikrindən asılıdır.

İndi isə BMN fənninin tətbiqi metodlarını nəzərdən keçirək.

2.3. Tətbiqi metodlar

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, BMN fənninin tətbiqi metodları fənnin tətbiqi sahəsinə aid olan konkret məsələlərin tədqiq olunmasına və onların həlli yollarının müəyyən edilməsinə yönəlmişdir.

Ədəbiyyatda tətbiqi metodları üç böyük qrupa bölürlər: situasiyanın təhlili metodları, eksplikativ metodlar və proqnoz metodları.

Bu bölgünün əsasında tətbiq edilən metodların yerinə yetirdikləri funksiyalar durur. Məsələn, situasiyanın təhlili metodları, adından göründüyü kimi, beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələr haqqında məlumatın əldə olunmasını nəzərdə tutur. Eksplikativ metodlar situasiyanın təhlili metodlarından fərqli olaraq hadisələri daha dərinə tədqiq edir. Proqnoz metodları isə hadisələrin tədqiqi ilə kifayətlənmir. Burada tədqiq olunan konkret məsələlərin həlli yollarının müəyyən edilməsinə xüsusi fikir verilir.

Situasiyanın təhlili metodları

Situasiyanın təhlili metodlarına müşahidə, sənədlərin öyrənilməsi və müqayisə daxildir.

Müşahidə

Müşahidə BMN fənninin bir tətbiqi metodu kimi tədqiq olunan obyekt haqqında ilkin məlumatın alınmasına yönəlmişdir. Bir qayda olaraq müşahidə zamanı subyekt obyektin inkişafına müdaxilə etmir. Müşahidə zamanı texniki vasitələrdən istifadə olunub-olunmamasından asılı olaraq müşahidə bilavasitə və instrumental ola bilər. Instrumental müşahidələrdən fərqli olaraq bilavasitə müşahidələrdə subyekt obyekt haqqında məlumatı heç bir texniki cihazdan (televizor, radio, internet) istifadə etməyərək əldə edir. Subyekt obyekt haqqında bilikləri dolayısı yolla da (məsələn, müsahibə və ya anket sorğusu yolu ilə) əldə edə bilər. Belə müşahidəni dolayısı adlandırırlar. Bundan başqa müşahidə faktların “açıq” təsdiq etmə şəklində (məsələn, kənardan müəyyən hadisələrin inkişafının və ya qəbul olunmuş bu və ya digər qərar nəticəsinin izlənilməsi) və “daxil olunan müşahidə” formasında (məsələn, tədqiqatçının müəyyən diplomatik danışıqlar, hərbi münaqişələr və başqa bu kimi beynəlxalq münasibətlər sahəsində baş verən hadisələrin iştirakçısı olması) ola bilər. Lakin qeyd etməliyik ki, müşahidə bəzi hallarda tam və obyektiv məlumatın əldə olunmasına imkan vermir. Bu, obyektin tədqiq olunmasına subyektin qərəzli yanaşması, bir də tədqiqat zamanı müşahidə vasitələri kimi istifadə edilən texniki avadanlıqların nasazlığı ilə izah olunur.

Sənədlərin öyrənilməsi

Sənədlərin öyrənilməsi metodunun mahiyyəti, adından görünür kimi, mövcud sənədlərdən, mənbələrdən (qəzet, jurnal, statistik məlumat kitabçaları, audio-video materiallar, İnternet materialları, rəsmi sənədlər, qeyri-rəsmi mənbələr, müəyyən hadisələrin iştirakçılarının xatirələri) biliyin əldə olunmasındadır. Tədqiqatçı onu

maraqlandıran məsələlərə dair bu mənbələrdən məlumat əldə edir. Müşahidədən fərqli olaraq sənədlərin öyrənilməsi zamanı subyekt beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələrin aktiv və ya passiv iştirakçısı olmur, yəni o, bu və ya digər hadisəni öyrənmək üçün onun şahidi olmaq məcburiyyətində olmur. Nəticədə hadisələrin daha dərin təhlil olunması üçün əlverişli şərait yaranır. Belə ki, subyekt əldə etdiyi məlumatı əsaslı şəkildə təhlil etmək imkanı qazanır. Son zamanlar İnternet vasitəsilə dövlətlərin müxtəlif göstəricilərini, fəaliyyət sahələrini əks etdirən məlumat Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Freedom House və bu kimi beynəlxalq təşkilatların və bir çox inkişaf etmiş demokratik dövlətlərin tərtib etdikləri veb sahifələrdə geniş təqdim edilmişdir. Bununla bərabər bəzi dövlətlər, xüsusilə “qapalı” avtoritar dövlətlər çalışır ki, onlar haqqında geniş ictimaiyyətə məlumatlar çatmasın. Belə olan hallarda sənədlərin öyrənilməsi bir metod kimi öz əhəmiyyətini itirir. Bu metoddan səmərəli istifadə etməyi əngəlləşdirən başqa bir problem sənədlərin əldə olunması, istifadə edilməsi və qorunması ilə bağlı olan maliyyə xərcləridir.

Müqayisə

Müqayisə situasiyanın təhlilində bir metod kimi mühüm rol oynayır. Bu metodun mahiyyəti tədqiq olunan iki və daha çox obyektə xas olan oxşar və ya fərqli cəhətlərin müəyyən edilməsindədir. Müqayisə elmi biliyin mühüm mərhələsi olan ümumiləşdirmənin vacib şərtidir. Bundan başqa müqayisə analogiya üzrə əqli nəticələrdə də əhəmiyyətli rol oynayır.

Müqayisə beynəlxalq münasibətlərdə istifadə edilən ən səmərəli metodlardan biridir. Dövlətlərin və onların ayrı-ayrı əlamətlərinin (məsələn, siyasi rejim, iqtisadi inkişaf səviyyəsi, əhali, ərazi, hərbi potensial və s.) müqayisəli təhlili beynəlxalq münasibətlər elmində kəmiyyət metodlarından geniş istifadə edilməsinə təkan verir. BMN fənnində müqayisə metodunun tətbiqi nəticəsində dövlətin beynəlxalq aləmdə davranışına onun bu və ya digər əlamətinin təsirini müəyyən etmək mümkündür. Məsələn, dövlətin demokratik

üsul-idarəsinin onun sülhsevər xarici siyasət aparmasına təsir etməsi haqqında müddəanı bir neçə dövlətləri bir-birilə müqayisə etməklə əldə etmək olar. Lakin müqayisə metodu empirik xarakter daşdığı üçün bəzən müqayisə müəyyən obyektiv səbəblərə görə bütün dövlətləri əhatə etmir. Buna görə də onun tətbiqi yolu ilə alınan nəticə ehtimali xarakter daşıyır.

Eksplikativ metodlar

Qeyd olunduğu kimi, eksplikativ (“explikatio” latınca – izah) metodlar beynəlxalq münasibətlər sahəsində baş verən hadisələrin daha dərinləndirən tədqiq edilməsinə köməklik edir. Eksplikativ metodlar əsasən bu hadisələri izah edir. BMN-də eksplikativ metodların sırasında kontent–analiz, ivent–analiz, koqnitiv kartlaşma və eksperiment ən geniş yayılmış metodlardır.

Kontent – analiz (məzmunun təhlili) metodu

Bu metodun mahiyyəti yazılı və ya şifahi mətnlə müəyyən söz və ya söz birləşməsinin tapmaqla onun məzmununun öyrənilməsindədir. Daha konkret desək, əvvəlcə bir neçə yazılı və ya şifahi mətnlə bu və ya digər obyekt üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən söz və ya söz birləşməsi tapılır. Sonra bu söz və ya söz birləşməsinin işlədilməsi baxımından tədqiq olunan mətnlər müqayisə olunur. Bu söz və ya söz birləşməsinin hansı mətnlə olması yaxud daha çox olması həmin mətnin müəyyən obyektə aid olmasını göstərir. Məsələn, kontent – analiz metodu vasitəsilə siyasi partiyaların nizamnamələrini təhlil etməklə onların bu və ya digər ideologiyaya mənsub olmalarını müəyyən etmək olar. Yaxud hansısa dövlət başçısının müxtəlif vaxtlarda etdiyi çıxışlarını müəyyən söz və ya söz birləşməsinin işlədilməsi baxımından müqayisə edərək onun baxışlarında müvafiq dəyişikliklərin olmasını göstərmək olar. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, kontent – analiz metodu bir tədqiqat metodu kimi bəzi hallarda öz əhəmiyyətini itirir. Məsələn, əgər dövlət xadiminin dedikləri və/və ya yazdıqları ilə əməlləri uyğun gəlmirsə, yəni o, çıxışlarında və/və yaxud yazdıqlarında öz həqiqi

mövqeyini, fikirlərini gizlədirsə, bu halda kontent – analiz metodunun tətbiqi səmərəsiz olur.

İvent – analiz (hadisənin təhlili) metodu

Bu metod “kim”, “nə vaxt”, “kimə” münasibətdə “nə” deyir, yaxud edir məlumatının təhlil edilməsinə yönəlmişdir, Amerikalı tədqiqatçılar B.Rasset və H.Starr müvafiq göstəricilərin sistemləşdirilməsini və təhlilinin aşağıdakı xüsusiyyətlər üzrə aparırlar: 1) subyekt – təşəbbüsçü (kim); 2) süjet və ya problem (“issue-area”) (nə); 3) subyekt – hədəf (kimə münasibətdə) və 4) hadisənin tarixi (nə vaxt). Bu şəkildə sistemləşdirilmiş hadisələr elektron – hesablama maşınları vasitəsilə təhlil olunur. Bu metodun səmərəliliyi təhlil olunan göstəricilərin çoxluğundan asılıdır, yəni təhlildə nə qədər çox göstərici istifadə edilsə, iven-tanaliz metodununun tətbiq olunmasının səmərəliliyi bir o qədər də çox olacaqdır. Bu metoddan istifadə edən elmi-tətbiqi layihələr tədqiq olunan davranış növü, tədqiq olunan siyasi xadimlərin sayı, istifadə olunan mənbələrin sayı, başqa göstəricilər üzrə bir-birindən fərqlənirlər.

Koqnitiv (idraki) xəritələşmə metodu

Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, siyasi xadim tərəfindən bu və ya digər siyasi problemin necə dərk edilməsini müəyyən edir. Burada siyasi xadimin böhran situasiyalarına reaksiyasına, sabit siyasi durumda onun mümkün davranış nümunələrinə, tərcümeyi-halına və siyasi xadimlə bağlı olan digər məlumatlara xüsusi fikir verilir. Bütün bu məlumatlar siyasi xadimin qəbul etdiyi qərarları izah etməyə köməklik edir.

Bəzən siyasi xadim qərar qəbul edəndə onu əhatə edən gerçəkliyə deyil, bu gerçəkliyə özünün subyektiv münasibəti prizmasından yanaşmasına arxalanır. Başqa sözlə desək, siyasi xadimin qəbul etdiyi qərarlara bəzən onun gerçəkliyə uyğun gəlməyən təsəvvürləri təsir göstərir. Nəticədə qarşıda qoyulan vəzifələr əldə olunmur və problemlər həll edilmir. Yanlış təsəvvürlərə arxalanan siyasi xadim, bir tərəfdən, onun baxışlarına zidd olan hər hansı bir vacib

məlumatla lazımi qiymət vermir, digər tərəfdən isə mühüm olmayan hadisələrə həddindən artıq önəm verir. Koqnitiv xəritələşmə metodunun əsas məqsədi siyasi xadimin bu və ya digər siyasi problemi necə dərk etməsini müəyyən etməkdir. Bu metod siyasi xadimin gerçəkliyi necə dərk etməsini açıqlayaraq onun qəbul etdiyi qərarın səbəbini izah edir, yəni məlum faktlara arxalanaraq yeni bilik əldə olunur. Lakin bəzən mövcud məlumatın həqiqiliyi şübhə altında olduğuna görə əldə olunan bilik gerçəkliyi düzgün əks etdirmir.

Eksperiment

Eksperiment digər eksplikativ metodlardan fərqli olaraq tədqiq olunan obyektin gedişatına müdaxilə etməyi nəzərdə tutur. Eksperiment zəruri şərtlərin yaradılmasına maneçilik törədən bütün təsirlərin və faktorların aradan götürülməsini, müxtəlif vasitələrlə obyektin təsbit olunmasını, müvafiq texniki qurğularla müşahidənin və ölçünün aparılmasını ehtiva edir.

Təbiət elmlərində eksperiment nəzəri fərziyyələrin, nəticələrin və müddələrin yoxlanılması məqsədilə süni şərait yaradır. İctimai elmlərdə isə o, əsasən “xəyali” formada çıxış edir. “Xəyali eksperiment” “mövcud durumda müəyyən səbəblərə görə olmayan bəzi şəraitləri yaratmaq mümkün olsaydı bu hadisələrin inkişafı necə olardı?” məsələsini müzakirə edir. İctimai elmlərdə, o cümlədən BMN fənnində eksperimentin daha geniş yayılmış növlərindən biri də imitasiya təqlid oyunlarıdır. İmitasiya oyunları tədris zamanı interaktiv metodlardan geniş istifadə edilməsində mühüm rol oynayır.

İmitasiya oyunlarının tədris zamanı tətbiq edilməsi tələbələrin fəallığını artıraraq keçirilən mövzunun yaxşı qavranılmasına kömək edir. İmitasiya oyunları əvvəlcədən tərtib edilmiş ssenariyə uyğun müəyyən rolların (məsələn, beynəlxalq münasibətlər sahəsində fəaliyyət göstərən aktorların rolları) icra olunması ilə bağlıdır. Oyun zamanı hər bir iştirakçı oyunun rəhbəri tərəfindən nəzarət edilən oyun şərtlərinə ciddi əməl etməlidir. Məsələn, hər bir rolu ifa edən oyunçunun (tələbə) gerçəklik haqqında tam məlumatı olmalıdır. O,

bu məlumata əsasən qərar qəbul etməli və fəaliyyət göstərməlidir. Əks halda bu oyun özünün idraki əhəmiyyətini itirəcəkdir.

İmitasiya oyunlarını elektron – hesablayıcı maşınlar vasitəsilə də təşkil etmək mümkündür. Texnikanın köməyi ilə aparılan oyunlar daha geniş tədqiqat imkanlarını təklif edir, oyunçuların qərəzli mövqelərinin oyunun gedişinə təsirinin qarşısını alır, əldə olunan nəticələr gerçəkliyi daha dəqiq əks etdirir və nəhayət, obyektin gələcək inkişaf perspektivlərinə dair müəyyən proqnoz verir. Göründüyü kimi, eksperiment digər eksplikativ metodlardan fərqli olaraq BM sahəsində baş verən hadisələri izah etməklə kifayətlənmir. O, həmçinin bu hadisələrin mümkün optimal inkişaf perspektivlərini də göstərir. Buna görə də eksperimenti eksplikativ metodlarla yanaşı proqnoz metodlarına da daxil etmək olar.

Proqnoz metodları

Proqnoz metodları situasiyanın təhlili və eksplikativ metodlardan fərqli olaraq beynəlxalq münasibətlər sahəsində baş verən hadisələrin mövcud durumu ilə bərabər onun gələcək durumunu, inkişaf perspektivlərini də müəyyən edir. Beynəlxalq münasibətlərdə tətbiq edilən ən geniş proqnoz metodlarının sırasında delfi metodu, ssenarilərin qurulması, sistemli yanaşma və modelləşdirməni göstərmək olar.

Delfi metodu

Bu metodun mahiyyəti müstəqil ekspertlər tərəfindən müəyyən bir problemin əsaslı şəkildə təhlil olunmasıdır. Bir neçə ekspert eyni problemi ayrı-ayrılıqda təhlil edib əldə etdikləri nəticəni mərkəzə təqdim edir. Mərkəz bu ekspertlərdən aldığı cavabları ümumiləşdirdikdən və sistemləşdirdikdən sonra onları yenidən ekspertlərə qaytarır. Bu əməliyyat bir neçə dəfə davam etdirilə bilər. Bu işə, öz növbəsində, ekspertlərin qiymətlərində uyğunsuzluqların olmasını aşkar edir. Hər dəfə ümumiləşdirmələr qaytarıldıqda ekspertlər özlərinin əvvəlki qiymətlərini yenidən nəzərdən keçirərək onu dəyişə bilərlər. Eyni bir problemin bir neçə ekspert tərəfindən təhlil olunma-

sı və hər bir təhlilin nəticələrinin bütün ekspertlərin nəzərinə çatdırılması problemin hərtərəfli və əsaslı şəkildə öyrənilməsinə imkan verir.

Ssenarilərin qurulması

Bu metoda əsasən tədqiq olunan hadisənin mümkün inkişafının ideal (xəyali) modeli ssenari formasında irəli sürülür. Mövcud situasiyanın təhlili əsasında onun sonrakı inkişafına dair fərziyyələr təqdim olunur. İrəli sürülən fərziyyələr əvvəlcə heç bir yoxlanışa məruz qalmır. Birinci mərhələdə tədqiqatçının fikrincə situasiyanın sonrakı inkişafını müəyyən edən əsas faktorların təhlili və seçimi aparılır. Belə faktorların sayı çox olmamalıdır (altıyadək). Əks halda hər bir faktor tərəfindən irəli gələn gələcəyin inkişaf variantı çox olaraq çətinlik yarada bilər. İkinci mərhələdə seçilmiş faktorların növbəti 10, 15 və 20 il ərzində inkişaf mərhələlərinə dair fərziyyələr irəli sürülür. Üçüncü mərhələdə bu faktorlar bir-biri ilə müqayisə olunur. Müqayisənin əsasında hər bir faktora uyğun bir neçə fərziyyə irəli sürülür. Nəhayət, dördüncü mərhələdə hər bir ssenarinin reallığının göstəriciləri müəyyən edilir və reallıq səviyyəsinə görə ssenarilərin təsnifatı verilir.

Sistemli yanaşma

Sistemli yanaşmanın bir proqnoz metodu kimi mahiyyətini açmaq üçün “sistem” anlayışını nəzərdən keçirmək lazımdır. Sistem anlayışından bir çox beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələrində istifadə edilir. Bu məfhumun əsas üstünlüyü ondadır ki, o, tədqiqat obyektini onun birliyi və bütövlüyündə təqdim etməyə imkan verərək və onun bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətdə olan elementləri arasında mövcud münasibətləri tapmağa kömək edərək beynəlxalq sistemin fəaliyyətinin qanunauyğunluqlarını müəyyən edir. Ədəbiyyatda sistemli yanaşmanın əsasında beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq siyasət arasında fərq göstərilir: əgər beynəlxalq münasibətlərin tərkib elementləri iştirakçılardan və onların “potensialını” təşkil edən faktorlardan ibarətdirsə, beynəlxalq siyasətin tərkib elementlərini yalnız aktorlar təşkil edir.

Sistemli yanaşmanın mahiyyətini dərk etmək üçün onun ədəbiyyatda geniş istifadə edilən və konkret təcəssümləri olan sistem nəzəriyyəsi və sistem təhlili anlayışlarından fərqi göstərmək məqsəduyğundur. Sistem nəzəriyyəsi sistemin və onun elementlərinin quruluşu, təsviri və izahı ilə məşğul olur, sistem ilə mühitin qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən edir, sistem daxili proseslərin təsiri altında sistemin dəyişməsinə və/və ya dağılmasına tədqiq edir. Sistem təhlili isə tədqiq olunan obyektə nizama salaraq praktiki metodikalar, üsullar məcmusu kimi daha konkret məsələləri həll edir.

Raymon Aron sistemli yanaşmanın əsasında beynəlxalq münasibətlərin tədqiq olunmasının üç səviyyəsini müəyyən edir: dövlətlərarası sistemin səviyyəsi, dövlətin səviyyəsi və onun qüdrətinin (potensialının) səviyyəsi. Ceyms Rozenay isə beynəlxalq münasibətlərin təhlilinin altı səviyyədən ibarət olan başqa bir sxemini təqdim edir: 1. fərdlər – siyasətin “yaradıcıları” və onların xarakteristikası; 2. fərdlərin tutduqları vəzifələr və icra etdikləri rollar; 3. fərdlərin fəaliyyət göstərdikləri hakimiyyətin strukturu; 4. fərdlərin yaşadığı və idarə etdikləri cəmiyyət; 5. milli dövlət və beynəlxalq münasibətlərin digər iştirakçıları arasında münasibətlər sistemi; 6. dünya sistemi. B.Rasset və H.Starrın fikrincə, bu və ya digər təhlilin səviyyəsinin seçilməsi tədqiqatçının subyektiv istəyi ilə deyil, faktların mövcudluğu və nəzəri yanaşma ilə müəyyən edilir. Buna görə də sistemli yanaşma metodunun tətbiq edilməsi zamanı bir neçə müxtəlif səviyyəni tapıb müəyyən etmək lazımdır. Müxtəlif səviyələrdə təqdim olunan izahlar bir-birini tamamlayaraq obyekt haqqında biliyimizi dərinləşdirməlidir.

Sistemli yanaşma bir proqnoz metodu kimi tədqiq olunan obyektə sistem şəklində qələmə verərək onun tərkib elementlərini müəyyən edir və bu elementlərin bir-birinə, xüsusilə sistemə təsirini göstərir. Bu metodun səmərəliliyi tədqiq olunan obyektin bir sistem kimi təqdim olunması, onun bütün elementlərinin sadalanması və onların hər birinin sistemə təsirinin nəzərə alınması ilə müəyyən edilir. Əgər bunlardan birinə əməl olunmasa (məsələn, dövlətin xarici siyasətinə təsir edən faktorlar müəyyən edilərkən dini faktorun

təsiri nəzərə alınmır), bu metodun irəli sürdüyü proqnoz dəqiq olmayacaqdır. Sistemli yanaşma beynəlxalq münasibətlərdə baş verən dəyişiklikləri nəzərə almaqla kifayətlənmir. O, beynəlxalq sistemin inkişafı ilə bağlı bu dəyişikliklərin səbəblərini aşkar etməyə imkan yaradır. O, dövlətlərin fəaliyyətinə təsir edən faktorları müəyyən edir.

Modelləşdirmə

Modelləşdirmə bir proqnoz metodu kimi beynəlxalq münasibətlərin tədqiq olunmasında geniş tətbiq edilir. Bu metodun mahiyyəti sistem kimi çıxış edən süni, ideal, təsəvvür olunan obyektlərin, situasiyaların qurulması ilə bağlıdır. Sistemin elementləri və münasibətləri real beynəlxalq münasibətlər sistemində olan hadisələrin və proseslərin elementlərinə və münasibətlərinə uyğun gəlir. Modelləşdirmə müəyyən qaydalar üzrə tədqiq olunan obyektin bənzərində onun əlamətlərinin əks olunmasıdır. Obyektin bənzəri model adlanır. Modelin qurulması üçün tədqiq olunan obyektin və modelin əlamətləri və prosesləri arasında müəyyən oxşarlığın olması vacibdir.

Mövcud şəraitdə real obyektlərin tədqiq olunması daha çətin, yaxud qeyri-mümkün olduğu halda modelləşdirmə təhlilin aparılmasını asanlaşdırır. Modelin üstünlüyü onun düzəlməsinin asanlıqındadır, həmçinin əlamətlərinin onun iş rejiminin tez bir zamanda dəyişdirilməsinin, laboratoriya şəraitində lazım dəyişikliklərin aparılmasının mümkünlüyündədir. Beynəlxalq münasibətlərdə modelləşdirmə metodunun tətbiq edilməsi təhlilin tətbiqi metodlarından və texnikasından kompleks şəkildə istifadə edilməsi üçün ona şərait yaradır. Bu isə, öz növbəsində, beynəlxalq münasibətlərin izah olunması və proqnozlaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Lakin modelləşdirmə metodunun zəif tərəfləri və bəzi çatışmazlıqları da vardır. Onlardan ən əsası odur ki, beynəlxalq münasibətlər sisteminin tamamilə obyektiv modelinin qurulması mümkün deyil. Buna görə də modelin əsasında əldə olunan biliklər şübhə doğurur. Beynəlxalq münasibətlərdə proqnoz metodlarının rolu əvəzsizdir. Beynəlxalq münasibətlər insan fəaliyyətinin elə bir sahəsidir

ki, burada atılacaq hər bir addım elmi cəhətdən əsaslandırılmalıdır. Proqnoz metodlarının vasitəsilə beynəlxalq münasibətlər sahəsində baş verən hadisələrin inkişaf meyillərinin müəyyənləşdirilməsi müvafiq qərarların qəbul edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Düzgün qərarların qəbul edilməsində partnyorun (və ya rəqibin) qərar qəbul etmə prosesinin təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, BMN fənnində istifadə edilən metodlar ümumi və tətbiqi qruplara bölünür. Hər iki qrup xarakterinə görə fənlərarası metodlara aiddir, yəni bu metodlar başqa elmlərdə də istifadə edilir. Nəzərdən keçirdiyimiz metodlardan ayrı-ayrılıqda deyil, kompleks şəkildə istifadə etmək məqsədəuyğundur.

2.4. BMN fənninin funksiyaları

BMN fənni dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların, transmilli şirkətlərin, ictimai biliklərin, qeyri-hökumət təşkilatlarının və digər aktorların müxtəlif sahələrdəki fəaliyyətini tədqiq edərək real gerçəkliyin obyektiv əlaqələrini və qanunauyğunluqlarını əks edir. Əldə olunan biliklər elmi status alaraq bu sahədə dünyagörüşümüzün formalaşmasına kömək edir. Bundan başqa BMN beynəlxalq həyatda mövcud olan problemlərin həlli yollarının tapılmasında iştirak edir. Bununla o, müəyyən funksiyalar yerinə yetirir. BMN fənninin əsas funksiyaları bunlardır: idraki, proqnozlaşdırıcı, idarəedici və ideoloji.

Ümumiyyətlə hər hansı bir fənnin metodları ilə onun funksiyaları arasında sıx əlaqə vardır. Daha konkret desək, fənnin metodları onun funksiyalarını müəyyən edir. Buna görə də biz deyə bilərik ki, BMN fənninin yuxarıda haqqında danışdığımız metodları onun funksiyalarını müəyyən edir.

İdraki funksiya

BMN fənninin idraki funksiyası beynəlxalq münasibətlər sisteminin mahiyyəti, qanunauyğunluqları, onun hərəkətverici qüvvələri, aktorların fəaliyyəti haqqında biliklərimizi artırır. İdraki funk-

siyanın həyata keçirilməsində müşahidə, sənədlərin öyrənilməsi, müqayisə, kontent – analiz, iverent – analiz, koqnitiv xəritələşmə kimi metodlardan geniş istifadə olunur. Empirik tədqiqatlar beynəlxalq münasibətlər sistemi haqqında yeni əsaslandırılmış biliklərin üstünlüyünü təmin edir. Bu, əsasən, beynəlxalq münasibətlər sahəsində yeni faktların və inkişaf istiqamətlərinin aşkar olunması və təhlili ilə həyata keçirilir. Nəticədə beynəlxalq münasibətlər sahəsində baş verən hadisələrin, proseslərin dərk olunması üçün əlverişli şərait yaradılır. Burada situasiyanın təhlili və eksplikativ metodlarla yanaşı analiz, sintez, analogiya, induksiya, deduksiya kimi ümumməntiqi metodlar mühüm idraki rol oynayır.

Proqnozlaşdırıcı funksiya

Beynəlxalq münasibətlər sahəsində baş verən konkret hadisələr obyektiv və subyektiv göstəricilərdə öz əksini tapır. Tədqiqatçı məlumatı hər iki göstəricilərdə əldə edir. Obyektiv göstəricilərdə olan məlumat rəsmi statistikada əks olunur. Beynəlxalq münasibətlər sisteminin müxtəlif tərəflərini əks etdirən soraq kitabçaları, müxtəlif təşkilatların tərtib etdikləri internet səhifələri statistik məlumatların təqdim olunması baxımından proqnozlar onların aid olduğu ölkənin maraqlarına uyğun gəlir. Arzu olunmayan proqnozlar isə, əksinə, bu maraqlara zidd olur (məsələn, ölkənin qonşu dövlətlə iqtisadi əlaqələrinin pisləşməsinə dair proqnoz). Təbiidir ki, bu və ya digər ölkədə bütün səylər arzu olunan proqnozların reallaşmasına, arzu olunmayan proqnozların isə qarşısının alınmasına yönəlmişdir. Bu işlərin həyata keçirilməsi isə BMN-nin idarəedici funksiyası ilə bağlıdır.

İdarəedici funksiya

BMN fənninin idarəedici funksiyası idraki və proqnozlaşdırıcı funksiyanın məntiqi davamıdır. O, idraki və proqnozlaşdırıcı funksiyanın həyata keçirə bilmədikləri işlərin yerinə yetirilməsinə yönəlmişdir.

BMN-nin idarəedici funksiyası ilk növbədə empirik məlumatın əldə olunması və təhlilində, konkret idarəedici qərarların və tövsiyələrin irəli sürülməsində özünü göstərir. Xarici siyasətin həyata keçirilməsi üçün dövlət başçılara dolğun məlumat, onun əsaslı təhlili və təhlil əsasında irəli sürülən tövsiyələr lazımdır. Ümumiyyətlə hər bir fəaliyyətin səmərəli idarə olunması və müvafiq qərarların hazırlanması üçün mövcud şəraitin dərinlən təhlil edilməsi müxtəlif qüvvələrin, faktorların (siyasi, coğrafi, iqtisadi, hərbi, mədəni və s.) düzgün dəyərləndirilməsi və arzu olunan proqnozların reallaşdırılması üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir.

BMN-nin idarəedici funksiyası ondan ibarətdir ki, fənnin tətbiqi hissəsi beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələrin idarə olunması üçün praktiki tövsiyələrin hazırlanmasında bilavasitə iştirak edir. BMN fənnində praktiki tövsiyələr obyektiv və subyektiv qruplara bölünür. Birinci qrupa insan fəaliyyətinin obyektiv şəraiti daxildir. Tədqiqatçı, qərar qəbul edən şəxs (siyasi lider, hərbi və s.) tədqiqat və ya kəşfiyyat zamanı əldə edilən konkret məlumatlara əsaslanaraq obyektiv şəraitin beynəlxalq münasibətlər sisteminə təsirini təhlil edir. Məlumat təhlil ediləndən sonra hadisələrin inkişaf meylləri müəyyən edilir: faktan, konkret hadisədən ümumiləşdirməyə doğru istiqamət götürülür. Sonra fənnin nəzəri səviyyəsi üçün tövsiyələr irəli sürülür. Tövsiyələrin keyfiyyəti hazırlıq səviyyəsindən, onun təhlil etmək səriştəsindən, bir sözlə məsələnin subyektiv tərəfindən asılıdır. Bundan başqa faktorların subyektiv qrupuna maraqlar, məqsədlər, ideoloji və dünyagörüşü xarakterli mövqelər də daxildir. Proqnozlaşdırılmış qərardan əldə olunan nəticənin uyğunsuzluğunun dərəcəsini bilmək üçün faktorların subyektiv qrupuna daxil olanları bilmək vacibdir.

İdeoloji funksiya

Nəhayət, BMN fənninin ideoloji funksiyası da vardır. Ümumiyyətlə BMN fənninin ideoloji funksiyası dedikdə onun konkret nəzəri müddəalarının müəyyən qrupların maraqlarına xidmət etməsi nəzərdə tutulur. Bu dərs vəsaitinin giriş hissəsində qeyd olunduğu

kimi, keçmiş Sovet İttifaqında BMN fənni bir neçə ali məktəb istisna olmaqla tədris olunmurdu və bu sahədə aparılan elmi tədqiqatlar ciddi dövlət nəzarəti altında idi. Bu onunla izah olunurdu ki, BMN fənni Sovet dövləti və kommunist partiyası rəhbərliyi tərəfindən inkişaf etmiş ölkələrin təcavüzkar siyasətinə bəraət qazandıran elmə zidd olan bir bilik sahəsi kimi qələmə verilirdi.

Əslində isə bu fənnin tədris olunmamasının real səbəbi beynəlxalq münasibətlərə və xarici siyasətə dair rəsmi ideologiyaya zidd olan biliklərin yayılmasının qarşısını almaq idi. Daha konkret desək, sovet rəhbərləri ehtiyat edirdilər ki, bu fənnin tədrisi ölkənin xarici siyasətinin iç üzünün açılmasına və fənn üzrə ölkədə müxtəlif fikirlərin yayılmasına gətirəcəkdir. Lakin BMN fənninin ideoloji funksiyasının olması ikiqütblü dünyanın mövcudluğu ilə bağlı deyildi. Dünya kommunist sisteminin süqutundan, “soyuq müharibənin” başa çatmasından sonra da bu fənnin ideoloji funksiyası saxlanılmışdır, çünki beynəlxalq sistemdə müxtəlif maraqlara sahib olan aktorlar fəaliyyət göstərirlər. Onlar beynəlxalq münasibətlər fənnində bütün ictimai elmlərdə olduğu kimi elmi biliyin təcrübə yolu ilə əldə olunmasının qeyri-mümkünlüyü faktından istifadə edərək, beynəlxalq münasibətlər sahəsində baş verən müəyyən hadisəni, prosesi öz maraqlarına uyğun olaraq konseptual cəhətdən əsaslandırmağa çalışırlar. Məsələn, hal-hazırda ABŞ-ın İraqda apardığı əməliyyata dair bir-birinə zidd olan iki əsas fikir vardır. ABŞ başda olmaqda Qərb ölkələri bu əməliyyata bəraət qazandırmaq üçün onu terrora qarşı mübarizə kimi qələmə verirlər. Bu əməliyyata başqa bir baxış isə onu təcavüz adlandırır. İraq hadisələrinə münasibətdə bir-birinə zidd olan bu iki baxışın hər biri müəyyən qüvvələrin maraqlarını əks etdirir.

II BÖLMƏ BEYNƏLXALQ MÜNƏSİBƏTLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ DAİR ƏSAS MƏKTƏBLƏR VƏ NƏZƏRƏ YANAŞMALAR

III FƏSİL

İDEALİZM

3.1. İdealizmin əsas müddəaları

Birinci mövzuda qeyd etdik ki, Birinci Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra müharibənin tədqiqi ilə əlaqədar tədqiqatçıların qarşısında duran üç suala (1. Müharibə milyonlarla insana aclıq və ölümdən başqa nə gətirmişdir? 2. Müharibənin qarşısını necə almaq olar? 3. Müharibə səhv, anlaşılmazlıq, yoxsa bəd fikrin nəticəsidir?) cavab olaraq beynəlxalq münasibətlər fənninin “birinci məktəbi” idealizm (liberalizm və ya utopizm) bir aparıcı paradigma, fikir cərəyanı kimi formalaşdı.

İdealizm cəmiyyətdə təkamül ideyasına əsaslanır. Bu ideya XVIII əsrdə yaranmışdır. 1795-ci ildə fransız filosofu-maarifçisi Kondorse (1743-1794) “İnsan təfəkkürünün tərəqqisinin tarixi görünüşünün eskizi” adlı traktatında idealizmin əsas müddəalarını əks etdirmişdir. O, dünyada müharibələrin, bərabərsizliyin və istibdadın olmamasını arzulayaraq elmin, təhsilin və əqlin yaradıcı gücündən bəhs edirdi, gələcək beynəlxalq cəmiyyəti zorakılıqdan, mənəvi-yatsızlıqdan azad bir sistem kimi təsvir edirdi. İdealizmin intellektual müddəalarına XIX əsr ingilis hüquqşünası və moralisti Bentamın əsərlərində də rast gəlmək olar. Bentamın yaratdığı fəlsəfi sistem əqlin ictimai inkişafda aparıcı roluna arxalanırdı.

Birinci Dünya müharibəsindən sonra Vudro Vilsonun (1913-1921) rəhbərliyi altında idealizm daha da geniş yayıldı. Elə o vaxt-

dan idealizmin realizmlə debati başladı. Tarixi hadisələrin inkişafından asılı olaraq bu paradigmalardan biri digərinə üstün gəlirdi.

“Soyuq müharibənin” başa çatması, kommunist sisteminin dağılması idealizmin nüfuzunu qaldırdı. Bundan ruhlanan tanınmış Amerika politoloqu Frensis Fukuyama “Tarixin sonu və sonuncu insan” (“The End of History and the Last Man”) adlı əsərində belə bir qənaətə gəlir ki, SSRİ-nin süqutu liberal demokratiyanın ciddi rəqibi olmamasını sübut edir. Bu, bəşəriyyətin ideoloji inkişafının sonudur və “hakimiyyətin son formasıdır”. Bundan başqa, “soyuq müharibənin” sonu “ideal dövlətin” və mükəmməlləşdirilə bilməyən siyasi iqtisadın, liberal kapitalizmin xüsusi formasının zəfəridir”. Fukuyamaya görə, Şərq-Qərb qarşıdurmasının başa çatması göstərdi ki, liberal kapitalizm model kimi yığıla bilməz və o, siyasi və iqtisadi inkişafın ən yüksək zirvəsidir. Fukuyama da əksər liberallar kimi tarixi inkişafı tərəqqi yönümlü götürür. O, əmindir ki, bütün xalqlar liberal demokratiya istiqamətində inkişaf edirlər.

Hakimiyyətin, siyasi iqtisadın və siyasi icmanın Qərb formalarının bütün bəşəriyyətin son inkişaf mərhələsi olmasına dair Fukuyamanın mülahizəsi beynəlxalq münasibətlərdəki ortodoks, yəni mövcud fikrin qarşısında üç məsələ qoyur:

Birincisi, siyasi və iqtisadi inkişafın liberal-kapitalist demokratiyada özünün son inkişaf mərhələsinə çatmasına dair Fukuyamanın fikri göstərir ki, qeyri-Qərb dünya modernləşmənin Qərb modelini qəbul etmək istəyir. Başqa sözlə modernləşmənin Qərb modeli tədricən bütün dünyada yayılacaqdır;

İkincisi, Fukuyamanın yanaşmasından belə bir nəticə çıxır ki, Qərb mənavi həqiqətlərin qoruyucusudur. Bu həqiqətlərin “tərəqqisi”, “zəfəri” bütün cəmiyyətləri (milli və mədəni əsasından asılı olma-yaq) onları gözləməyə, onlara riayət etməyə məcbur edəcəkdir;

Üçüncüsü, Fukuyama inanır ki, tarixin tərəqqisi qlobal münasibətlərin ləğvi və müəyyən cəmiyyətlərdə mövcud olan qanunçuluğun prinsiplərinin beynəlxalq aləmdə yayılması ilə ölçülə bilər. Bu, beynəlxalq münasibətlərə “daxili-xarici” (“inside-out”) yanaşmanın əsasını təşkil edir. Burada dövlətlərin xarici davranışı onların daxili

siyasi və iqtisadi durumları ilə izah olunur. Liberal mövqedən çıxış edən Maykl Doyle qeyd edir: “Liberal demokratiyalar bir-birilə münasibətdə gücün tətbiq edilməsindən çəkinmək istəyirlər”. Bu fikir realistlərin fikirlərini inkar edir. Realistlərə görə, beynəlxalq sistemin anarxiya mahiyyəti göstərir ki, dövlətlər hakimiyyət və təhlükəsizlik uğrunda mübarizəyə qalxırlar. Növbəti paraqrafda biz Fukuyamanın bu üçüncü müddəasını təhlil edəcəyik.

3.2. “Daxili-xarici” yanaşmanın mahiyyəti

Liberal beynəlmilətilərin “legitim siyasi qaydaların yayılması tədricən beynəlxalq münaqişələrə son qoyacaqdır” fikrini Fukuyama yeni şəraitdə dirçəldir. Mahiyyətə neokantçı mövqe olan bu yanaşma göstərir ki, liberal-demokratik dəyərlərə malik olan bu və ya digər ölkə ideal və ya model ölkə kimi çıxış edir. Digər ölkələr belə dəyərlərə can atacaqdır. Fukuyamaya görə, liberal demokratik ölkələr öz zorakı instinktlərini və institutlaşdırılmış normaları üstələmişlər. Bu, onların bir-birilə münasibətlərini tənzimləyirdi. Böyük dövlətlər arasında oxşar prinsiplər yaranır. Liberal-demokratik prinsiplərin beynəlxalq aləmə keçirilməsi dünyada sülhün möhkəmlənməsi üçün yaxşı şərait yaradır, çünki liberal-demokratik prinsiplərə söykənən dünyada müharibə üçün zəmin çox az olur. Fukuyamaya görə, bu onunla bağlıdır ki, bütün demokratik ölkələr qanunçuluğa, bir-birinin suverenliyinə hörmət edir.

Liberalların bu yanaşmasını Kennet Volts kimi neorealistlər tənqid edirlər. Neo-realistlər hesab edirlər ki, ölkələrin bu cür mənəvi istəklərinin həyata keçməsinə onların bir-birilə münasibətlərini tənzimləyə biləcək hakimiyyətin olmaması çətinlik yaradır. Beynəlxalq sistemin anarxiya xarakterli olması daxili siyasi rejimdən asılı olmayaraq dövlətlərin xarici siyasətinin istiqamətlərini və beynəlxalq aləmdə onların davranışını oxşar edir. Volts qeyd edir ki, ABŞ və SSRİ-nin xarici siyasətinin “soyuq müharibə” zamanı oxşarlığı liberalların fikirlərini təkzib edir. Voltsun fikrincə, Fukuyama və Doyle beynəlxalq münasibətlərin sistemli xüsusiyyətlərini vurğu-

lamaqdansa reduksionizmə meyl edirlər. “Daxili-xarici” (liberalizm) və “xarici-daxili” (neorealizm: beynəlxalq sistem dövlətin xarici siyasətini müəyyən edir) arasında olan ziddiyyət beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsində ayrılığın mühüm xəttidir.

Fukuyamanın arqumenti liberal kapitalizmin marksizmə üstün gəlməsi ilə bərabər neorealizm tərəfindən müasir dünya siyasətində mühüm makrosiyasi cərəyanın (yəni sülhün liberal zonasının genişlənməsi) nəzərə alınmasının da vacibliyini göstərir. Doyle qeyd edir ki, aralarındakı ziddiyyətləri zorakılığa əl atmadan həll etmək istəyən pasifist (müharibənin əleyhinə olan ölkələr.- Red.) ölkələrin sayı artır. Bu hadisə post-kommunist dünyanın mühüm xüsusiyyətlərindən biridir.

Beləliklə, idealizmə (liberalizmə) görə, müasir dünyada müharibə bir sosial hadisə kimi insan tərəfindən ram edilir, yəni onun qarşısı alınır. Bu, ilk növbədə liberal-demokratik dövlətlərin sayının artması ilə, liberal-demokratik dəyərlərin geniş yayılması ilə bağlıdır. Bununla əlaqədar idealizmdə (liberalizm) müharibə konsepsiyasını nəzərdən keçirək.

3.3. İdealizmdə müharibə konsepsiyası

XVIII-XIX əsrlərdə liberallar bütün dünyada sülhün bərqərar olmasına dair təkliflərini irəli sürəndə qeyd edirdilər ki, müharibəni ləğv etmək üçün demokratiyanı aristokratiyadan, sərbəst ticarəti avtarkiyadan (dövlətin ciddi nəzarəti altında olan iqtisadiyyat. – Red.) və kollektiv təhlükəsizliyi qüvvələrin balansından üstün tutmaq lazımdır.

Liberallar üçün sülh normal sosial durumdur. Kantın sözləri ilə desək, sülh daimi ola bilər. Təbiətin qanunları xalqlar arasında harmoniya və əməkdaşlıq üçün şərait yaradır. Buna görə də müharibə həm qeyri-təbii, həm də irrasionaldır. O, süni bir hadisədir və mükəmməl olmayan sosial münasibətlərin və ya insan təbiətinin xüsusiyyəti deyil. Liberallar insanın mükəmməl və tərəqqiyə can atan bir varlıq olmasına inanırlar. İnsan əqlinin qüvvəsinə və insa-

nın öz daxili potensialına inanaraq liberallar əminliklə qeyd edirlər ki, müharibənin qarşısını almaq mümkündür.

Jan-Jak Russo (1712-1778) və İmmanuel Kantdan (1724-1804) Cozef Şumpeter və Maykl Doyleyədək bütün liberallar hesab edirlər ki, müharibələri qeyri-demokratik hakimiyyətlər törətmişlər. Tomas Peyn (1778-1809) “İnsan Haqları” əsərində (“Rights of Man”) qeyd edirdi: “Müharibə sistemi” hakimiyyəti əldə saxlamaq üçün şahzadələri, dövlət xadimlərini, əsgərləri, diplomatları və hərbi zavodları işlə təmin etmək üçün və onların tiraniyasını insanların boyunlarına daha möhkəm bağlamaq məqsədilə düşünüldü yaradılmışdır. Müharibələr hökumətlərə vergiləri qaldırmaq üçün bəhanə vermişdir, onların bürokratik aparatını genişləndirmişdir və bununla da vətəndaşlar üzərində nəzarəti artırmışdır. Təbiətə sülhsevər olan insanlar öz dövlət başçıları tərəfindən münaqişəyə cəlb olunurlar”.

Müharibə dövlətin üzərində olan bir xərcəng xəstəliyi idi. Lakin bu xəstəliyi sağaltmaq üçün insanların imkanı var idi. XVIII əsrdə liberalların məsləhət gördükləri müalicə heç vaxt dəyişməmişdir: müharibə xəstəliyi demokratiya və sərbəst ticarət vasitəsilə müvəffəqiyyətlə müalicə oluna bilər. Demokratik proseslər və institutlar hakim elitanın hakimiyyətini dağıdacaq və onun zorakılığa meyilliyinin qarşısını alacaqdır. Sərbəst ticarət və kommersiya isə fərdlər arasında süni maneələri dəf edəcək və onları birləşdirəcəkdir.

Cozef Şumpeterə görə, müharibə avtoritar elitanın təcavüzkar instinktlərinin məhsuludur. Kant hesab edir ki, müharibə silah sənayesinə və hərbi aristokratlara gəlir, xalqa isə aclıq və səfalət gətirir. Hökmdarların öz vətəndaşları qarşısında məsuliyyət daşdıqları və insan haqlarına hörmət edilən respublika idarə üsulu şəraiti dövlətlərarası sülhpərvər münasibətlər yaradacaqdır, çünki müharibəyə başlamaq üçün dövlət öz vətəndaşlarının razılığını almaq məcburiyyətində qalacaqdır. Kant və Şumpeterə görə, qanun qarşısında hamının bərabər olmasına, fikir və söz azadlığına, şəxsi mülkiyyətə və nümayəndəli hökumətə hörmətə əsaslanan liberal dövlətlər müharibəyə qarşı çıxır. Demokratik prinsiplərə və institutlara əsaslanan

liberal ölkələrin xarici siyasətləri təcavüzkar olmur. Belə ölkələr bir-birilə müharibə aparmaqda maraqlı olmur. Lakin bu o demək deyil ki, onlar həmçinin qeyri-demokratik ölkələrə qarşı müharibədən çəkinirlər. Doyle qeyd edir ki, demokratik ölkələr avtoritar dövlətlərlə müharibə aparmaq istəyir. Müharibələrə son qoymağın ən yaxşı yolu – bütün dünyada liberal- demokratik hakimiyyətlərin bərqərar olmasıdır. Post-kommunist dövrə dair Fukuyamanın nikbinliyinin əsasını sülh zonasının Qərbi ölkələrindən digər ölkələrə yayılması təşkil edir.

Con Müllər qeyd edir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə müharibə mənəviyyata zidd, qeyri-sivil və iyrənc bir hadisədir. Müllərə görə, XX əsrin sonunda müharibənin köhnəlməsi mənəvi inkişafın nəticəsidir, etik şüurun sosial davranışın zorakılıq formalarından uzaqlaşması deməkdir. Müharibə xeyirdən, qazandıdan çox ziyan, itki gətirdiyinə görə rəşional cəhətdən ağılaşğmaz bir hadisə kimi özünü göstərir.

İnkişaf etmiş ölkələr arasında uzun illər ərzində hökm sürən sakitlik Müllər və Fukuyamanın nikbinliyinə əsas verir. Bu onlara belə bir fikir söyləməyə əsas verir: “Biz artıq elə bir dövrə daxil oluruq ki, burada müharibə beynəlxalq diplomatiyanın bir aləti kimi gündəmdən düşür”.

Lakin Kennet Volts və Con Mearşeymer kimi neorealistlər liberalların bu nikbinliyi ilə razılaşmırlar. Onlar sovet hərbi gücünün dağılmasından narahatdırlar. Belə ki, ABŞ və SSRİ arasında olan nüvə silahı tarazlığı beynəlxalq sabitliyin əsasını təşkil edirdi. İndi isə qüvvələrin balansı pozulmuşdur və dünya qeyri-müəyyənliyin və qeyri-sabitliyin yeni və qorxulu mərhələsinə daxil olur. Voltsa görə, beynəlxalq siyasətdə balanslaşmamış qüvvə təhlükə törədir. Onlar beynəlxalq münasibətlərin konturlarının formalaşmasında strateji qarşılıqlı münasibətin vacibliyini vurğulayırlar. Bundan başqa, hərbi qüvvənin paylaşdırılmasını və xarakterini müharibə və sülhün səbəbləri kimi qələmə verirlər. İkiqütblüyün dağılmasını ümumdünya siyasətində ən dramatik dəyişiklik hesab edirlər. Onların fikrincə, böyük dövlətlər arasında strateji tarazlıq, müvazi-

nət bərpa olunmalıdır. Beynəlxalq münasibətlərin təkrarolunan xüsusiyyətləri, xüsusilə hakimiyyət və təhlükəsizlik uğrunda mübarizə vaxtaşırı özünü göstərəcəkdir. Mearşeymerə görə, “soyuq müharibə” dövründə də uzun müddət ərzində mövcud olan sabitlik üç faktorun nəticəsi idi: 1) Kontinental Avropada hərbi qüvvənin ikiqütblü paylaşdırılması; 2) ABŞ və SSRİ arasında olan hərbi qüvvənin təxmini bərabərliyi; 3) nüvə silahının olmasının sakitləşdirici təsiri. SSRİ-nin dağılması ikiqütblü sabitliyə son qoydu. Çoxqütblü sistemlər ikiqütblü ilə müqayisədə daha az sabitdir, çünki potensial ikitərəfli münaqişələrin sayı daha çox olur, ölkələr arasında anlaşılmaqlıq isə artır. Müasir dövrü əvvəlki çoxqütblü sistemlərin mövcud olduğu dövrlə, xüsusilə Birinci və İkinci Dünya müharibələrindən əvvəlki dövrlərlə müqayisə edərək, Mearşeymer narahatlığın artdığını bildirir. Onun proqnozuna görə, son qırx beş il ərzindəki sabitlik çətin ki saxlanılsın.

Neorealistlər nüvə silahlarını və Şərqi ilə Qərbi arasında “soyuq müharibə” dövründə yaranmış təxmini bərabərliyi sabitliyin və sakitliyin əsası hesab edirlər. Mearşeymerə görə, yeni çoxqütblü şəraitdə sabitliyə nail olmaq üçün Avropada nüvə silahlarını yaymaqla ABŞ-ın strateji üstünlüyünü nəzarət altında saxlamaqla tələb olunacaqdır.

Qərbin demokratik ölkələrinin normativ üstünlüyünü inkar edən Şərqi Asiya dövlətlərinin sayı artır. Bu, bir sıra qeyri-Avropa dövlətlərinin siyasi modernləşmənin Qərbi modelini qəbul etmək istəyini şübhə altında qoyur. Belə olan bir şəraitdə sülh zonasının genişlənməsinə əngəl yaranır. Linkleyter təklif edir ki, burada məhdud hakimiyyət ideyasına müraciət etmək məqsədəuyğundur. Məhdud hakimiyyət və qanunun aliliyinə hörmət konstitusionalizm ideyasının tərkib hissələridir ki, onlardan sülhün liberal zonasının istisnaedici xarakteri məsələsinin həllində istifadə etmək olar. Bu, təkbüsbüslü layihədir. O, dövlətlər arasında olan mədəni və siyasi fərqi nəzərə alır. Liberalların fikrincə, sülh zonasının genişlənməsinin qarşısında duran ən böyük maneə qeyri-Qərbi dövlətlərində buna bir mədəniyyətin başqası üzərində hökmranlığı kimi baxılmasıdır,

onun Qərb təcavüzünün bir forması kimi qəbul olunmasıdır. Buna görə də, liberal demokratiyanın əvəzinə konstitusionalizmin qəbul olunması sülh zonasının genişlənməsini mövcud şəraitdə təmin edə bilər.

3.4. Liberalizm gizli diplomatiya, qüvvələrin balansı və kollektiv təhlükəsizlik haqqında

XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində liberallar hakimiyyətdən hakim elitanın maraqlarına uyğun, xalqın maraqlarına isə zidd istifadə edilməsini qeyd edirdilər. Predemokratik era ərzində xalqı təmsil etməyən elitaların xarici siyasətdə tətbiq etdikləri yola (üsula) liberallar “gizli diplomatiya” deyirdilər. Elita hesab edirdi ki, xarici siyasət xüsusi bir sənət olduğuna görə onunla gizli qapılar arxasında təcrübəli diplomatlar məşğul olmalıdırlar və xalq bu işə qarışmamalıdır. Əgər daxili siyasətin demokratikləşdirilməsi uğurla həyata keçirilsə, xalqın iştirakının nəticəsi kimi xarici siyasətin həyata keçirilməsində müvafiq tərəqqi baş verəcəkdir. Xarici siyasət demokratik nəzarətlə təmin ediləcəkdir. Bu, beynəlxalq münasibətlərin mahiyyətini dəyişəcək və səmərəli əməkdaşlığın yeni mərhələsindən xəbər verəcəkdir.

Liberallar qüvvələrin balansını gizli diplomatiyanın ən zərərli cəhəti kimi qəbul edirdilər. Onu bəşəriyyətin maraqlarına zidd hal kimi xarakterizə edirdilər. Qüvvələrin balansı elitanın gizli razılaşmasının nəticəsi idi. O, böyük dövlətlərin başçılarının maraqlarına uyğun gələn beynəlxalq münasibətlər ilə nəticələndi. Qobdenə görə, qüvvələrin balansı elə bir örtük idi ki, onun altında hərbi sənayelər silaha xərclənən dövlət vəsaitlərindən varlanırdı.

XIX əsrin liberal beynəlmiləlçiləri beynəlxalq münasibətlərə yanaşmalarında tamamilə anti-statist idilər. Onlar milli dövlətləri, xüsusilə də demokratik olmayan dövlətləri beynəlxalq münaqişə və təhlükənin əsas səbəbi hesab edirdilər. Onlar avtoritar rejimləri demokratik rejimlərlə əvəz etmək istəyirdilər. Lakin beynəlxalq münasibətlərin transformasiyasının qarşısında duran əsas maneə qüvvələ-

rin balansı sistemi idi. O, istibdad rejimlərinin ləğv olunmasının qarşısını alaraq onların saxlanılması üçün şərait yaradırdı. İmperiyalar və avtoritar hakimiyyətlər Avropa dövlətləri sisteminin bütövlüyündə maraqlı olan qüvvələr tərəfindən dəstəklənirdi (Bu sistemin bütövlüyünü saxlamaq naminə imperiyalar və avtoritar hakimiyyətlərə dözümlü münasibət göstərilirdi). Bu sistem əsaslı şəkildə dəyişənədək və qüvvələrin balansı mexanizmini sona gətirməyincə dünyada liberalizm gözləməli idi.

Qüvvələrin balansı texniki cəhətdən beynəlxalq sistemdə üstün hərbi qüvvənin yoxluğu kimi xarakterizə edilir. Avropada qüvvələrin balansı sistemi elə bir prosesi təsvir edir ki, kiçik dövlətlər regionda üstün olan hərbi dövlətə qarşı çıxan müvəqqəti birlik kimi çıxış edirdi. Yeni potensial hegemonlar vaxtaşırı yarandıqca bu birliyin üzvləri dəyişirdi. Üstün dövləti vurmaq üçün və regionda strateji qüvvəni daha bərabər paylamaq üçün vaxtaşırı müharibə zəruri olacaqdır. Qüvvələrin balansı tərəfdarlarına görə, müharibə mənfəi bir hadisə olsa da o, bəzən zəruri və arzuolunan ola bilər.

Liberallar qüvvələrin balansı sistemini tənqid edərək onu qeyri-müəyyən, məntiqə zidd hesab edirlər. Liberallara görə, qüvvələrin balansını saxlamaq cəhdləri adətən müharibəyə səbəb olur. Qüvvələrin balansı elə bir üsuldur ki, böyük dövlətlər onun vasitəsilə beynəlxalq hüquqa zidd olaraq kiçik dövlətlərin maraqlarını nəzərə almadan öz kommersiya və strateji maraqlarını güdürlər. Buna cavab olaraq, qüvvələrin balansının tərəfdarları qeyd edirlər ki, qüvvələrin balansının əsas funksiyası sülhü yox, dövlətlərin sistemini saxlamaqdır. Hedli Bullun fikrincə, bəzi hallarda müharibə baş verə bilər, lakin bu, beynəlxalq sistemdə qüvvə fərqlərinin qarşısını almaq üçün olmalıdır. Müharibə nəticəsində kiçik dövlətlər parçalana yaxud zəbt oluna bilər, beynəlxalq hüquq pozula bilər. Lakin bunun hamısı beynəlxalq sistemdə qaydanın saxlanılması naminə baş verir.

1914-cü ilədək əksər alimlər və dövlət xadimləri hesab edirdilər ki, qüvvələrin balansı özünü tənzimləyən bir sistemdir (qüvvələrin balansını həтта iqtisadi sahədəki tələb və təklif arasındakı qanunun siyasi ekvivalenti hesab edirlər). Birinci Dünya müharibəsinin

başlanması bu fikrin yanlış olduğunu sübut etdi. Qüvvələrin balansı müharibənin qarşısını ala bilmədi, çünki təcavüzkar ölkəyə qarşı birləşməkdə çəviklik göstərməkdənsə, böyük ölkələr iki antaqonist blokda bir-birinə qarşı dururdular. Liberallara görə, kollektiv təhlükəsizliyə bağlılıq belə bir situasiyanın qarşısını ala bilər, çünki təcavüzkar ölkə digər ölkələrin müqaviməti ilə üzvləşməli olur. Beynəlxalq sistemin bütün üzvləri sülhü qorumaq üçün kollektiv məsuliyyət daşıyırlar. Bu məsuliyyət formal şəkildə Millətlər Liqası vasitəsilə həyata keçirilir.

Sülhün bərqərar olmasını demokratiyanın yayılması ilə əlaqələndirən liberallar kollektiv təhlükəsizlik prinsipi vasitəsilə daxili hüququ beynəlxalq səviyyəyə qaldırmağa cəhd edirlər. Onlara görə, beynəlxalq sistem daxili cəmiyyət kimi eyni yolla tənzimlənsə, beynəlxalq anarxiyanın dağıdıcı qüvvələrinin qarşısını almaq olar. Prezident Vilsonun 14 müddəası ABŞ Konstitusiyasının ideyalarını global şəkildə yeritmək cəhdi idi. Millətlər Liqası dövlətlərin davranışını tənzimləyəcək təşkilat idi. Liqanın üzvləri öz mübahisələrini arbitra təqdim etməli və lazım olsa sanksiyalardan istifadə edərək təcavüzkar ölkələri münafişənin həllində sakit vasitələrdən istifadə etməyə məcbur etməlidirlər. Millətlər Liqasının Nizamnaməsinin 16-cı maddəsinə əsasən, Liqanın üzvünə qarşı müharibə bütün beynəlxalq icmaya qarşı təcavüz kimi qələmə verilirdi. Vilsona görə, burada qüvvələrin balansı deyil, qüvvələrin icması olmalıdır, təşkil olunmuş rəqabətlər deyil, təşkil olunmuş ümumi sülh olmalıdır. Burada artıq bağlı birliklərdə ehtiyac olmayacaqdır, çünki gizli diplomatiya açıq müzakirə ilə əvəz olunacaqdır. Dövlətlər beynəlxalq münaqişələrin həlli zamanı gücdən istifadə olunmasından əl çəkəcəklər.

Təəssüf ki, bunun hamısı zəif ümid idi. 1930-cu illərdə kollektiv təhlükəsizlik ideyası tənəzzülə uğradı, çünki bu ideya dövlətlər tərəfindən beynəlxalq siyasətin konkret konfigurasiyasından asılı idi. Konfigurasiya isə Birinci Dünya müharibəsində uduzan ölkələrin xeyrinə deyildir. Buna görə də bu ölkələr kollektiv təhlükəsizlik ideyasına qarşı çıxaraq ona qalib ölkələrin xeyrinə işləyən bir mexa-

nizm kimi yanaşırdılar. Məsələn, niyə Almaniya ədalətsizliyi həmişəlik qəbul etməli idi və 1918-ci ildə ona qarşı tətbiq edilən sülh razılaşmasına tabe olmalı idi? Birinci Dünya müharibəsində uduzan ölkələr Versal müqaviləsinin şərtlərinin müddəalarına yenidən baxmaq istəyirdilər. Onlar Millətlər Liqasının rolunu sülhün saxlanılmasında deyil, status-kvonun saxlanılmasında görürdülər.

Liqanın tələblərinə əməl etməyən ölkə ilə Liqa necə rəftar etməli idi? 1931-ci ildə Yaponiya Mancuriyanı, 1935-1936-cı ildə İtaliya Həbəşistanı zəbt etdi. Liqa bu təcavüzlərə qarşı heç nə etmədi.

Millətlər Liqası kollektiv təhlükəsizliyin əsas vasitələrindən biri olmasına baxmayaraq, onun təşkil olunması milli suverenliyin möhkəmlənməsi ilə nəticələndi. Bu isə kollektiv təhlükəsizlik ideyasına uyğun gəlmirdi. Millətlər Liqası dövlətçiliyi universal şəkildə qəbul edərək onu bütün etnik və milli qruplaradək yayırdı. Millətlər Liqası strateji təşkilatın daha yüksək forması olmasına baxmayaraq, kollektiv təhlükəsizlik prinsipi uğursuzluğa məhkum idi, çünki o, dövlətlər tərəfindən sülhə normativ bağlılığı təqdim edirdi. Müharibəyə qarşı çıxmaq məqsədilə dövlətlər sülh naminə öz milli maraqlarını dəyişməyə hazır olmalı idi. Karr və digər realistlər qeyd edirdilər ki, beynəlxalq sistemdə dövlətlərin hiss etdikləri təhlükə onlara yaxşı heç nə vəd etmədi. Dövlətlər anarxiyalı beynəlxalq nizamda öz suveren hakimiyyətlərindən əl çəkmək istəmirdilər. Kollektiv təhlükəsizlik qalib dövlətlərin maraqlarına uyğun status-kvonun saxlanılması idi. Əslində böyük dövlətlər qüvvələrin balansını siyasətini davam etdirirdilər. Bu proses Liqa vasitəsilə tənzimlənirdi.

Kollektiv təhlükəsizlik sistemi qarşılıqlı inamın, oxşar dəyər və maraqların üst-üstə gəlməsini tələb edirdi. Beynəlxalq sistemdə mədəni oxşarlığın bu səviyyəsinə nail olmaq asan deyil. 1939-cu ildə Avropa cəmiyyəti dövlətlərin elə bir sistemi şəklində idi ki, orada müharibə daha yüksək yurisdiksiyanın yoxluğu şəraitində dövlətlər arasında münaqişələrin həll edilməsi prosesinin tərkib hissəsi kimi çıxış edirdi.

IV FƏSİL LIBERALİZMİN İQTİSADI NƏZƏRİYYƏSİ

4.1. İqtisadi liberalizmin əsasları

XVIII-XIX əsrlərdə liberallar müharibə ilə kommersiyanı bir-birinə qarşı qoyurdular. Müharibələrin əksəriyyəti dövlətlərin merkantilist məqsədlərinə nail olmaq üçün aparılırdı. Lakin sərbəst ticarət var-dövlətə nail olmaq üçün daha səmərəli və dinc vasitə idi, çünki Rikardonun nisbi üstünlük nəzəriyyəsinə görə, hər bir iqtisadiyyat millətçilik və avtarkiyadan əl çəksə, onun maddi vəziyyəti yaxşılaşa bilər. Həmçinin sərbəst ticarət dövlətlərarası ayrılığı aradan götürərək fərdləri bir icmada birləşdirəcəkdir. Ticarətə qoyulan süni maneələr fərdlər arasında münasibətləri və baxışları pisləşdirərək beynəlxalq münaqişəyə səbəb olur. Sərbəst ticarət isə xalqlar arasında əlaqələri genişləndirərək dostluğa və qarşılıqlı anlaşmaya şərait yaradır. Kantın fikrincə, xalqlar arasında ticarət onları birləşdirir, sülhsevər xalqın gücünü və sərvətini artırır, müxtəlif xalqlara sülhün vacibliyini anladır. Rikardo da inanırdı ki, sərbəst ticarət xalqların universal cəmiyyətini yaradır. Adam Smit və Tom Peynin fikrincə, əmtənin, kapitalın və əməyin sərbəst hərəkəti münaqişələrin qarşısını ala bilər. Con Stüart Mill də bu cür fikirlərlə razılaşdı. Ticarət xalqlar arasında qarlılıqlı asılılıq əlaqələri yaradır. Bu isə xalqlar arasında anlaşmaya səbəb olaraq münaqişənin qarşısını alır. Liberallara görə, sərbəst ticarət milli dövlətlərin milli ambisiyalarının qarşısını alaraq kosmopolitizmin yayılmasına şərait yaradır. O, xalqları bir-birindən əl asılı edir ki, onlar müharibələr və hərbi büdcələr haqqında heç düşünmür. İmperializm və avtarkiya mürtəce qüvvələrin işidir və müharibələrin bilavasitə səbəbidir. Sərbəst ticarətin xeyri başqa ölkənin ərazisini zəbt etməkdən daha üstündür.

Sərbəst ticarət və kommersiya üçün maneələrin aradan götürülməsi müasir qarşılıqlı asılılıq nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir. Regional iqtisadi inteqrasiyanın Avropada yaranması belə bir liberal

fikrə əsaslanırdı ki, dövlətlərarası münaqişə ehtimalı region ölkələri arasında ticarət və iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində ümumi marağın yaranması ilə azaldılacaqdır. Bu, aralarındakı problemləri tarixən hərbi yolla həll edən Almaniya və Fransanı iqtisadi və siyasi bir təşkilatda əməkdaşlıq etməyə sövq edəcəkdir. Nəticədə Almaniya və Fransa bir-birinin iqtisadi inkişafında maraqlı olacaqdır. Avropa Birliyi liberalların bu fikrinin gözəl nümunəsidir. Beynəlxalq təşkilatlara üzv olmaqla dövlətlər maraqlarını genişləndirir və əməkdaşlıq edirlər. Bu təşkilatların qanunlarına, qaydalarına tabe olaraq dövlətlər öz milli maraqlarını və suverenliklərini arxa plana çəkir.

Riçard Rozenkrans “Ticarət edən dövlətin inkişafı” (“The rise of the trading state”) adlı əsərində qeyd edir ki, qarşılıqlı iqtisadi asılılığın artması ərazinin işğalının dəyərini və əhəmiyyətini azaldır. Müasir dünyada ticarətin və əməkdaşlığın xeyri hərbi rəqabətin və əraziyə nəzarətin xeyrindən olduqca çoxdur. Son illər aydın oldu ki, beynəlxalq sistemdə “hərbi dövlət” ticarət edən dövlətlə rəqabət apara bilmir. Bunu, məsələn, Azərbaycan və Ermənistan arasındakı münasibətlərin timsalında görmək olar. Rozenkrans hesab edir ki, 1970-ci illərdə dövlət elitası anlamağa başladı ki, dövlətin zənginliyi onun dünya bazarında əlavə dəyər məhsulu və xidmətlərindəki payı ilə müəyyən edilir. Bu həqiqətin iki mühüm nəticəsi oldu. Birincisi, müstəqil, iqtisadi cəhətdən bir-birindən asılı olmayan dövlətlərin dövrü başa çatdı. Qarşılıqlı iqtisadi asılılığın mürəkkəb tərkib hissələri göstərir ki, hər hansı bir dövlət beynəlxalq təşkilatın digər üzvləri tərəfindən sanksiyalara məruz qalmamaq üçün təcavüzkar siyasət aparmağa heç cəhd belə etmir. Dövlətin öz ticarət partnyorunu təhdid etməsinin mənası yoxdur. İkincisi, nüvə əsrində ərazinin zəbt olunması həm təhlükəli, həm də baha başa gələn işdir. Ticarət və xarici investisiya vasitəsilə iqtisadi inkişaf isə daha cəlbəedici və əlverişli strategiyadır.

Neorealistlər liberalların qarşılıqlı iqtisadi asılılığın beynəlxalq münasibətlərin sakitləşməsinə dair təlimlərinə iki təkzib irəli sürmüşlər. Birincisi, onlar hesab edirlər ki, iqtisadi asılılıq heç vaxt strateji təhlükəsizlikdən üstün ola bilməz, çünki dövlətlər ilk növbə-

də ərazilərinin bütövlüyü haqqında düşünməlidirlər. İkincisi, iqtisadi asılılıq ideyası bərabərliyi yanlış olaraq bütün dövlətlərə şamil edir. O, hər bir dövlətin iqtisadi qüvvələrdən eyni dərəcədə asılı olmasını göstərir. Qarşılıqlı asılılıq beynəlxalq münasibətlərdə heqemonluğu və asılılığı ləğv etmir, çünki qüvvə, hakimiyyət dünyanın ticarət və maliyyə bazarlarında olduqca qeyri-bərabər paylaşılmışdır. ABŞ kimi qüdrətli dövlətlər qarşılıqlı asılılıq münasibətlərinin qaydalarını müəyyən edirlər. Buna görə də münaqişə və əməkdaşlıq çətin ki, ləğv olunsun. Düzdür, onlar bir qədər sakit formalarda həyata keçirilə bilər.

Liberallar həmişə inanırlar ki, daxili siyasi nizamın legitimliyi, qanunun aliliyi və dövlətin öz vətəndaşlarının haqlarına hörmət bəsləməsi və bu haqları bütün xalqlara şamil etməsi beynəlxalq aləmdə əmin-amanlıq yaradır, çünki öz vətəndaşlarına etik cəhətdən yaxşı yanaşan və onlara siyasi proseslərdə iştirak etmək imkanı verən ölkə çətin ki, özünü beynəlxalq aləmdə təcavüzkar aparacaqdır. Liberallar bütün dövlətlər tərəfindən riayət olunacaq ümumi mənəvi və etik dəyərlər sistemini yaratmaq istəyirdilər. Lakin bu bir qədər çətin məsələ oldu. Belə ki, onların demokratiya və insan haqlarına dair fikirləri mədəni cəhətdən spesifik etnosentrik idi. Buna görə də bu dəyərlər qeyri-Qərb xalqları üçün münasib deyildir. Bir sıra müasir qeyri-Qərb dövlətləri, xüsusilə Şərqi Asiya dövlətləri Qərb dövlətlərinin irəli sürdükləri dəyərlərin onların mədəniyyətlərinə zidd olmasını iddia edirlər (Li Kuan Yev, Məhəmməd Mahatir). Liberalların bir qrupu (qeyri-intervensionistlər) Qərbin dəyərlərini qəbul etmək istəməyən dövlətlərin suverenliklərini müdafiə edir. Liberalların başqa bir qrupu isə bu dəyərlərin idxalına müqavimət göstərən dövlətlərin daxili işlərinə müdaxiləni dəstəkləyir.

Beləliklə, liberalizmin iqtisadi nəzəriyyəsi onun əsasını təşkil edir. Bu nəzəriyyənin əsas müddəaları, xüsusilə nisbi üstünlük və qarşılıqlı asılılıq nəzəriyyələri liberalizmin beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələri arasında yerini müəyyən edir.

İndi isə liberalizmin iqtisadi nəzəriyyəsinə qarşı sürülən ideyalarla tanış olaq.

4.2. Karl Polanyi tərəfindən liberalizmin iqtisadi nəzəriyyəsinin tənqidi

Liberalizmin sərbəst ticarət haqqında nəzəriyyəsi, ümumiyyətlə onun iqtisadi nəzəriyyəsi tənqid olunmuşdur. Belə tənqidlərdən ən əsasını Karl Polanyi etmişdir.

Karl Polanyi XIX əsr liberalizminin iqtisadi nəzəriyyəsinin tənqidini XIX əsr kapitalizminin əsasında aparmışdır. Karl Polanyi hesab edir ki, 1830-cu illərdə Britaniyada iqtisadi liberalizm geniş yayıldı və laissez-faire (sülh və mülkiyyət hüquqları məsələlərindən başqa iqtisadi məsələlərdə hökumətin müdaxiləsinə qarşı çıxan doktrina.- Red.) mübariz doktrinaya çevrildi. Bu doktrinanın yaranması zəruri idi, çünki o, təkamül prosesinin nəticəsi idi. Polanyiyə görə, o, düşünülmüş dövlət siyasətinin məhsulu idi. Laissez-faire iqtisadiyyatının formalaşmasında mühüm addım torpağın və əməyin (işçi qüvvəsinin) əmtəyə çevrilməsi idi (XVIII əsr). XIX əsrdə bazar münasibətlərinin genişlənməsi, beynəlxalq azad ticarətin yayılması, rəqabət aparıcı (milli) əmək bazarının yaradılması və valyutanın qızıl standartlarına bağlanması ilə əlaqədar idi. Laissez-faire kapitalizmi dövlət tərəfindən şüurlu siyasi müdaxilənin yaratdığı məhsul idi. Polanyi hesab edir ki, bazar iqtisadiyyatı cəmiyyətin yeni növünü yaratdı. İqtisadi sahə meydana gələrək cəmiyyətdəki digər sahələrdən ayrıldı. Polanyiyə görə, cəmiyyətin institutları bu iqtisadi sahə ilə müəyyən edilirdi. Mövcud şəraitdə bəşəriyyətin mahiyyəti, mümkün iqtisadi təşkilatlanmanın formaları, bir də cəmiyyətin və iqtisadiyyatın öyrənilməsinə dair yanaşmalar haqqında üç yanlış fikir laissez-faire kapitalizminin xüsusi növü kimi meydana gəldi. Bu fikirlərin yayılması bizim özümüzün və cəmiyyətimizin dərk olunmasını təhrif etdi.

Birinci fikrə əsasən, maddi qazancı güdmə insanların tələbatıdır. Polanyi hesab edir ki, maddi qazancı güdmə elə bir motiv yaratdı ki, dövlətin müdaxiləsi və müdafiəsi olmasaydı, bu motiv ictimai quruluşu XIX əsrdə dağıda bilərdi. Laissez-faire tərəfindən irəli

gələn maddi qazancı güdmə adamların təbiətini ifadə edir, fərdiyyətə isə norma kimi yanaşılır.

İkinci fikrə əsasən, müasir iqtisadi inkişafın təcrübəsinə baxmayaraq, laissez-faire kapitalizmi Qərbin iqtisadi və siyasi mədəniyyətinə mənsub olmuşdur. Polanyinin fikrincə, laissez-faire kapitalizmi keçici və nadir bir hadisədir. Laissez-faire kapitalizmi İngiltərədə 1750-ci və 1850-ci illər arasında meydana gəlmiş, Avropa və Amerikada isə 1930-cu və 1940-cı illərdə ləğv edilmişdir. Bu o deməkdir ki, Polanyi qeyd edir ki, laissez-faire iqtisadi və sosial münasibətlərin keçici, tarixi durumunu təqdim edir.

Üçüncü fikir iqtisadiyyat fənninin epistemoloji xüsusiyyətlərini göstərir. Polanyiyə görə, neoklassik iqtisadiyyat sənaye inqilabının məhsuludur. Onun laissez-faire kapitalizm dövründən başqa digər dövrləri də, xüsusilə də müasir dövrü əhatə etməsi həqiqətə uyğun deyil.

Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi sənaye inqilabından sonra bazar sisteminin genişlənməsinə səbəb oldu. Polanyi liberalların laissez-faire sistemini təbii, üzvi bir hadisə hesab etmək fikri ilə razılaşmayaraq bu sistemin dövlət tərəfindən yaradıldığını iddia edir. Onun yaradılması dövlətin inzibati bürokratik funksiyalarının artması ilə müşayiət olunurdu.

Polanyi liberalların “laissez-faire hərəkətinə qarşı hərəkət özünü-tənzimləyən bazarın zərərli nəticələrinə qarşı öz-özünə əmələ gələn sosial reaksiya idi” fikrini qəbul etmir. Bazar prinsiplərindən əl çəkmək və dövlətin müdaxiləsini təmin etmək müasir cəmiyyətin lazımsız mənfi şəraitlərindən ictimaiyyəti qorumaq məqsədi ilə həyata keçirilirdi: bazar iqtisadiyyatı sosial quruluşun insan və təbii komponentlərini təhdid edirdi.

Polanyinin fikrincə, paradoks ondadır ki, liberalların özünü-tənzimləyən bazar sistemini qurmaq ideyalarının həyata keçirilməsi həmişə dövlətin müdaxiləsi olmadan mümkün deyil. Bununla əlaqədar Noam Xomski “NAFTA haqqında qeydlər” (“Notes on NAFTA”) adlı əsərində qeyd edir: “Özünü-tənzimləyən bazar sistemini yaratmaq üçün dövlətin müdaxiləsi vacibdir. Sonra isə bu sis-

temi saxlamaq üçün dövlət yenə də müdaxilə etməlidir”. Bu mənada bazarlar dövlətlərin alternativləri və ya rəqibləri deyil, məhsullarıdır. Bu fikri Antonio Qramşi də təsdiqləyir: “Laissez-faire də dövlət müdaxiləsinin bir formasıdır”. Liberalizmin tənqidçiləri “soyuq müharibə” illərində ABŞ-ın üçüncü dünya ölkələrinə təcavüzü tarixinə istinad edərək, bu regionda dövlət tərəfindən bazar şəraitinin yaradılmasını misal kimi göstərirlər.

XIX əsrdə laissez-faire kapitalizmindən imtina olunmasına dair Polanyinin təhlilindən irəli gələn öç nəticə “soyuq müharibədən” sonrakı dövrdə liberalizmin inkişafı üçün münasibdir. Birincisi, XIX əsrdə laissez-faire kapitalizmi dağılmadı, çünki liberalların arzularının həyata keçməsinə mane olmaq üçün müəyyən qruplar tərəfindən gizli hərəkət planlaşdırılmışdı. Dövlətin müdaxiləsi olmasa cəmiyyət bazar qüvvələri tərəfindən dağıdıla bilər. İkincisi, laissez-faire kapitalizmi dövlət müdaxiləsindən asılıdır. Maraqlısı budur ki, dövlət müdaxiləsi üçün əsas tövsiyələr liberallardan gəlirdi. Üçüncüsü, Fridrix Pollok və Karl Polanyi kimi iqtisadiyyat tarixçiləri hesab edirlər ki, neoliberalların doktrinalarından uzaqlaşmaq XX əsrdə iqtisadi inkişaf üçün şərait yaradırdı. İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə Yaponiyanın təcrübəsi və Şərqi Asiya ölkələrinin dinamik iqtisadi inkişafı dövlət müdaxiləsinin oynadığı mühüm rolun bariz nümunəsidir.

Beləliklə, liberalizmin iqtisadi nəzəriyyəsinin Polanyi tərəfindən tənqidi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Etik və sosial səbəblərə görə XIX əsrdə laissez-faire kapitalizmindən imtina edildi. Özünü-tənzimiləyən bazarın yaratdığı problemlərin müəyyən qismini aradan götürmək məqsədilə dövlət iqtisadiyyata müdaxilə etdi. Azğın kapitalizmin təsirini tənzimləmək üçün qanunverici sənədlər tərtil edildi. Həmkarlar təşkilatları fəaliyyətlərini legitimləşdirdi.

Liberallar bazarı iqtisadi səmərəlik əsasında müdafiə edə bilsələr, onu etik əsaslara görə müdafiə etməkdə çətinlik çəkdilər. İnkişaf etmiş ölkələrdə tənzimlənən iqtisadi inkişaf ilə global maliyyə və ticarət uğuru ilə sıx əlaqə vardır. İqtisadi inkişafın əksər mənfə nəticələrinin qarşısını almaqla cəmiyyəti bazar qüvvələrindən mü-

dafiə etmək mümkündür. “Müdaxilə” bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə səmərəsiz hökumətlə bağlı olan kiçildici məfhumdur. Şərqi Asiyanın sürətlə inkişaf edən ölkələrində tənzim edilməyən bazarlara qarşı mənəvi mübarizə gedir. Liberalların dedikləri kimi, qlobal səviyyədə “bazar cəmiyyəti” yaratmaq o qədər də arzuolunan deyil.

Polanyi tərəfindən liberalizmin iqtisadi nəzəriyyəsinin prinsiplərinin tənqid edilməsindən indi biz iqtisadi liberalizmin mühüm kateqoriyası olan “sərbəst ticarət” ideyasına keçirik.

4.3. Liberalizm sərbəst ticarət haqqında

Sərbəst ticarət və bazar münasibətləri səmərəlilik uğrunda rəqabətə səbəb olur. Nəticədə rəqabətə dözməyən qüvvələr kənarda qalmış olurlar. Sərbəst ticarət var-dövlətin və hakimiyyətin paylaşdırılmasına da təsir göstərir. Səmərəli istehsalın, ixrac qazancının və beynəlxalq əmək bölgüsünün tələblərinə uyğun olaraq icma həyatı bazar həyatına çevrilir. Beynəlxalq sistemdə hər bir ölkə sərbəst ticarət tərəfindən yaradılan imkanların üstünlüyündən faydalanmağa, yaxud bazar qüvvələrindən öz maraqlarına uyğun istifadə etməyə qadir deyil. Yalnız zəngin cəmiyyətlər bazarın gücündən, üstünlüyündən istifadə edə bilər. Robert Qilpinə (neorealist) görə, “sərbəst ticarət bu və ya digər ölkənin iqtisadiyyatını daha güclü iqtisadiyyatlar tərəfindən istismara məruz qoyaraq və dünya bazarının sabitsizliyinə səbəb olaraq milli muxtariyyəti və dövlət nəzarətini dağıdır”. Bu fikri ilk dəfə XIX əsrin ortalarında liberalizmin “qızıl əsrində” söyləmişlər. O vaxt Britaniyada müstəmləkəçilik və sənaye ekspansiyası özünün ən yüksək inkişaf mərhələsində idi. XIX əsrin ortalarında iqtisadi millətçiliyin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Fridrix List sərbəst ticarəti bir maska kimi qələmə verirdi. Onun fikrincə, sərbəst ticarətin arxasında Britaniya özünün milli maraqlarını güdür. Daha konkret desək, Britaniya sənayesinin böyük məhsuldarlığını və məhsullarının dünya ticarətində aparıcı mövqe tutduğunu istifadə edirdi. Britaniya imperiyasının gücündən istifadə edən ingilislər dünya bazarı rəqabətində öz sənayələrinin

maraqlarını qoruyur, hərbi yolla rəqiblərini zəiflədirlər. Texnologiya və sənaye sahəsində üstünlük əldə etdikdən sonra onlar sərbəst ticarətdə birinci oldular. Listə görə, ingilislər öz sənayeləri güclənənə qədər proteksionizm, dövlət tərəfindən ölkənin mənafeələrinin qorunması siyasətini yeridirdilər. Buna nail olduqdan sonra onlar sərbəst ticarət vasitəsilə xarici bazarlara maneəsiz giriş əldə etdilər. Listin fikrincə, XIX əsrdə ticarət Britaniya kimi sənaye sahəsində lider olan dövlət üçün düzgün siyasət idi, lakin yalnız proteksionizm siyasəti daha zəif ölkələrə hegenom ölkənin üstünlüyünə qarşı çıxmaq imkanı verə bilərdi.

Sərbəst ticarət orta sinfin hərəkəti kimi meydana gəlmişdir. 1846-cı ildə sərbəst ticarətin Britaniyada yaranmasını Qobden manufakturalarının maraqlarının aristokratların və mülkədarların maraqları üzərində qələbəsi kimi qələmə verir. Britaniya manufakturaçıları gördülər ki, sərbəst ticarət onların rifahı ilə bərabər ölkənin də rifahını yüksəldir. Buna görə də, onların maraqlarının dövlətin maraqları ilə harmoniyada olması qeyd olundu. Liberalizmin belə bir mülahizəsi vardır ki, “sərbəst rəqabət məhsuldar qüvvələrin inkişafının son formasıdır və buna görə insan azadlığının yüksək mərhələsidir”. Marks bu mülahizədən belə bir nəticə çıxarırdı ki, orta sinfin hökmranlığı dünya tarixinin sonudur. Buna görə, fəhlələr tətillə vaxtı manufakturaçılara və ticarətçilərə zərər gətirəndə onlar Britaniyaya zərər gətirmiş kimi qələmə verildilər.

XX əsrin ikinci yarısında da sərbəst ticarətin müəyyən maraqlara xidmət etməsi haqqında fikir qalmaqda idi. Sərbəst ticarətin tənqidçiləri “imperializm” sözünü ona əlavə etdilər. 1866-cı ildə bir ABŞ tədqiqatçısı qeyd edirdi ki, sərbəst ticarəti Britaniya dünyanı qarət etmək üçün icad etmişdir. Buna cavab olaraq bir sıra ölkələrdə iqtisadi millətçilik yaranmışdır.

İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə ABŞ tərəfindən liberal sərbəst ticarət rejiminin yaradılması dövlət siyasətinin şüurlu fəaliyyətinin nəticəsi idi. ABŞ dünya iqtisadiyyatını yenidən elə qurmaq istəyirdi ki, kapitalın və texnologiyanın sərbəst hərəkətinə uyğun olan açıq dünya iqtisadiyyatını yaratmaq mümkün olsun.

ABŞ siyasətçiləri ingilis sterlinq blokunu dağıtmaq, konvertasiya edilən valyutalarını yaratmaq və sərbəst ticarət üçün şərtləri müəyyən etmək istəyirdilər. Onlar xammala hər bir dövlətin, xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrin çıxışının olmasının tərəfdarıydılar. ABŞ anlayırdı ki, dünyanın maliyyə hegemonu kimi Britaniyanın əvvəlki roluna yiyələnmək üçün dövlətin gücündən istifadə etmək lazımdır.

ABŞ SSRİ-ni liberal beynəlxalq qaydalarda böyük bir təhlükə kimi qəbul edirdi, çünki SSRİ-nin nəzarət etdiyi dövlətlərdə ABŞ öz maraqlarını yeridə bilmirdi. Hər hansı bir ölkə və ya blok ABŞ-ın hegemonluq etdiyi sistemdən özünü ayırdıqda düşmənçiliklə üzləşirdi. ABŞ zəruri hallarda belə ölkələrə qarşı hərbi güc tətbiq edirdi.

Tarixən iqtisadi inkişafın azad ticarət modelinə münasibətdə iki əsas istisnası olmuşdur:

1. Xammala sərbəst və bərabər girişi bağlayan qapılar yalnız dövlətin gücü ilə açılır. İkinci Dünya müharibəsindən sonra bu işi ABŞ həyata keçirirdi. Bu qapılara müdaxilə olunmasa, onlar bağlı qalacaqdır. Rövlanda görə, müvafiq siyasi hegemonluq olmasa, hər hansı bir sərbəst ticarət mövcud ola bilməz. Bundan başqa İkinci Dünya müharibəsindən sonra Amerikanın sənaye məhsulları satılacaq bazar lazım idi və dövlət bunu təmin etməli idi. Buna görə də sərbəst ticarətin təşkil olunması üçün dövlətin müdaxiləsi zəruri idi.

2. Liberallar dövlət və özəl iqtisadiyyat arasında fərqi şişirdirdilər. Onların arasındakı fərq çox da böyük deyil. Vaxtaşarı dövlət özəl şirkətlərin, transmilli şirkətlərin adından müdaxilə edir. Özəl şirkətlər və dövlət arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Məsələn, Amerika neft şirkətləri bu və ya digər dövlətin neftini ələ almaq istəyəndə, onlar öz dövlətinin dəstəyinə bel bağlaya bilər. Dövlət belə şirkətlərə öz dəstəyini verərək öz növbəsində strateji məhsul olan neftə nəzarət etmiş olur.

Beləliklə, sərbəst ticarət imperializminin tənqidi sərbəst ticarəti dəstəkləyən dövlətlərin ikiüzlülüyü ilə bərabər liberallar tərəfindən müdafiə edilən iqtisadi dünya düzəminin yaradılması üçün paradoks olaraq dövlətin müdaxiləsinin vacibliyini göstərir. Bu və digər səbəblərə görə inkişaf etmiş ölkələrin elitasından fərqli olaraq,

inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sərbəst ticarətə şübhə ilə yanaşaraq onu sevinclə qarşılamırlar. Onlar sərbəst ticarəti ölkələrinin təbii sərvətlərinin istismarı, xarici investisiyaların qoyulmasını təmin edən imperializmin silahı kimi qələmə verirlər. Sərbəst ticarət bu ölkələrin iqtisadi suverenliklərinin zəifləməsinə səbəb olur və onların iqtisadi inkişafın alternativ yoluna keçmələrinə imkan vermir.

Müasir dövrdə – qloballaşma erasında – sərbəst ticarət dövlət elitası bir də qlobal bazarlarda fəaliyyət göstərən biznes elitası tərəfindən dirçəldilmişdir. Neoliberalizm adlandırdığımız iqtisadi liberalizmin dirçəlişinin bütün dünyada adamların həyatına böyük təsiri vardır. Bu, XVIII əsr liberalizminin ən mühüm irsidir.

4.4. Qloballaşma dövründə liberalizm nəzəriyyəsinin yeri. Neoliberalizm

1980-ci illərdə başlayan bütün iqtisadiyyatın qloballaşma prosesi inkişaf etmiş ölkələrdə neoliberalizm ideologiyasının inkişafı ilə eyni vaxta düşdü. O vaxt Böyük Britaniya və ABŞ-da “yeni sağçıların” siyasi qələbəsi keynsiaçılıq ideologiyasının mövqelərini zəiflədirdi. Məlum olduğu kimi, keynsiaçılıq (ingilis iqtisadçısı Con Keyns.- Red.) bir iqtisadi nəzəriyyə kimi dövlətin iqtisadi inkişafa fəal müdaxiləsini dəstəkləyir. Bu nəzəriyyəyə əsasən, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin əsas məqsədi iqtisadi böhranın dağıdıcı nəticələrini nəzarət altında saxlamaq, əhəlinin sosial müdafiəsini təmin etmək və kütləvi işsizliyin qarşısını almaqdır. Bazar münasibətlərinin geniş yayılmasını və dövlətin iqtisadi inkişafa müdaxiləsini minimuma endirmək istəyən neoliberallər sosial rifah dövləti ideyasını dəstəkləyirdilər.

Qərb dövlətlərinin ideoloji seçimi sosial ədalətdən, insanların rifahından daha çox səmərəlilik və məhsuldarlıq tərəfə istiqamətlənməsi ilə əlaqədar dövlətin bazarı tənzimləmək gücü qloballaşmanın qüvvələri xüsusilə maliyyə və valyuta bazarları tərəfindən zəiflədi. Sərmayə və istehsalat uğrunda rəqabət gücləndi. Kapital dövlətin müdaxilə gücünü üstələdi. Qloballaşma ilə əlaqədar 1990-cı illərdə

dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslərin izah olunmasında neoliberalizm nəzəriyyəsi münasibdirmi?

Adam Smit və David Rikardo tərəfindən ilk dəfə irəli sürülən sərbəst ticarətin prinsipləri neoliberalistlər üçün öz aktuallığını itirməmişdir. Onların fikrincə, kommertiya tacirlərinə milli sərhədlərdən asılı olmayaraq pul və əmtəə mübadiləsi ilə məşğul olmaq üçün icazə verilməlidir. Beynəlxalq ticarətə dair hüquqi məhdudiyət çox az olmalıdır. Əmtəə və xidmətlərin milli sərhədləri asanlıqla dəf edə bildiyi qlobal bazar bütün milli dövlətlərin siyasətçilərinin məqsədi olmalıdır. Yalnız sərbəst ticarət təbii sərvətlərdən, insanlardan və kapitaldan səmərəli istifadə olunmasını təşkil edə biləcək rəqabəti yarada bilər. “Proteksionizm” siyasəti (bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin iqtisadi rəqabətdən müdafiə edilməsinə yönələn dövlət siyasəti.- Red.) isə əksinə, iqtisadi inkişafa mənfi təsir göstərir. Bazar prinsiplərindən zəif müəssisələri müdafiə edən proteksionizm siyasəti beynəlxalq ticarətə mənfi təsir göstərir, tələbi təhrif edir, süni şəkildə qiymətləri aşağı endirərək və səmərəsizliyə şərait yaradaraq vicdanlı istehsalçıları və tacirləri ruhdan salır. Buna görə də proteksionizm siyasətinin aparılması dövlətin milli maraqlarına ziddir.

Nisbi üstünlük nəzəriyyəsi sərbəst ticarət ideyasının əsasını təşkil edir. Bu nəzəriyyə dövlətlərə daha ucuz başa gələn məhsulların istehsalında ixtisaslaşmağı məsləhət görür. Buna görə də bu nəzəriyyə avtarkiyanı, qapalı iqtisadiyyatı (istehsalın daxili tələbatın ödənilməsinə yönəlməsi – Red.) rədd edir. Nisbi üstünlük nəzəriyyəsinə əsasən, dövlət istehsalı ucuz başa gələn məhsulları dünya bazarında ona lazım olan məhsula dəyişə bilər. Mübadilə olunan məhsullar dövlətlər arasında yaranan əmək bölgüsünün nəticəsi olduğuna görə onlar qiymət baxımından səmərəli olur və buna görə də mübadilədə iştirak edən dövlətlərin hamısı qeyd olunan ixtisaslaşmadan bəhrələnir. Adam Smitə görə, bazarın “görünməyən əli” hər bir ölkədə cəmiyyətin hər bir üzvünü qlobal iqtisadiyyatda ən üstün mövqeyə çıxarır. Hər bir kəsin marağı hamı tərəfindən qorunur.

Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma erasının başlanması ilə əlaqədar nisbi üstünlük nəzəriyyəsinin bu dövrə mü-

nasibliyi şübhə altına düşmüşdür. Bu nəzəriyyənin müasir dövrdə üzləşdiyi birinci çətinlik ondadır ki, o, kapitalın hərəkətinə dövlətin nəzarəti olduğu zaman irəli sürülmüşdür. Smit və Rikardo kapitalın mobilliyini qəbul etmirdilər və yalnız dövlət investisiyasının mümkünlüyünü qeyd edirdilər. Onlar kapitalisti milli siyasi icmanın birinci və əsas üzvü hesab edirdilər. Smitə görə, bazar münaqişələri daxili münasibətləri xarakterizə edir və buna görə də kapitalist xarici ölkələrə investisiya yatırmağa can atmır. Smit və Rikardo kosmopolit maliyyə menecerlərinin və transmilli şirkətlərinin yaranmasını əvvəlcədən görə bilməmişlər. Onlar üçün özlərini icmadan, milli dövlətdən ayıraraq xarici ölkələrə investisiya yatırın kapitalistlərin olması ağlasığmaz bir hadisə idi. Bir sözlə, yüksək dərəcədə mobil və dəyişən kapital bazarlarının meydana gəlməsi nisbi üstünlük nəzəriyyəsinin üzləşdiyi birinci çətinlikdir.

Nisbi üstünlük nəzəriyyəsinin münasibliyinə dair ikinci problem ondan ibarətdir ki, beynəlxalq ticarətin formaları son bir neçə onilliklər ərzində əsaslı şəkildə dəyişmişdir. Bir-biri ilə ticarət edən suveren dövlətlər ideyası artıq köhnəlmişdir. Müəssisələrarası ticarətin dünya iqtisadiyyatındakı payı daim artır. Son hesablamalara görə bütün dünya ticarətinin 40%-dən çoxu müəssisələrarası əməliyyatların payına düşür. Müəssisələrarası ticarət dövlətlərə müəyyən məhsulların istehsalı üzrə ixtisaslaşmanı məsləhət görən nisbi üstünlük nəzəriyyəsinə qarşı çıxır.

Bütün sənaye ölkələrində hakimiyyət strateji sənaye müəssisələrində özünün müəssisələri ilə qlobal şəbəkələr arasında olan əlaqələrin möhkəmlənməsində maraqlıdır. Bundan başqa dünya iqtisadiyyatının qloballaşması istehsal müəssisələrinin bir çox inkişafda olan ölkələrə yayılmasının və transmilli istehsal mərkəzlərinin ucuz işçi qüvvəsi təklif edən regionlara yerləşdirilməsinin şahidi olur. Transmilli şirkətlər milli sərhədləri dəf edib ucuz işçi qüvvəsini tapır və təbii sərvətləri əldə edirlər. Onlar inkişafda olan dövlətlərin hakim dairələri ilə asanlıqla ümumi dil taparaq orada öz bizneslərini inkişaf etdirirlər. İstehsal mərkəzlərinin yaradılması gəlir əldə oluna

bilən yerlərdə baş verir, çünki investisiya qoymaq qərarına artıq nisbi üstünlük deyil, gəlir əldə etmək imkanı təsir göstərir.

Beləliklə, 1990-cı illərdə ticarət üçün mövcud olan şərait neolibəralların bazar və ticarət münasibətlərinə dair fikirlərini əsaslı şəkildə dəyişdi. İstehsalın beynəlmilləşməsi, kapitalın mobilliyi və transmilli şirkətlərin hökmranlığı nisbi üstünlük nəzəriyyəsinə köhnədən üç mühüm hadisədir. Belə olan şəraitdə bir-biri ilə ticarət edən suveren dövlətlər ideyası qaydadan çox istisna hala çevrilir.

Nisbi üstünlük nəzəriyyəsinin üçüncü problemi İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə çoxtərəfli ticarətin əsasını təşkil edən qaydaların ardıcıl şəkildə pozulmasıdır. Proteksionizm və neomerkantilizm faktiki olaraq Avropa və Şimali Amerikada yüksəlir. Burada beynəlxalq rəqabətin müşahidə edilən enişi dövlətləri azad bazar prinsiplərindən uzaqlaşmağa məcbur edir. Avropa İttifaqı və NAFTA (North American Free Trade Agreement – Şimali Amerika Sərbəst Ticarət üzrə Razılaşma) kimi blokların daxilində ticarət əngəllərinin aradan götürülməsi müşahidə edildiyi halda, bloklararası əngəllər artmışdır. Düzdür tariflər artmır, lakin onların yerinə idxal kvotalarını daxil edən qeyri-tarif əngəllər tətbiq edilir. Birtərəfli qaydada azad bazar prinsiplərini qəbul edən ölkələr inkişaf etmiş ölkələrin əks siyasət apardığı bir şəraitdə dünya iqtisadiyyatında özlərini çox pis vəziyyətdə qoymuş olurlar. Lakin tarif və qeyri-tarif əngəllərin aradan götürülməsindən asılı olmayaraq, dünya bazarı azad olmayacaqdır, çünki transmilli şirkətlər bazarı istədikləri kimi öz nəzarətləri altında saxlayır və onu idarə edirlər.

NAFTA, Dünya Ticarət Təşkilatı (DTT) kimi sərbəst ticarət təşkilatlarının yaradılması, G7 (G8) (Böyük yeddilik-səkkizlik), Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Dünya Bankı kimi beynəlxalq təşkilatların artan əhəmiyyəti liberal beynəlmilləşmənin İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə təsirinin göstəricisidir. Bu transmilli təşkilatların ideoloji əsasını sərbəst ticarət liberalizmi təşkil edir. Lakin bu təşkilatların tənqidçilərinin fikrincə, onlar inkişaf etməkdə olan ölkələrlə münasibətdə azad bazar prinsiplərini tətbiq edirlər. Bu təşkilatlar dövlətlər arasında bazar münasibətlərini insti-

tutlaşdırır. Məsələn, NAFTA və DTT inkişaf etməkdə olan ölkələrlə müəyyən sazişlər bağlamaqla onların müdafiə xarakterli çətinliklərini aradan qaldırır və həmin ölkələri məcbur edirlər ki, onlar təklif olunan qlobal modelləri qəbul etsinlər. BVF və Dünya Bankı inkişaf etməkdə olan ölkələrə maliyyə yardımını birtərəfli şəkildə, bazar prinsiplərini qəbul edilməsindən asılı olaraq edirlər. Qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatına münasibətdə bu şərtlər tətbiq edilmir.

Dünya Bankı və NAFTA kimi təşkilatlar inkişaf etmiş ölkələrin maraqlarına xidmət göstərərək və belə bir liberal prinsipə əsaslanaraq iddia edirlər ki, özəl müəssisələr arasında maneəsiz rəqabət iqtisadi təşkilatlanmanın yeganə səmərəli formasıdır. Bundan başqa onlar iqtisadi inkişafı bütün ölkələr üçün inkişafın yeganə yolu kimi təqdim edirlər. Bu fikrin tənqidçiləri isə inkişaf etməkdə olan ölkələrə münasibətdə tətbiq edilən sərbəst ticarət siyasətinin bu ölkələrdə ətraf mühitin çirklənməsi, cəmiyyətdə sosial bərabərsizliyin artması və iqtisadi asılılığın meydana gəlməsi kimi mənfi nəticələrə gətirib çıxardığını iddia edirlər. Tənqidçilər qeyd olunan təşkilatların fəaliyyətində şəffaflığın olmamasından da narahatdırlar.

Ən əsası isə odur ki, tənqidçilər bu sərbəst ticarət institutlarını qlobal qaydanın yalnız bir növünü- qeyri-bərabər bazar münasibətləri növünü leqallaşdırmalarına görə tənqid edirlər. Bu institutlar inkişaf etməkdə olan ölkələrə onların konkret şəraitlərini nəzərə almadan iqtisadi inkişafa dair eyni tövsiyələri verdiklərinə görə tənqid edilirlər. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdən aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan sərbəst bazar planının qəbul edilməsi tələb olunur: xarici investisiyaların qoyuluşu üçün zəruri şəraitin yaradılması, ölkənin maliyyə sisteminin tənzim edilməməsi, dövlət xərclərinin və büdcə kəsirlərinin azaldılması, dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, subsidiyaların aradan götürülməsi, ixrac yönümlü iqtisadiyyatların inkişaf etdirilməsi. Əks halda bu ölkələr inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi və maliyyə yardımından məhrum ola bilərlər. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdən tələb olunur ki, onlar kapitalın hərəkətinə öz ölkələrində nəzarət etməsinlər. Nəticədə bu

ölkələrin iqtisadi inkişaf istiqaməti maksimal gəlir əldə etmək məqsədilə fəaliyyət göstərən maliyyə bazarları tərəfindən müəyyən edilir. Bir sözlə, bu ölkələrə edilən maliyyə yardımları və investisiyalar onların iqtisadi suverenliklərinin itməsi ilə nəticələnir. Bu isə liberal beynəlmiləçiliyin ənənəvi tələblərinə uyğun gəlir: dövlətin fərdlər arasında olan kommersiya münasibətlərinə müdaxilə etməsi aradan götürülür. Dövlətin suverenliyi kapitalın suverenliyi ilə əvəz olunur.

Beləliklə, sərbəst ticarətin lehinə arqumentlər iqtisadi səmərəlilik baxımından öz əhəmiyyətini saxlamasına baxmayaraq, inkişaf etmiş ölkələr üçün sərbəst ticarət çox vaxt qarşılıqlı olmur, yəni onlar sərbəst ticarətin prinsiplərinə öz ölkələrində əməl etmirlər. Onlar sərbəst ticarətdən yalnız iqtisadi cəhətdən geridə qalmış ölkələrə münasibətdə istifadə edirlər. Sərbəst ticarət belə ölkələrin iqtisadi inkişafına müdaxilə etmək məqsədilə tətbiq edilir. Başqa sözlə desək sərbəst ticarət haqqında inkişaf etmiş ölkələrin sözləri ilə əməlləri arasında uyğunsuzluq vardır. Bu uyğunsuzluq son zamanlar dünya iqtisadiyyatının strukturunda və beynəlxalq ticarətin formalarında baş verən fundamental dəyişikliklərlə bərabər liberalizm nəzəriyyəsinin dünya iqtisadiyyatının qloballaşma prosesini izah etmək üçün münasib bir nəzəriyyə olmasına şübhə yaradır.

V FƏSİL REALİZM

5.1. Realizmin ümumi xarakteristikası

İdealizmlə (liberalizm) birlikdə realizm beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi fənninin tarixində ilk meydana gələn ən nüfuzlu nəzəriyyələrdəndir. Onların hər biri paradigma və nəzəri ənənə kimi fənnin tarixinin ən azı əlli ili ərzində hakim ideologiya olmuşdur. Realizm ilə liberalizm bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənərək daima mübarizədə olmuşlar. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bu mübarizə BMN fənninin tarixinə Birinci Böyük debat kimi daxil olmuşdur.

Realizm təhlükəsizlik və hakimiyyət faktorlarının əhəmiyyətini nəzərə alan ideyalar məcmusudur. Bu ideyalar fərdin belə bir inamına əsaslanır ki, başqaları həmişə onu məhv etməyə çalışırlar. Buna görə də o, özünü qorumaq üçün başqalarını öldürməyə hazır olmalıdır. Realizmin əsasında xalqlar arasında mübarizə durur. Bu mübarizə təsadüfi deyil. O, qanunauyğun xarakter daşıyır.

XX əsrin 30-cu illərində liberalizm ideyalarının puça çıxması, daha konkret desək, Millətlər Liqasının Yaponiyanın Mancuriyanı, İtaliyanın isə Həbəşistanı işğal etməsinin qarşısını ala bilməməsi realizm nəzəriyyəsinin meydana gəlməsinə və beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi fənnində hakim paradigmaya çevrilməsinə şərait yaratdı.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, BMN fənninin Birinci Dünya müharibəsindən sonra müstəqil fənn kimi formalaşmasına baxmayaraq, beynəlxalq münasibətlərə dair fikirlər bu vaxtdan xeyli əvvəl irəli sürülmüşdür. Liberalizm kimi realizm də beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi fənninin yaranmasından xeyli əvvəl meydana gəlmişdir. Realizmin müəyyən müddəalarına b.e.ə. V əsrdə yaşamış yunan tarixçisi Fukididin, habelə Hobsun, Makiavellinin, Karl fon Klauzevitsin əsərlərində rast gəlmək olar. Bu mütəfəkkirlərin hər biri xalqlar, dövlətlər arasında münasibətləri tədqiq edərkən realiz-

min ruhuna uyğun şəkildə hakimiyyətin, güc amilinin aparıcı, əsas qüvvə olmasını qeyd edirdilər. Makiavelli göstərirdi ki, tarixin hərəkətverici qüvvələri – maddi maraq və qüvvədir. O, güclü milli dövlətin yaradılmasının zəruriliyini qeyd edirdi. Hakimiyyətə nail olmaq üçün hər bir vasitədən istifadə etmək lazımdır.

Realizm üç ideyaya əsaslanır:

1. Dövlət xadimi millətin maraqlarını güdür;
2. hər bir millətin maraqları – onun təsirinin, iqtisadi, siyasi və mədəni maraqlarının yayılması, ərazisinin genişlənməsi deməkdir;
3. dövlətlər hakimiyyətdən öz maraqlarını qorumaq üçün istifadə edirlər.

5.2. Edvard Karr

Ənənəvi realizmin banilərindən biri Edvard Karr hesab olunur. Realistlər Edvard Karrın “Böhranın iyirmi ili” (“Twenty years of crisis. 1919- 1939.”) (1939) əsərini beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin dərslisi hesab edirlər. Bu kitab realizmin əsas müddəalarını irəli sürməklə bərabər liberalizmin ideyalarını alt-üst edir. Karr liberalları utopist adlandırır. Qeyd etdiyimiz kimi, liberallar müharibəni dövlətin bir fəaliyyət üsulu kimi ləğv etmək istəyirdilər. Liberallar xarici siyasətin aparılmasında gizli diplomatiyanı ictimai razılıqla əvəz etmək arzusunda idilər. Qüvvələrin balansı prinsipi kollektiv təhlükəsizlik prinsipi ilə əvəz olunmalı idi. Millətlər Liqası ilə münaqişələrin sülh yolu ilə həll edilməsi təmin olunmalı idi.

Karrın fikrincə, beynəlxalq siyasətin öyrənilməsini istək ilə əsaslandırmaq təhlükəlidir. Beynəlxalq münasibətlər elminin teleoloji aspekti (məqsədəuyğunluğu əsaslandırmaq.- Red.) əvvəlcədən şübhəli idi. Müharibənin qarşısını almaq istəyi beynəlxalq münasibətlər elminin ilkin istiqamətini müəyyən edərək onu utopiyaya çevirdi. Beynəlxalq sülhə nail olmaq məqsədi beynəlxalq münasibətləri elə bir fənnə çevirdi ki, orada arzu təfəkkürdən, ümümləşdirmə müşahidədən üstün oldu. Mövcud faktların, yaxud vasitələrin tənqidi təhlili istiqamətində çox az cəhd edilmişdir. Karra görə, beynəl-

xalq münasibətlər fənnində teleologiya təhlildən əvvəl gəlirdi. O qeyd edir: “1931-ci ildən sonrakı hadisələr təmiz istəyin beynəlxalq münasibətlər fənninin əsası ola bilməsinin mümkünsüzlüyünü göstərdi. Beynəlxalq siyasətdə hakimiyyətin reallıqlarını əsas kimi götürmək lazımdır”. Karr realizmi belə xarakterizə edir: “Hər hansı bir elmin inkişafında təfəkkürün istəyə təsiri elmin utopik mərhələsinin sonunu göstərir və realizm adlanır. Realizm utopik mərhələyə qarşı reaksiya olaraq tənqidi aspektin təqdim edilməsi ilə bağlıdır. O, faktların qəbul olunmasını, onların səbəblərini və nəticələrinin təhlil etməyin vacibliyini vurğulayır. O, təfəkkürün əsas funksiyasını hadisələrin ardıcılığının öyrənilməsində görür. Fəaliyyət sahəsində realizm mövcud istiqamətlərin zəruriliyini göstərir və hesab edir ki, bu, faktları, tendensiyaları, istiqamətləri qəbul etmək və onlara uyğunlaşmaqdır”.

Karr əmin idi ki, liberalizm beynəlxalq siyasəti təhlil edərkən hakimiyyətin mərkəzi elementini tədqiq etmədiyinə görə realizmin tənqidinə məruz qalmalıdır. Beynəlxalq sistemdə qüvvələrin qeyri-bərabər bölgüsü beynəlxalq münasibətlərin qərəsiz təhlilinin mərkəzi məsələsi olmayınca, müharibə və münaqişələrin səbəbləri düzgün dərk olunmayacaqdır.

Liberallar inanırdılar ki, hər bir xalq sülhə can atır, müharibə siyasəti, təcavüzkar siyasət aparın xalq isə özünü irrasional və mənəviyatsız aparır. Karra görə, bu fikir mövcud durumun saxlanılmasında maraqlı olan qalib ölkələrin mövqeyinin ifadəsi idi. Müharibədən sonrakı dövr qalib dövlətlərin xüsusi maraqlarını əks etdirirdi və buna görə də Almaniya kimi ölkələr Versal (1918) müqaviləsindən qane deyildi.

Karra görə, liberallar öz fikirlərini mütləqləşdirirlər. Onların universal hesab etdikləri prinsipləri (sülh, maraqların harmoniyası, kollektiv təhlükəsizlik və sərbəst ticarət) prinsip hesab etmək düzgün deyil. Bu “prinsiplər” konkret vaxtda milli marağın konkret anlayışına əsaslanan milli siyasətin şüursuz əks olunmasıdır. Bu, universal maraqların harmoniyası doktrinasının bir hissəsidir Liberalizmin əsası olan maraqların harmoniyası isə qalib ölkələrdəki elitanın

konkret marağıdır. “Maraqların harmoniyası doktrinası elə bir mə-nəvi plandır ki, elita ondan öz hakim mövqeyini təsdiq etmək və saxlamaq üçün istifadə edir”. Karr qeyd edir ki, “sənaye kapitalizmi və sinfi sistem cəmiyyətin qəbul olunmuş strukturu olan kimi, maraqların harmoniyası haqqında doktrina öz maraqlarını bütün cəmiyyətin maraqları kimi təqdim etməklə öz üstünlüyünü qorumaq istəyən hakim sinfin ideologiyasına çevrildi”. Lakin beynəlxalq aləmdə onun qəbul edilməsi müharibələrarası sülhün aradan qalxmasına sə-bəb olur.

Mövcud dünya nizamından razı olmayan, ərazisinin sərhədlə-rini, yaxud iqtisadi və strateji qüvvəsini dəyişmək istəyən dövlət üçün beynəlxalq sülh universal harmoniya kimi qəbulolunmazdır. Beynəlxalq sülh öz iradəsini, istəyini digər dövlətlərə qarşı qoyan güclü dövlətlərin şüarıdır. Beynəlxalq sistemdə dövlətlər arasında maraqların təbii harmoniyası yoxdur. Yalnız qlobal hakimiyyətin konkret konfigurasiyanın keçici və müvəqqəti harmoniyası vardır. Müharibə beynəlxalq sistemdə qüvvələrin həyata keçirə biləcəyi yeganə və məqsədəuyğun yoldur.

Dövlətlər arasında maraqların harmoniyası məfhumunu təkzib etmək üçün Karr laissez-faire iqtisadiyyatını misal gətirir. Onun fik-rincə, laissez-faire aparıcı iqtisadi ölkələrdəki hakim elitaların ideologiyasıdır. Bu ideologiyaya görə, hakim elitaya sərfəli olan hamı üçün sərfəlidir. XIX əsrdə ingilis manufakturaçısı və taciri laissez-faire-nin onun zənginliyini artırdığını gördükdə əmin oldu ki, bu, bütün Britanaya üçün xeyirlidir. İngilis dövlət xadimi öz növbəsində görəndə ki, laissez-faire ingilislərin rifahını qaldırır, o, qərara gəldi ki, sərbəst ticarət bütün dünyanın rifahını artırır. Karr Fridrix Listi müdafiə edərək qeyd edirdi ki, sərbəst ticarət Britaniya hakim sənaye ölkəsi olduğu zaman düzgün siyasət idi. O vaxt yalnız proteksionizm siyasəti zəif ölkələri Britaniyanın caynağından qur-tara bilən real bir siyasət idi. ABŞ və Almaniyada aparılan iqtisadi millətçilik siyasəti Britaniyanın iqtisadi gücünə qarşı yönəlmişdir. Dövlət nəzarəti zəif dövlətlərin özünümüdafiə silahıdır. Millətlər

arasında maraqların təbii harmoniyası yoxdur. Xalqlar arasında ümumi maraq tənzimləmə yolu ilə yaranır.

Liberallar beynəlxalq sistemdəki dövlətlərə hörmət əlaməti olaraq hakimiyyəti aradan götürmək istəyirdilər. Karr kimi realistlər isə hesab edirdilər ki, milli hakimiyyətin arxasınca getmək təbiidir. Bunu nəzərə almadıqda dövlətlər risk edirlər. Gücünün artmasına laqeyd olan milli dövlətlər sadəcə olaraq öz təhlükəsizliklərini təhlükə altına qoyurlar. Karra görə, müxtəlif dövlətlər güclərini artırdıqda öz milli maraqlarını qorumağa qadir olurlar. Milli maraqların toqquşması zəruridir. Belə toqquşmalar müharibələrə səbəb olur. Bu toqquşmaların qarşısının alınmasının yeganə yolu dövlətlər arasında təxmini qüvvələrin balansının yaradılmasıdır. Liberalların dediyi kimi, qüvvələrin balansı beynəlxalq münaqişənin səbəbi deyil. O, təbiətin qanunlarına bənzəyir: o, beynəlxalq hakimiyyətin normal ifadəsidir və sülhün ən yaxşı təminatçısıdır. Kollektiv təhlükəsizlik isə qalib dövlətlərin hakimiyyətini, status-kvonu möhkəmlədir.

Karrın tənqidçiləri onun realizmlə idealizmi tamamilə birbirinə zidd nəzəriyyələr hesab etdiyini göstərirlər. Bir çox realistlərdən fərqli olaraq Karr dövləti siyasi icmanın son inkişaf forması, milləti isə cəmiyyətin son qrupu hesab etmirdi. O, din, sinif və etnos kimi əraziyə əsaslanmayan siyasi birliklərin başqa formalarını nəzərdən keçirirdi. Onun fikrincə, yeni dünya nizamı global hakimiyyətin mənəviyyəti vasitəsilə deyil, gerçəkliklərin vasitəsilə formalaşacaqdır. Lakin o, beynəlxalq nizamın mənəvi əsasa malik olmasının vacibliyini qeyd edirdi. O, hakimiyyəti hər bir siyasi nizamın zəruri tərkib hissəsi sayırdı. Bu fikrə görə Karr tənqidə məruz qaldı. Karrın tənqidçilərinin fikrincə, o, hakimiyyəti, qüvvəni, gücü bütün amillərdən üstün olmasını qeyd edirdi. Belə olan halda, Karr, məsələn, izah edə bilmir ki, niyə dövlətlər beynəlxalq humanitarizmin maraqları naminə tez-tez öz milli maraqlarını dəyişirlər?

Karra və digər realistlərə görə, beynəlxalq sistemə nəzarət edən qüvvə olmasa, dövlətlərarası münaqişələr labüd olacaqdır. Məcburi yurisdiksiyanın olmaması, yəni anarxiyalı beynəlxalq sistemin mövcudluğu daxili və beynəlxalq siyasət arasında fərqi təs-

diqləyir. Vətəndaş cəmiyyətindən fərqli olaraq beynəlxalq sistemdə tənzimləyici yoxdur. Millətçilik konkret dövlətdə bir millətə mənsub olan müxtəlif sinifləri bərişdirir. Beynəlxalq sistemdə belə bir qüvvə yoxdur.

Yuxarıda təqdim etdiyimiz Edvard Karrın ideyaları belə bir fikri irəli sürməyə əsas verir ki, onun ideyaları ilk növbədə liberalların tənqidi kimi qələmə verilməlidir. Karrı müstəqil bir meta nəzəriyyənin müəllifi kimi qəbul etmək düzqün deyil.

5.3. Hans Morgentau

Morqentaunun “Millətlər arasında siyasət. Hakimiyyət və sülh uğrunda mübarizə” (“Politics among nations. The Struggle for Power and Peace.”) (1948) kitabı realistlərin çox mühüm əsəri hesab olunur. Bu əsər İkinci Dünya müharibəsindən sonra yazılmışdır. O vaxt ABŞ dünyada iqtisadi və hərbi-strateji sahələrdə öz hegemonluğunu yeridirdi. Bu əsər realizmin prinsiplərini möhkəmlətməklə yanaşı yaranmış şəraitdə ABŞ-ın oynacağı rola intellektual dəstək verirdi. Sözügedən əsər bir tərəfdən, akademiya realizmin mövqelərinin möhkəmlənməsinə xidmət etməli, digər tərəfdən, müharibədən sonrakı dövrdə ABŞ-ın xarici siyasətini istiqamətləndirməli idi.

Karrın ideyasını inkişaf edərək Morqentau beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsinə təbiət elmlərinin pozitivist metodologiyasını tətbiq edirdi və bu yolla beynəlxalq siyasət elmini yaratmaq istəyirdi. Bu yanaşmanın intellektual dəqiqliyi dünya siyasətinin əsasını təşkil edən gerçəkliyi aşkarlayır. Heç də təsadüfi deyildir ki, Morqentaunun ideyalarında qanuna, prinsiplərə, gerçəkliyə və elmə istinad edilir. Məsələn, Morqentaunun nəzəriyyəyə verdiyi tərif təbiət elmlərindən alınmışdır. Morqentauya görə, nəzəriyyə abstrakt prinsiplərə, yaxud gerçəkliklə bağlı olmayan məfhumlarla deyil, bizi əhatə edən hadisələrə qayda və məna gətirməklə özünü göstərməlidir. Nəzəriyyə faktlara uyğun gəlməlidir. Bir sözlə, nəzəriyyə fakta əsaslanan və müstəqil olmalıdır. O, empirik və məntiqi meyara da

cavab verməlidir. Morqentauya görə, xarici siyasətin rasionallığı vardır. Onu nəzəriyyələr aşkar etməlidir. Bu, pozitivizmin metodoloji əsasıdır. Morqentaunun bu mülahizələri 1980-ci illərdə beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi fənnində özünü büruzə verən epistemoloji debatlar səbəb oldu.

Karr kimi Morqentau da öz konsepsiyasını liberalizmin tənqidi üzərində qurur. Onun beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsinə yönəlmiş nəzəriyyəsinin əsasını siyasi realizmin altı prinsipi təşkil edir:

1. Siyasət obyektiv qanunlarla idarə olunur. Bu qanunların kökü insan təbiətindədir. Vaxt keçdikcə bu qanunlar dəyişmiş və bizim nəyi üstün tutduğumuzdan asılı deyildir. Biz bu faktları dərk etməliyik. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi bu qanunlara əsaslanır. Bu qanunların əsasında rasionallığı siyasi davranışı proqnozlaşdırmaq mümkündür;

2. Beynəlxalq siyasətin dərk olunmasının açarı qüvvə, güc kimi tərif verilən maraq məfhumudur. Bu məfhum siyasəti fəaliyyətin müstəqil bir sahəsi kimi görməyə kömək edir, siyasətin predmetinə rasionallığı qayda qoyur və siyasətin nəzəri şəkildə dərk olunmasını mümkün edir. Hakimiyyət kimi təqdim olunan maraq ideyası siyasətçilərin həqiqi davranışlarını açıqlayır. Xarici siyasətin müəyyən edilməsində etik məsələlərə, siyasi fəlsəfəyə və ya fərdi maraqlara yer yoxdur. Hakimiyyət beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsində mərkəzi məsələdir. “Beynəlxalq siyasət də bütün başqa siyasətlər kimi hakimiyyət, qüvvə uğrunda mübarizədir”. Beynəlxalq siyasətin son məqsədi nə olursa olsun, onun bilavasitə məqsədi həmişə hakimiyyətdir, qüvvədir. Morqentauya görə, hakimiyyət, qüvvə – insanın başqalarının fikirlərinə və hərəkətlərinə nəzarət deməkdir;

3. Zamandan, məkandan və kontekstdən asılı olaraq dövlət hakimiyyətinin formaları və mahiyyəti dəyişsə də, maraq məfhumu dəyişməz qalacaqdır. Siyasi, mədəni və strateji mühit hakimiyyətin formalarına mühüm təsir göstərəcəkdir. Milli dövlət tarixin məhsulu

kimi gələcəkdə yox olacaqdır. Buna görə də realistlər maraq və milli dövlət arasında olan əlaqəni mütləqləşdirməməlidirlər;

4. Universal etik prinsiplər dövlətin fəaliyyətini müəyyən etmir. Lakin buna baxmayaraq, şübhəsiz, dövlətin fəaliyyətinin etik və mənəvi əhəmiyyəti olmalıdır. Mənəvi prinsiplər fərdlərə təsir edir, lakin dövlətlər mənəvi agent deyil. Buna görə də, dövlətlərin beynəlxalq fəaliyyətini izah etmək cəhdi mənəvi prinsiplərə yönəlməməlidir. Siyasi fəaliyyət bu fəaliyyətdən irəli gələn siyasi nəticələrə uyğun qiymətləndirilir. Mənəvi fəaliyyət ilə siyasi fəaliyyətin tələbləri arasında ziddiyyət vardır;

5. Universal şəkildə razılaşıdırılmış mənəvi prinsiplərin məcmusu yoxdur. Vaxtaşırı dövlətlər öz fəaliyyətlərini etik müstəvidə (insan hüquqlarının müdafiəçisi) qələmə verməyə çalışmasına baxmayaraq, onlar beynəlxalq sahədə fəaliyyətlərinə bəraət vermək məqsədilə mənəvi prinsiplərə əl ataraq öz üstünlüklərini göstərmək istəyirlər və milli maraqlarını müdafiə edirlər. Universal mənəvi prinsiplər dövlətin fəaliyyətinin etibarlı istiqamətləndiricisi deyil. Morqentauya görə, dövlətlər universal prinsipləri irəli sürməklə öz milli yaxud mədəni dəyərlərini dünyaya tanımaq istəyirlər. Maraq elə bir daimi standartdır ki, onun vasitəsilə siyasi fəaliyyətə qiymət verilir və o, istiqamətləndirilir;

6. Siyasi sahə intellektual cəhətdən digər sahələrdən asılı deyil. Buna görə də beynəlxalq sahə, onun təhlil və dəyərləndirmə meyarları fərqlidir. “Bu siyasət millətin, dövlətin hakimiyyətinə necə təsir edir” kimi əsas suallar beynəlxalq münasibətləri maraqlandırır.

Morqentaunun irəli sürdüyü bu altı prinsip mövcud şəraitin intellektual əhval-ruhiyyəsini əks etdirirdi. Bu prinsiplər liberalizmə qarşı yönəlmişdir. Morqentauya görə, beynəlxalq siyasət dövlətlər arasında hakimiyyət uğrunda mübarizədir: milli maraqları güdmək normal, arzuolunan və müəyyən mənada zəruri bir fəaliyyətdir.

Morqentaunun siyasi fəlsəfəsinin əsasında belə bir fikir durur ki, siyasi qanunlar insanın təbiətindən yaranır. Dünyada daim xeyir və şəər, ölüm və həyat arasında mübarizə gedir. Bu mübarizə tez-tez insana düşmən olan qüvvələrinin qələbəsi ilə nəticələnir. Bu dünya

bir-birinə zidd olan və münaqişə edən maraqların dünyasıdır. İnsanın iki xüsusiyyəti münaqişənin və şərin səbəbidir: eqoizm və hakimiyyət arzusu. Eqoizm münaqişəyə səbəb olur, çünki birisi nə istəsə, başqası da həmin şeyi istəyir, yaxud onda həmin şey artıq vardır. Eqoizm tam irrasional deyil. Onun tələbi yerinə yetirilə bilər. Buna görə də Morqentau hesab edir ki, insanın insana qarşı müharibəsi eqoizm kimi izah edilə bilməz. Belə izah hakimiyyət arzusudur. Eqoizmdən fərqli olaraq bu istəyin həddi-hüdudu yoxdur. Bu, irrasional impulstur. Hakimiyyət arzusu hər cür siyasətin mahiyyətini təşkil edir.

Morqentau hakimiyyəti, güvvəni zorakılıqdan ayırır. Siyasi hakimiyyət, güvvə hərbi, yaxud psevdohərbi qüvvəyə çevrildə, zorakılıq yaranır. Güvvə beynəlxalq münasibətlərdə həm vasitə, həm də məqsəddir. O, vasitədir, çünki milli marağa qulluq edir. O, məqsəddir, çünki əldə qalanda milli maraq da təmin edilmiş olur.

Həm daxildə, həm də beynəlxalq sahədə hakimiyyət, qüvvə uğrunda mübarizə gedir. Lakin daxili və beynəlxalq siyasətdə mühit fərqlidir. Onun fikrincə, mədəni oxşarlıq, birlik, texniki birləşmə siyasi təşkilat milli dövləti sabit edir. Buna görə də beynəlxalq nizamdan fərqli olaraq, daxili siyasi nizamı zorla dəyişməyə ehtiyac daha azdır. Daxili siyasətdə sabitliyi, beynəlxalq siyasətdə isə qeyri-stabilliyi dövlətin özü yaradır. Beynəlxalq sahədə hakimiyyət uğrunda mübarizəyə nəzarət edə biləcək mərkəzləşdirilmiş qüvvə yoxdur.

Başqalarına nəzarət, yaxud təsir etmək imkanını ifadə edən hakimiyyət, qüvvə dövlətlərin xarici siyasətini də müəyyən edir. Hər bir siyasi akt hakimiyyəti, qüvvəni saxlamağa, artırmağa, yaxud nümayiş etdirməyə yönəlmişdir. Üç müxtəlif siyasət qeyd olunan aktlara uyğun gəlir: status-kvo hakimiyyəti, imperializm hakimiyyəti və nüfuz hakimiyyəti.

Milli maraq

Hakimiyyət milli marağın inikası olduğuna görə, dövlət öz milli marağını güdməlidir. Milli maraq xarici siyasət üçün yeganə istiqamətverici amildir. Morqentau milli marağın iki elementi

arasında fərq olduğunu qeyd edir: 1. Məntiqi cəhətdən tələb olunan və bu mənada zəruri olan; 2. Dəyişən və şəraitlə müəyyən edilən. Xarici siyasət uzun müddətli məqsədlər (dəyişən element) güdməlidir. İkinci element konkret şəraitlə bağlıdır və submilli, milli və supramilli maraqlarla müəyyən edilir. Qrup maraqları milli səhnədə özünü milli maraqlarla eyniləşdirərək, xarici siyasətin aparılmasına təzyiq göstərə bilər. Milli maraq bilavasitə və ya dolayısı yolu ilə xarici təcavüzlə də zəbt ola bilər. Morqentauya görə, milli marağın bu iki elementi arasında düzgün balans yaradılmalıdır.

Morqentaunun milli maraq konsepsiyası “mənəvi ləyaqətdən” azad deyil. Mövcud seçimlərdən ən az pis olanı götürmək lazımdır. Morqentauya görə, siyasi fəaliyyət mənəvi dəyərləri hakimiyyət vasitəsilə həyata keçirtmək cəhdi kimi təqdim edilə bilər. Milli maraq bütün xalqlar üçün azadlıqdan və ya iqtisadi rifahdan daha üstündür.

Sülhü qorumaq problemi

Əgər bütün xalqlar öz maraqlarını güdürlərsə, onda maraqların toqquşması labüddür. Belə olan halda sülhü necə qorumaq olar? Bu sualın kontekstində Morqentaun sülh üçün atılan müxtəlif cəhdləri nəzərdən keçirir. Bu cəhdləri o, üç kateqoriyaya bölür: 1. Məhdudlaşdırma vasitəsilə sülh; 2. Transformasiya (dəyişmə) vasitəsilə sülh; 3. Birgə yaşamaq vasitəsilə sülh. Birinci kateqoriyaya- tərksilah, kollektiv təhlükəsizlik, hüquqi nizamlama, sülh yolu ilə dəyişmə, beynəlxalq hakimiyyət cəhdləri daxildir. İkinci kateqoriyaya – dünya dövləti sxeminin və dünya cəmiyyətinin yaradılmasına yönələn cəhdləri aid etmək olar. Üçüncü cəhd diplomatiyanı özündə ehtiva edir. Morqentauya görə, siyasi problemlərin nizamlanması tərksilah üçün zəruridir. Məhdudlaşdırma və transformasiya vasitəsilə sülhə nail olmaq üçün edilən cəhdləri qəbul etməyən Morqentaun diplomatiyaya böyük ümid bəsləyir. Onun fikrincə, diplomatiya sülhü daha artıq möhkəmləndirə bilər. Diplomatiya iki mühüm funksiyanı həyata keçirir: bilavasitə və dolayısı . Bilavasitə funksiyanın kömə-

yi ilə o, münaqişələri azaldır və yumşaldır. Dolayısı funksiyanın köməyi ilə o, dünya icmasının yaradılmasına şərait yaradır.

Morqentauya görə, diplomatiya doqquz qaydaya riayət etməklə öz funksiyalarını düzgün yerinə yetirə bilər:

1. Diplomatiya vuruşmaq ruhundan azad olmalıdır;
2. Xarici siyasətin məqsədlərinə milli maraq kimi tərif verilməlidir və bu məqsədlər hakimiyyət, güvvə ilə müdafiə edilməlidir;
3. Diplomatiya siyasi səhnəyə başqa xalqların nəzər nöqtəsindən də baxmalıdır;
4. Dövlətlər həyati əhəmiyyəti olmayan məsələlər üzrə güzəştə getməyə hazır olmalıdırlar;
5. Dövlətlər süni üstünlüklərə deyil, real üstünlüklərə can atmalıdırlar;
6. Dövlətlər belə bir mövqeyi qəbul etməməlidirlər ki, bu mövqedən itkisiz geriye çəkilmək, risksiz işə qabağa getmək mümkün deyil;
7. Dövlət zəif mütəffiqinə onun yerinə qərar qəbul etməyə icazə verməməlidir;
8. Hərbi qüvvələr siyasi rəhbərliyə tabe olmalıdırlar;
9. Hökumət ictimai rəyin lideri olmalıdır, qulluqçusu yox.

Morqentauya görə, yaxşı diplomatiyadan başqa sülhü daha iki vasitə ilə saxlamaq olar:

1. Qüvvələrin balansı vasitəsilə;
2. Beynəlxalq hüququn, beynəlxalq mənəviyyatın və dünya ictimai rəyinin normativ məhdudlaşdırılması vasitəsilə.

Hakimiyyət uğrunda mübarizə qüvvələrin balansını yaradır. Xalqlar qüvvələrin balansı vasitəsilə özlərini müdafiə etməyə çalışırlar. Beynəlxalq mənəviyyat sülhü qorumaq üçün hələ yetişməmişdir, çünki millətçilik beynəlmilətçilikdən üstün mövqe tutur. Morqentau müasir dünyada dünya ictimai rəyinə inanmır, çünki, onun fikrincə, bütün xalqlar üçün ümumi mənəviyyat olmamalıdır. Beynəlxalq hüquq da özünün müxtəlifliyi ilə müxtəlif xalqlarda sülhü saxlamağa qadir deyil. Beynəlxalq hüququ dünyada yarada bilən qüvvə yoxdur.

Morqentaunun nəzəriyyəsinin dəyərləndirilməsi

Morqentaunun nəzəriyyəsi bir neçə istiqamətdən tənqid edilmişdir. İlk növbədə onun pozitivist metodologiyası tənqid edilmişdir. Morqentaunun pozitivizmə və empirik elmə yaxınlığı təəccüblü deyil, çünki onun əsas əsəri çapdan çıxdığı vaxt (1948-ci il) təbiət elmlərində mühüm kəşflər edilirdi. Bu kəşflərin nəticəsində insanın təbiət üzərində hökmranlığı artırdı. Əgər təbiət elmləri təbiətin insana tabe olunmasına nail olurdularsa, bu elmlərin metodologiyasını beynəlxalq münasibətlərin tədqiq olunmasında tətbiq etmək olardımı? Bu metodologiyayı beynəlxalq münasibətlərin mürəkkəbliyinə tətbiq etmək olarmı?

Morqentaunun realizmi insan təbiətinə dair apriori (təcrübədən asılı olmayan.- Red.) fikirlərə əsaslanır (öz marağını güdmə, xeyrin artırılması). Morqentau qeyd edir ki, onun nəzəriyyəsi insan təbiətinin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının əsasında qurulmuşdur. Lakin onun insan təbiəti haqqında nəzəriyyəsi apriori olaraq elmi deyil, çünki bu nəzəriyyənin sübut olunan nəzəriyyə ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Belə ki, Morqentau öz nəzəriyyəsini empirik faktlar vasitəsilə əsaslandırır. O, müəyyən ümumiləşdirmələrə müraciət edir. Morqentau öz nəzəriyyəsinə belə bir müqəddimədən başlayır ki, bütün insanlar hakimiyyətə can atırlar. Bu müqəddimədən belə bir nəticə irəli gəlir ki, beynəlxalq münasibətlər hakimiyyət uğrunda hədsiz toqquşmaların səhnəsidir və hal-hazırda sülhün bərqərar olması isə bu qaydadan müəyyən istisnadır.

Morqentau tərəfindən marksizmin tənqidi zəifdir. Onun marksistlər tərəfindən irəli sürülmüş imperalizm nəzəriyyələrinin tənqidinə yönəlmiş fikirləri sadə və qərəzlidir. Morqentau xarici siyasətin iqtisadi əsaslarına lazımınca fikir vermir və kapitalizmin mahiyyəti və onun beynəlxalq nizama təsiri haqqında kifayət qədər danışmır. Beynəlxalq aktorlardan o, yalnız milli dövlətdən söhbət açır, qeyri-hökumət təşkilatları və beynəlxalq bazarlar haqqında isə o heç nə söyləmir.

Morqentaunun milli maraq nəzəriyyəsi mənəviyyatsızlığa gö-

rə tənqid olunur. O, dövlətin hər bir fəaliyyətini mənəviyyətə uyğun hesab edir. Beləliklə, Morqentaunun nəzəriyyəsi beynəlxalq siyasətin hakimiyyətdən başqa digər sahəsini izah edə bilmir.

5.4. Ənənəvi realizmin tənqidi

Ənənəvi realizm 1920-ci və 1930-cu illərin liberalizminə cavab olaraq formalaşmışdır. Ənənəvi realistlər (Hans Morqentau, Arnold Volfers, Klaus Knorr, Henri Kissinjer, Edvard Karr, Corc Kennan) öz fikirlərini liberalizmin tənqidi əsasında formalaşdırmışdılar. Realizm şübhə doğurmayan bir sıra müddəalara əsaslanırdı. Belə müddəalardan biri dövlətə aid idi. Müasir milli dövlət siyasi təşkilatın ən arzuolunan forması hesab edilirdi. Milli suverenlik konsepsiyası insanların təbii siyasi vəziyyəti kimi qələmə verilirdi. Buna görə, beynəlxalq sistem anarxiya kimi təsəvvür edilirdi, yəni milli dövlətlərin fəaliyyətlərini tənzimləyə biləcək qüvvəsiz. Dövlət beynəlxalq münasibətlərdə əsas aktor hesab olunurdu, çünki o, güc nümayiş etdirmək hüququnu özündə saxlayırdı. Realizm illər boyu özünü beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi fənninin hegemon yanaşması kimi göstərirdi. İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı 20 il ərzində BMN fənni və realizm eyniləşdirilirdi.

Marksizm realizmi tənqid edərkən göstərirdi ki, o, ilk növbədə kapitalist istehsal münasibətlərinin həm daxili, həm də beynəlxalq səviyyədə saxlanılmasında maraqlıdır. Realizmlə inkişaf etmiş ölkələrdə hakim sinfin maraqları arasında oxşarlıq vardır. Realizm ona görə tənqid olunur ki, o, aşağıdakı suallara cavab verə bilmir: Niyə kapitalizm dövlət sistemini tələb edir və global miqyasda beynəlxalq təşkilatın bəzi alternativ formaları ilə fəaliyyət göstərə bilmir? Niyə SSRİ kimi inqilabi dövlət dövlət sisteminin reproduksiyasının aparıcı agentı olmuşdur?

Ənənəvi realizmin bəzi müddəalarının gerçəkliyə uyğun gəlməməsi, onun bir sıra aktual məsələlərə cavab verə bilməməsi neorealizmin formalaşmasına səbəb oldu. İndi isə neorealizmi nəzərdən keçirək.

VI FƏSİL NEOREALİZM

6.1. Kennet Volts

Neorealizm 1970-ci illərdə qismən qarşılıqlı asılılıq nəzəriyyəsinə cavab olaraq, qismən də ənənəvi realizmin iqtisadi faktorlara fikir vermədiklərinə düzəliş vermək məqsədilə meydana gəldi. Görkəmli neorealistlər Robert Qilpin və Stefan Krasner yeni tarixi şəraitdə beynəlxalq iqtisadi aktorların dövlətin roluna davamlı surətdə təhdid etmələri səbəbindən sosial-iqtisadi inkişafda dövlətin rolunun vacibliyini göstərdilər. Onlar “rejimlər” və “hegemon stabillik” nəzəriyyəsinə irəli sürərək yeni qlobal dünya iqtisadiyyatında milli dövlətin vacibliyini göstərdilər.

Neorealizmin əsas nümayəndələrindən biri olan Kennet Volts antropologiya və iqtisadiyyatı beynəlxalq siyasətin öyrənilməsinə cəlb etmək istəyirdi. Voltsun neorealizmi və ya struktur realizmi həm ənənəvi realizmin tənqidi, həm də nəzəri ənənənin əhəmiyyətli dərəcədə intellektual genişlənməsi idi. Volts özündən əvvəl gələn realistlərin nəzəriyyəsinə nisbətən daha mürəkkəb nəzəriyyə təqdim edir.

Volts XVII- XVIII əsrlərdə fəaliyyət göstərən fiziokratların siyasi iqtisadi konsepsiyalarına istinad edir. Fiziokratlar iqtisadiyyatı cəmiyyətdən və dövlət quruluşundan ayrılıqda götürürdülər. Buna görə də onlar iqtisadi inkişafın dərk olunmasında müəyyən nailiyyətlər əldə edirdilər. Voltsa görə, fiziokratların bu səyi (yəni iqtisadiyyatı digər sahələrdən ayırmaq) nəzəriyyənin inkişafına xidmət edir. Nəzəriyyə faktları, prosesləri və münasibətləri seçir və ayrı bir sahə təşkil edir ki, bu sahənin mahiyyəti və əhəmiyyəti dərk olunur. Tədqiq etmək məqsədilə bir sahəni başqasından ayırmaq süni bir işdir. Lakin bu, intellektual zəiflik deyil, gücdür. Bu mürəkkəb işləri və münasibətləri sadələşdirməyə imkan verir. Volts eyni yanaşmanı beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsinə tətbiq edir. Əgər dövlət sistemi hakim ideologiya, din, istehsal üsulu və sosial təşkilat kimi

daxili məsələlərdən ayrılıqda götürülsə, bu beynəlxalq münasibətlərin mahiyyətini öyrənməyə səbəb olur. Beynəlxalq siyasətin müəyyən və müstəqil struktura malik olan bir sistem kimi dərk olunma bilməsi ideyası həm beynəlxalq nəzəriyyə üçün başlanğıc, həm də ənənəvi realizmdən Voltsın uzaqlaşması kimi qəbul oluna bilər.

6.2. Beynəlxalq sistemin əsas qüvvələri və prinsipləri

Voltsın irəli sürdüyü və sonra cavab verdiyi əsas sual belədir: niyə ölkələr müxtəlif siyasi sistemlərə və bir-birinə zidd ideologiyalara malik olmalarına baxmayaraq, eyni xarici siyasət aparırlar? Volts “soyuq müharibə” dövründə böyük dövlətlərin bir-biri ilə münasibətlərinə istinad edərək liberalların belə bir fikrini təkzib edir ki, dövlətlərin daxili quruluşu beynəlxalq siyasətin şəraitini, durumunu müəyyən edir. SSRİ və ABŞ tamamilə müxtəlif siyasi və sosial sistemlər idi, lakin onların xarici siyasəti məzmun baxımından çox oxşar idi: hər iki dövlət hərbi güc və təsirlərini yeritməyə can atırdılar və strateji üstünlük uğrunda rəqabət aparırdılar. Voltsa görə, bu onunla izah olunur ki, hər bir dövlətin xarici siyasətinin istiqamətləri beynəlxalq sistemin qüvvələri ilə müəyyən olunur, dövlətin daxili strukturu ilə yox. Başqa sözlə desək, bu və ya digər dövlətin demokratik olması onun xarici siyasətinin sülhsevər olmasını müəyyən etmir. Beynəlxalq sistemin qüvvələri dövlətlərin xarici siyasətini oxşar edir. Bu sistem qüvvələrinin tapılması beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinə neorealizmin ən böyük töhvəsidir.

Ənənəvi realizmdən fərqli olaraq, Volts beynəlxalq siyasəti müəyyən struktura malik olan sistem kimi qəbul edir. Realizm beynəlxalq sistemi bu cür təsvir edə bilmədi, çünki siyasi nəticələri siyasi sistemin tərkib hissələrinin tədqiqi ilə izah edən onun bixəviorist metodologiyası buna imkan vermirdi. Buna görə, sistemin tərkib hissələrinin xüsusiyyətləri və bir-birinə qarşılıqlı təsiri siyasi hadisələrin bilavasitə səbəbidir. Morgentau tərkib hissələrin fəaliyyətini və bir-birinə təsirini tədqiq etməklə beynəlxalq nəticələri dərk və izah etməyə cəhd edir. Morgentau beynəlxalq siyasətin sistem

məhdud diyyətlərinə fikir vermir, beynəlxalq strukturun mühüm nəticələrini nəzərə almır. Voltsa görə, realistlər səbəbiyyət münasibətlərini dövlətlərdən yuxarı səviyyəyə qaldıra bilmirlər, çünki onlar beynəlxalq sistemi elementləri formalaşdıran bir qüvvə, yəni beynəlxalq sistemi dövlətin xarici siyasətinin xarakterini müəyyən edə biləcək bir qüvvə kimi qəbul etmirlər. Morgentau kimi realistlər hesab edirlər ki, hakimiyyət insanın təbiətindədir. Volts kimi neo-realistlər isə beynəlxalq sahənin anarxiya vəziyyətində olduğunu göstərirlər. Bu vəziyyət gücün artırılmasını bir tələb kimi dövlətlərin üzərinə qoyur. Morgentau beynəlxalq siyasətdəki münaqişələri izah etmək üçün insanın təbiətinin dərk olunmasının vacibliyini göstərir. Volts isə reduksionizmə müraciət etmir (beynəlxalq münasibətlərin reduksionist nəzəriyyələri səbəbləri fərdi yaxud milli dövlət səviyyələri ilə bağlayır; beynəlxalq münasibətlərin sistem nəzəriyyələri səbəbləri beynəlxalq səviyyəyə ucaldır). Volts beynəlxalq sistemə bir müstəqil sahə kimi yanaşaraq onu bütün dövlətlərin fəaliyyətini müəyyən edən bir faktor kimi qəbul edir.

Voltsun realizmə münasibəti onun liberalizmə və marksizmə münasibətinə bənzəyir. Volts bu yanaşmaların hər birini reduksionist adlandırır. Bu yanaşmalar “unit-level” (yəni element, vahid, hissə, səviyyə) nəzəriyyələridir, çünki onlar bütövü (qlobal sistemi) onun tərkib elementlərini (daxili durumu) tədqiq etməklə izah etmək istəyir. Bu yanaşmalar struktur vəziyyəti, yəni sistemin elementlərə təsirini dərk edə bilmir. Realistlər insan təbiətini və dövlət xadimlərinin maraqlarını, liberallar demokratiyanı və sərbəst ticarəti, marksistlər isə kapital və əmək arasında sinfi mübarizəni vurğulayırlar. Bu yanaşmaların hamısı beynəlxalq sistemin vacibliyini inkar edir.

Beynəlxalq sistemin müəyyənedici xüsusiyyətlərini və daxili siyasi sistemlərdən fərqi aydınlaşdırmağa çalışan Volts hesab edir ki, beynəlxalq sistemin üç mühüm xüsusiyyətə malik strukturu vardır:

1. Sistemin fərqləndirici prinsipi;
2. Sistemdə elementlərin xarakteri;
3. Sistemdə elementlərin qabiliyyətinin paylaşdırılması.

1. Beynəlxalq sistemin fərqləndirici prinsipi anarxiyadır. Burada dövlətlərasası münasibəti tənzimləyən yüksək səviyyəli hakimiyyət yoxdur. Fərdlərdən fərqli olaraq milli dövlətlər elə bir mühitdə mövcuddurlar ki, onlar özlərinə kömək etməli olurlar. Belə bir mühitdə sağ qalmaq üçün onlar təhlükəsizliklərini hərbi qüvvələrini artırmaqla təmin etmək istəyirlər. Bu təhlükəsizlik dilemması bütün ölkələr üçün onların daxili mədəni və ya siyasi xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq ümumidir. Voltsa görə, beynəlxalq sistemin anarxiyalı mahiyyəti bir neçə əsr ərzində sistemin fərqləndirici prinsipi olmuşdur;

2. Voltsa görə, sistemdə olan elementlərin xarakteri eynidir, yəni beynəlxalq sistemdə bütün dövlətlər strukturun məhdudiyətlərinə görə funksional cəhətdən oxşardır. Anarxiyalı mühit dövlətləri nizamlayır: onlar hər hansı funksiyadan əvvəl öz təhlükəsizliklərini güdürlər. Sağ qalmaq istəyi onların fəaliyyətinin çox hissəsini müəyyən edir. Lakin dövlətlər funksional cəhətdən eyni olsalar da, öz qabiliyyətlərinə görə fərqlənirlər;

3. Beynəlxalq sistem üzrə hakimiyyətin qeyri-bərabər və daim artan paylaşdırılması vardır. Dövlətlər eyni məsələlərlə qarşılaşır, lakin onları yerinə yetirmək qabiliyyətlərinə görə dövlətlər bir-birindən fərqlənirlər. Hər bir dövlətin ümumi məqsədlərə nail olmaq qabiliyyəti onun beynəlxalq sistemdəki yerindən və xüsusilə onun nisbi hakimiyyətindən asılıdır. Beynəlxalq sistemdə hakimiyyətin paylaşdırılması dövlətlərin fəaliyyətini dərk etmək üçün bir açar kimi ideologiyayı, yaxud digər daxili amili nəzərə almır. Buna görə də neorealistlər böyük və kiçik dövlətləri bir-birindən fərqləndirirlər.

6.3. Kennet Voltsun nəzəriyyəsinin dəyərləndirilməsi

Endryu Linkleyterə görə, Voltsın element-struktur münasibəti ilə bağlı əsas problem ondadır ki, burada elementlər tərəfindən sistemin dəyişilməsi nəzərdə tutulmur. Volts hesab edir ki, dövlətlər beynəlxalq sistemi dəyişməyə qadir deyil. (İstisna kimi o, strukturun məhdudiyətlərinə müqavimət göstərən bəzi güclü dövlətləri

göstərir). Onun bu arqumenti beynəlxalq sistemin daimiliyini göstərdiyinə baxmayaraq, bu arqument beynəlxalq sistemin dövlətlər tərəfindən əsaslı şəkildə dəyişməsi ideyasına ziddir. Burada ziddiyyət və zəiflik hiss olunur. Bir tərəfdən Volts hesab edir ki, dövlətlərin dəyərləri, mənəvi istəkləri və əxlaqı beynəlxalq sistemdəki anarxiyanın sistemli məhdudiyyətlərinə görə həyata keçmir. Digər tərəfdən, o da Doyle kimi liberalların belə bir fikri ilə razılaşıb ki, gətirdikə daha çox dövlətlər demokratik olur. Bu o deməkdir ki, ölkələr öz daxili situasiyalarının təsiri nəticəsində dəyişə bilərlər.

Volts liberalların (Rozenkrans) belə bir fikrini təkzib edir ki, dövlətlər arasındakı qarşılıqlı asılılıq beynəlxalq sistemin anarxiyalı olmasının qarşısını alır. Lakin aydındır ki, gücdən istifadə edilməsi müasir dövrdə sabitliyə təhdid edir. Liberal demokratiyanın dünyada genişlənməsi neorealistlərin belə bir fikrini təkzib edir ki, elementlər sistemin strukturunu dəyişməyə qadirdir.

Volts rasionalistlərin də belə bir fikrini təkzib edir ki, beynəlxalq sistem anarxiyalı olmasına baxmayaraq, o normativ qaydada tənzimlənir. Ümumi maraqlara və dəyərlərə, qaydalara və institutlara malik olan beynəlxalq cəmiyyət ideyası neorealistlərin “dövlətlər altruist davranışa qabil deyil” fikrini təkzib edir. Voltsa görə, dövlətlər öz milli maraqlarını beynəlxalq nizamə qurban verməzlər.

Neomarksist mövqedən çıxış edən Robert Koks hesab edir ki, neorealizm beynəlxalq münasibətləri böyük dövlətlərin iradəsindən asılı vəziyyətə goyur. Bu, neorealizmin müəyyən mənada ardıcıl nəzəriyyə olmamasından xəbər verir. Koks neorealizm nəzəriyyəsinə problemi həll edən nəzəriyyələrin sırasına aid edir. Bu nəzəriyyə sosial və siyasi münasibətləri əvvəlcədən mövcud olan kimi qəbul edir və əgər bu münasibətlərə maneçilik edən ünsür varsa, onda onu aradan götürməyə çalışır.

VII FƏSİL RASİONALİZM

7.1. Rasionalizmin ümumi xarakteristikası

Suverenlik, anarxiya və təhlükəsizlik dilemması terminləri realizmin leksikonunda mühüm yer tutduğu halda, tərəqqi və mənəviyyat ideyası realistlərin çoxunun beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinə yoxdur. Etik prinsiplər və sosial tərəqqi bir çox daxili siyasi sistemlərdə mövcuddur. Lakin etik məsələlər beynəlxalq siyasətə az təsir edir, çünki dövlətlər ilk növbədə öz təhlükəsizlikləri haqqında düşünməlidirlər və onlara qonşu olan dövlətlərin yalnız bəzilərinə inanmalıdırlar. Xarici siyasətdə universal etik prinsiplər dövlətlərin milli maraqlarını əsaslandırmaq və rəqib ölkəni tənqid etmək məqsədinə xidmət edir.

Realistlər daxili və beynəlxalq siyasət arasında əlaqəni inkar edirlər, yəni onların fikrincə, daxildəki vəziyyətlə beynəlxalq vəziyyət bir-birindən əsaslı şəkildə fərqləndiyinə görə daxili və beynəlxalq siyasətin məzmunu oxşar olmur). Kosmopolitlər (liberal beynəlmiləçilər) dövlətlərarası münasibətlərdə etik prinsiplərin mövcud olmasını qeyd edirlər. Onların fikrincə, daxili və beynəlxalq siyasət arasındakı uçurum azala, hətta ləğv ola bilər. Kosmopolitlərin fikrincə, daxili və beynəlxalq siyasət arasındakı fərqin azalması nəinki mümkündür, hətta zəruridir. Bu iki nəzər nöqtəsi arasındakı mübarizə beynəlxalq münasibətlərə dair fikir tarixində mühüm yer tutur və realistlərlə idealistlər arasındakı birinci debatın mərkəzindədir. Kosmopolitlər hesab edirlər ki, realistlər dünyada sülhün bərqərar olmasına inanmırlar. Realizm isə kosmopolitizmi qanunun aliliyi, açıq diplomatiya və kollektiv təhlükəsizliyə əsaslanan yeni dünya nizamının gələcəyi haqqında sadələvh optimist və zərərli ideyaları irəli sürməkdə günahlandırır. İdealistlərin kosmopolit fikirləri milli təhlükəsizliyin təmin olunması məsələsini diqqətdən kənar da

qoyur. Dünya müharibələri arası illərin təcrübəsi realizmin fikirlərinin doğru olmasını sübut etdi.

Rasionalist yanaşmanın əsasını holland hüquqşünası Huqo Qrosi (1585-1645) qoymuşdur. Müasir dövrdə BMN-də bu yanaşmanın əsas nümayəndələri Martin Vayt və Hedli Bulldur.

Rasionalist nəzəri yanaşması BMN-də realizm və idealizm arasında yerləşən müstəqil bir fikir cərəyanıdır. Burada həm realizmin, həm də idealizmin müəyyən əlamətləri vardır. Düzdür bəzi rasionalist fikirlərində realizmin heç bir əlaməti yoxdur. Martin Vayt “Beynəlxalq nəzəriyyə niyə yoxdur?” adlı əsərində qeyd edir ki, daxili siyasət fırvan həyatın, beynəlxalq siyasət isə təhlükəsizliyin təmin edilməsinə yönəlmişdir. Yəni burada Vayt realizmdən fərqli olaraq, beynəlxalq sistemi anarxiya kimi təsvir etmir. Lakin başqa bir yerdə o, realist ruhda qeyd edir: “Beynəlxalq münasibətlər tərəqqi nəzəriyyəsi ilə uzlaşmır”. Beləliklə, rasionalizm yanaşmasının realizmə və liberalizmə həm zidd, həm də uyğun gələn müddəaları vardır.

Realizm kimi rasionalizm də anarxiya ilə başlayır, lakin, realizmdən fərqli olaraq, rasionalizm qeyd edir ki, insan cəmiyyətinə məxsusluq hissi dövlətə və beynəlxalq münasibətlərə öz sivilizasiya möhürünü vurmuşdur. Rasionalistlər kosmopolitlər kimi göstərilirlər ki, beynəlxalq sistem azadlıq və bərabərlik prinsiplərini özündə ehtiva edir.

Vayt 1950-ci illərdə London İqtisad Məktəbində oxuduğu mühazirələrində rasionalizmi belə təsvir edirdi: “Rasionalizm realizm və idealizm yanaşmalarının arasında yer tutur. Rasionalizmə əsasən, anarxiya dövlətləri öz təhlükəsizlikləri barədə düşünməyə vadar edir. Universal mənəviyyət suveren dövlətin eqoizminin qarşısını alır. Hətta anarxiya şəraitində beynəlxalq nizamın yüksək səviyyəsi mövcuddur”.

Rasionalizmin realizm və idealizm arasında tutduğu mövqe belə bir mühüm sualı ortaya qoyur: rasionalist yanaşmada qayda- qanun və dəyişiklik bir-birilə necə uzlaşır? Bu sualla əlaqədar iki əsas məqamı qeyd etmək lazımdır: 1. Anarxiya şəraitində dövlətlərin

hakimiyyətə can atmalarına nəzarət edə bilmələrini göstərməklə rasionalizm realizmdən uzaqlaşır (realizmə görə, dövlətlər daima güclərini artırırlar. Bu, onların mühüm funksiyasıdır). Dövlətlərin bir-biri ilə razılığa gələrək birgə yaşamaları məsələsi rasionalizmi realizmdən daha çox maraqlandırır. Realistlər diqqətlərini beynəlxalq sistemin mahiyyətinə yönəldirlər və hesab edirlər ki, rasionalistlər beynəlxalq cəmiyyətin vacibliyini şişirdirlər. Beynəlxalq sistemdən (dövlətlərin bir-birinə təsir etdikləri və bir-birinin iqtisadi və hərbi imkanlarını və siyasi məqsədlərini nəzərə aldıkları yer) beynəlxalq cəmiyyətə (dövlətlərin ümumi məqsədləri olduğu və ümumi institutlara etibar etdikləri yer) keçmək rasionalizm üçün çox vacibdir;

2. Rasionalizm hesab edir ki, beynəlxalq nizam göydən düşməyibdir, yəni öz-özünə yaranmayıbdır. O, çox möhkəm olmayan nailiyyətdir və təcavüzkar qüvvə onu dağıda bilər. Rasionalizm belə bir sualı ortaya qoyur: beynəlxalq nizam necə dəyişməlidir ki, o, mənəviyyət və ədalətin tələblərinə cavab versin? Bu sualla əlaqədar Vayt bununla əlaqədar qeyd edir: “Bütün zamanlar üçün əsas siyasi məsələ qanun və ya təhlükəsizliyin təmin edilməsi olmuşdur, çünki bunlar ədalət və inkişaf üçün şərait yaradır. Hesab olunur ki, 1980-ci və 1990-cı illərdə rasionalizm bit nəzəriyyə kimi beynəlxalq münasibətlərdə ədalətin müdafiəçisi kimi çıxış etməyə başladı (əvvəllər o, daha çox beynəlxalq nizamın bərqərar olmasını vurğulayırdı).

7.2. Rasionalizmdə beynəlxalq cəmiyyət anlayışı. Nizam və ədalətin münasibəti

Vayt kimi bəzi rasionalistlər tarix boyu mövcud olan bir neçə beynəlxalq cəmiyyətləri göstərirlər. Bütün əvvəlki dövrlərin cəmiyyətləri imperiyalar tərəfindən dağıdılmışdır. Bundan başqa bu cəmiyyətlər inqilabların qurbanı olmuşlar. Vayt belə bir sual ortaya qoyur: ticarət və kommertiya müxtəlif cəmiyyətləri bir araya gətirib dövlətlərin cəmiyyətlərinin yaranmasına necə səbəb oldu? Üç beynəlxalq cəmiyyətə (Qədim çinlilər, Yunan-Roma, dövlətlərin müasir

cəmiyyəti) istinad edən Vayt qeyd edir ki, bu cəmiyyətlər ümumi dil və mədəniyyət olan ərazilərdə yaranmışdır.

Başqa bir rasionalist Hedli Bull dövlətlərin cəmiyyətlərinin təkamülü haqqında yazaraq qeyd edir ki, təbii qanun doktrinasının forması, ədalət ideyası dövlətlərarası, yaxud beynəlxalq ədalət ideyasından əvvəl gəlirdi. Lakin Bull əlavə edir ki, Avropa dövlətləri orta əsrlər insan cəmiyyəti konsepsiyasını zəiflətməmişlər. Bullun fikrincə, beynəlxalq sistem iki və ya daha çox dövlətin bir-biri ilə əlaqələri və bir-birinə təsir etməyə imkanları olanda yaranır. Dövlətlərin cəmiyyəti (beynəlxalq cəmiyyət) isə ümumi maraqlara və dəyərlərə malik olan dövlətlər tərəfindən yaradılır. Bulla görə, dövlətlər hiss edəndə ki, onlar ümumi sivilizasiyaya mənsub deyil, onlar arasında nizam, qayda yaranır. Birgə yaşamaq zərurəti Bullun diplomatik mədəniyyət adlandırdığı hadisəni yaratmaq üçün kifayətdir (diplomatik mədəniyyət elə qaydalar, müqavilələr və institutlar sistemidir ki, müxtəlif mədəniyyətlər və ideyalar ilə siyasi biliklər arasında nizamı saxlayır). Bulla görə, əgər siyasi vahidlərin beynəlxalq siyasi mədəniyyəti varsa, onda diplomatik mədəniyyət daha da möhkəm olacaqdır.

Beynəlxalq nizamın yaranmasının əsas şərtlərinin ətraflı təhlili Bullun “Anarxiyalı cəmiyyət” (“The Anarchical Society”) adlı əsərində verilmişdir. Əsərdə daxili və beynəlxalq cəmiyyət arasında müəyyən oxşarıqlar göstərilir. Bull hesab edir ki, hər hansı bir cəmiyyətin yaranmasından ötrü onun üzvləri üç əsas məqsədi təmin etmək üçün əməkdaşlıq etməlidir:

1. Zorakılığa məhdudiyət qoymaq;
2. Mülkiyyəti qorumaq;
3. Müqavilələrə əməl etmək.

Beynəlxalq və daxili cəmiyyətin bir-birindən əsas fərqi onda-dır ki, birincidə daha yüksək hakimiyyət yoxdur. Beynəlxalq cəmiyyətin yaranmasına ehtiyac qüvvələri nəzarətə almaq və dövlətlərin arasına birgə yaşamağa dair qayda gətirməkdədir. Rasionalizmə görə, müxtəlif mədəniyyət və ideologiyalara mənsub olan dövlətlərin ümumi məqsədi olsa, onlar birləşə bilərlər. Bu işin həyata keçiril-

məsində diplomatiyanın əvəzsiz rolu vardır. Beləliklə, beynəlxalq cəmiyyət yalnız yeni ideologiyaya mənsub olan dövlətlər arasında yaranmır.

Rasionalizmin liberalizm ilə bəzi oxşarlığı vardır, çünki ona əsasən, beynəlxalq münasibətlərin mahiyyətini anlamaq üçün daxili strukturları nəzərə almaq lazımdır. Rasionalizm dünya siyasətinin mədəni ölçüsünə, xüsusilə milli və beynəlxalq ideyasına fikir verir.

Bull “Anarxiyalı cəmiyyət” əsərində beynəlxalq münasibətlərin tədqiq olunmasına münasibətdə iki yanaşmanı göstərir. Birinci yanaşmanı Huqo Qrosiy yanaşması, ikincini isə plüralizm adlandıır. Birinci yanaşmanın əsasında beynəlxalq cəmiyyəti təşkil edən dövlətlərin həmrəyliyi durur. Beynəlxalq cəmiyyətin həmrəyliyi ideyası özünü belə bir fikrdə göstərmişdir: Ədalətli və ədalətsiz müharibələr arasında aydın fərq vardır. Bir də hər bir fərd beynəlxalq hüququn subyektidir və hüquqlarında beynəlxalq cəmiyyətin üzvüdür. İkinci yanaşmaya əsasən, dövlətlər həmrəylik göstərmirlər, lakin onlar müəyyən məqsədlər üzrə razılığa gələ bilirlər. Bu yanaşmaya əsasən (Oppenheim), beynəlxalq cəmiyyətin üzvləri fərdlər yox, dövlətlərdir. Beynəlxalq cəmiyyətlərin plüralist və həmrəy formalarını bir-birindən fərqləndirən Bull “Anarxiyalı cəmiyyət” əsərində göstərir ki, daha böyük həmrəyliyin vaxtı hələlik çatmamışdır.

Beynəlxalq cəmiyyətin əsas məqsədləri arasında yarana biləcək münaqişələrə dair yazılarında, bir də nizam və ədalət arasında ziddiyyətin təhlilində Bull plüralizmdən həmrəyliyə keçidin çətinliklərini göstərir. O, qeyd edir ki, dövlətin suverenliyinin saxlanması əsas məqsəddir, lakin böyük dövlətlər qlobal hakimiyyət balansını saxlamaq və daha böyük sülhə nail olmaq məqsədilə kiçik dövlətlərin müstəqilliyini qurban verəcəklər (yəni nizam naminə ədaləti qurban vermək). XVIII əsrdə Polşanın qurban verilməsi, Millətlər Liqasının 1930-cu illərdə İtaliyanın Həbəşistana təcavüzünün qarşısını ala bilməməsi dövlətlər arasında qüvvələrin balansından asılı olan nizamın dövlətlərə eyni şəkildə bərabər münasibət bəsləməyi tələb edən ədalətlə toqquşmasını göstərir. Bundan başqa

Bulla görə, böyük dövlətlərin kiçik dövlətlərə nüvə silahı əldə etməkdə mane olmaları ədalətlə nizamın digər bir ziddiyyətidir.

Müasir dünyada etik prinsiplərin seçmə tətbiqinin qorxusu özünü biruzə verir. Dövlətlərin ədaləti müxtəlif, hətta bir-birinə zidd anlamaları beynəlxalq cəmiyyətə zərər vura bilər. Dövlətlər ədaləti müxtəlif cür anlasalar da, onlar aralarındakı nizamı saxlayacaq hüquqi və mənəvi razılıqları qəbul edirlər.

Bull hesab edir ki, nizam və ədalətin tələbləri bir-birilə toqquşa bilər, lakin beynəlxalq nizamın elə mənəvi dəyərləri vardır ki, həmin nizam bütövlükdə hər bir cəmiyyətdəki nizamın məqsədinə uyğun gəlir.

Beynəlxalq hüquqda daha çox qeyri-Qərb ideyalarının olması Qərb və başqa mədəniyyətlər arasında olan uçurumu aradan qaldırmağa kömək edəcəkdir. Rəşionalizmdə utopizm yoxdur, çünki rəşionalizm, məsələn, neorealizmdə olan beynəlxalq siyasətin fatalist interpretasiyasını qəbul etmir. Rəşionalistlər bir qədər optimisdirlər, belə ki, onlar hesab edirlər ki, müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub olan ölkələr arasında nizamı saxlayacaq qaydalar və müqavilələr üzrə razılığa gəlmək olar. Rəşionalistlərə görə, siyasi fəaliyyətin funksiyası universal normalar və xüsusi mədəniyyətlər, maraqlar arasında balans yaratmaqdır.

7.3. Qeyri-Qərb xalqlarına münasibət. Beynəlxalq cəmiyyətin genişləndirilməsi

Rəşionalistlərin 1980-ci illərdəki yazılarında əsas suallardan biri müxtəlif sivilizasiyaların birgə mövcud olmaları haqqında razılığa nail olub-olmamaları, bir də onların beynəlxalq cəmiyyətə mənsub olub-olmamaları ilə bağlı idi. Bu suala cavab vermək üçün XVIII əsrin sonunu yada salmaq lazım idi. O vaxt Avropa, Çin, İslam və Hind dünyaları dörd əsas regional beynəlxalq sistemi təmsil edirdi və hər bir sistemdə olan dövlətlər hesab edirdilər ki, onlar başqalarından daha yüksək sivilizasiyaya mənsub idilər. Dövlətlərin Avropa cəmiyyəti Avropada müstəqil bərabərlik prinsipini uca tuta-

raq bu hüququ qeyri-Avropa xalqlarına şamil etmədi. Avropa ölkələrində Qərb ilə digər sivilizasiyaların münasibətləri müzakirə mövzusu idi. Qərbdə bəziləri qeyri-Avropa xalqlarını qul etməyə, yaxud yox etməyə çağırırdı. Bununla belə Qərbdə qeyri-Avropa xalqlarının hüquqlarını müdafiə edənlər də var idi və onlar bütün ölkələri beynəlxalq cəmiyyətin üzvü hesab edirdilər. İmperializmin bəzi doktrinaları göstərirdi ki, Qərb qeyri-Qərb xalqları ilə münasibətdə himayədarlıq funksiyasını yerinə yetirməlidir. Millətlər Liqası, daha sonra BMT qeyri-Avropa xalqlarını dövlətlərin cəmiyyətinə daxil etmək məqsədilə onları hazırlamalı idi. Avropalılar hesab edirdilər ki, bu prosesi başa çatdırmaq üçün bir neçə əsr vaxt tələb olunacaqdır. Çünki bəzi qeyri-Qərb sivilizasiyaları özlərini ali sivilizasiya hesab edərək digər sivilizasiyaların dəyərlərini qəbul etmək istəmirdilər. Onlar bunu özlərinə yaraşdırmırdılar. Məsələn, çinlilər başqa xalqların siyasi və sosial inkişafın daha aşağı səviyyəsində olmalarını qeyd edirdilər.

Avropa cəmiyyətinə üzv olmaq üçün sivilisasiyanın Avropa strukturlarına uyğun gəlməsi şərt kimi irəli sürülmüşdür. Qeyri-Avropa xalqları daxili dəyişikliyin uzun və çətin prosesini keçdikdən sonra suverenliyin, diplomatiyanın və qanunun Qərb konsepsiyalarını qəbul etdilər. Bəzi qeyri-Qərb xalqlarının Qərbə qarşı üsyan etdiklərinə görə Qərb öz baxışlarına ciddi dəyişikliklər etməyə məcbur oldu. Bu üsyan dövlətlərin Avropa cəmiyyətindən universal cəmiyyətə keçmələrinə səbəb oldu.

Qərbə qarşı üsyan beş əsas mübarizədən ibarət idi:

Birinci üsyan Çin və Yaponiya kimi cəmiyyətlər tərəfindən aparılan suverenlik uğrunda mübarizə idi. Çin və Yaponiya öz formal müstəqilliklərini saxlasalar da aşağı statusda idilər. Bu dövlətlər məcburən imzalanan qeyri-bərabər müqavilələr ilə idarə olunurdular. Bu ölkələr Qərb vətəndaşını daxili qanuna tabe edə bilmirdilər. Hüquqi bərabərlik uğrunda mübarizənin bir nəticəsi kimi Yaponiya 1900-cü ildə dövlətlərin cəmiyyətinə daxil oldu, Türkiyə – 1923-cü ildə, Misir – 1936-cı ildə və Çin – 1943-cü ildə.

İkinci üsyan müstəmləkə ölkələrinin Qərb imperializmindən bərabər suveren hüquqlar tələb etməsi idi.

Üçüncü üsyan irqçiliyin tənqidi idi.

Dördüncü üsyan Qərb ticarət və maliyyə sistemindəki bərabərsizliklərə qarşı yönəlmişdi.

Beşinci üsyan Qərb mədəni imperializminin normalarına qarşı idi.

Bull və Watson belə bir sual ortaya qoyurlar – “dövlətlərin universal cəmiyyətinin yaranması mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların bir-birinə yaxınlaşmasına, yoxsa onların bir-birindən aralanmasına səbəb olacaqdır?”. Bu sual indiki debatların mərkəzində durur. Rasionalizmi bu sualla əlaqədar bu yaxınlarda qəbul olunmuş üç başqa tezisə müqayisə etmək məsləhətdir:

Birinci tezisə əsasən, sivilizasiyalararası münaqişələr post-kommunist məkanda daha da intensivləşibdir (Hantinqton). Bull və Watson ənənəvi fikirlərin dirçəlməsini və Qərb dəyərlərinin təcavüzünə qeyri-Qərb xalqları tərəfindən müqavimətin artmasını qeyd edirlər;

İkinci tezis liberal demokratiyanın normativ üstünlüyünə dair universal razılığın artmasını vurğulayır (Fukuyama). Bu tezis ilə Bull və Watsonun qeyd etdikləri modernləşmənin elitə kosmopolit mədəniyyətinin yaranması arasında əlaqə vardır;

Üçüncü tezisə əsasən, post-Avropa dünyasının inkişafı ilə əlaqədar mədəni müxtəliflik artmışdır və daha Qərb iddia edə bilmir ki, ondakı dəyərləri başqa cəmiyyətlər qəbul etməlidir (Braun). Bu tezisə əsasən, qeyri-Qərb xalqları müstəqil dövlətlər yaratmışlar, heç bir konkret mənəvi standartları yeritmək lazım deyil və bütün dövlətlər birgə yaşamağın əsas qaydalarını dəstəkləmək haqqında razılıq əldə etməlidirlər.

Bull və Watson öz əsərlərində “Qərbə qarşı üsyan beynəlxalq cəmiyyətin plüralist konsepsiyasının zəfəri ilə nəticələndi” fikrini bir qədər dəstəkləyirlər. Bununla bərabər onlar iddia edirlər ki, modernləşmə mədəniyyəti dünya üzrə elitəni birləşdirir. Onların fikrincə, qeyri-Qərb dövlətlərinin maraqlarını əks edən beynəlxalq nizam müəyyən dərəcədə bərqərar olduğuna görə əksər xalqların

legitimliyinə beynəlxalq cəmiyyətin göstəriş verməsindən əvvəl müəyyən dəyişiklər tələb olunacaqdır. Bu legitimliyin mövcud olması üçün beynəlxalq hüquqa qeyri-Qərb elementlərinin daxil edilməsi və dünya sərvətinin əsaslı surətlə bölüşdürülməsi vacibdir.

1970-ci illərdə nizam və ədalət arasında ziddiyyət rasionalizmdə mərkəzi mövzu idi. Lakin 1980-ci illərdə bəzi mühüm dəyişikliklər baş verdi. Bu ziddiyyət bir qədər yumşaldı. Tədqiqatçılar nizam və ədalətin arasında harmoniyanın olması haqqında fikir irəli sürməyə başladılar. Məsələn, Bull iddia edirdi ki, ədalət nizam olan yerdə reallaşır. Onun fikrincə, üçüncü dünya xalqlarına münasibətdə ədalətə nail olmaq üçün zəruri olan tədbirlər beynəlxalq nizamın gələcəyini artıracaq eyni tədbirlərdir.

Ədalət və nizam arasında ziddiyyət Şərqi Avropada sosialist cəmiyyətlərinin dağılması ilə əlaqədar beynəlxalq münasibətlərdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu regionda sosialist cəmiyyətlərinin dağılması ədalətin nizamın bahasına əldə olunmasını göstərdi. Köhnə ərazi mübahisələrinin yenidən qaldırılması və dövlətlərin başqa cəmiyyətlərdəki azlıqları müdafiə etmək üçün müdaxiləyə əl atması bu fikri bir daha təsdiqləyir.

Daha bir çətin sual – “beynəlxalq cəmiyyət müstəqilliklərini saxlayan, lakin aclıq, yaxud vətəndaş müharibəsi səbəbindən çox pis sosial – iqtisadi durumda olan ölkələrlə necə rəftar etməlidir?” Belə ölkələr (kvazi-ölkələr) dünya ictimaiyyəti qarşısında mürəkkəb sualları ortaya qoyur – əziyyət çəkən əhaliyə kömək etmək üçün beynəlxalq cəmiyyətin təcavüzünün dərəcəsi nə qədər olmalıdır? Aclıq və vətəndaş müharibəsindən əziyyət çəkən fərdlər üçün ədaləti təmin etmək məqsədilə belə hallarda müdaxilə etməmək prinsipini qurban vermək lazımdır? Bu suallara indiyədək müasir beynəlxalq cəmiyyət cavab tapmamışdır.

Robert Cekson “Beynəlxalq münasibətlərdə kvazi dövlətlər” (“Quasi-states in International Relations”) adlı əsərində hesab edir ki, zəif dövlət beynəlxalq cəmiyyətdə böyük dəyişikliklərin simptomudur. Bu simpton özlərini müstəqil şəkildə idarə edə bilməmələrinə baxmayaraq müstəmləkə dövlətlərini bərabər hüquqa malik olan

dövlət kimi beynəlxalq cəmiyyətdə qəbul olmalarını göstərir. BMT-nin Baş Assambleyasının 1960-cı il 1514 sayılı Qətnaməsi müstəqil xalqların dövlət yaratmaqdan əvvəl bunun üçün onların zəruri imkanlarının olmasının nümayiş etdirilməsinin vacib olmasına dair maddəni ləğv etdi. Xalqlara “hüquqi dövlətçilik” verilərkən empirik dövlətçiliyin (dövlətin fəaliyyəti üçün zəruri olan iqtisadi və siyasi zəmin) olmasına artıq fikir verilmişdi. Dövlətlər mənfi suverenliyi (xarici müdaxilədən azad olmaq hüququ) o vaxt əldə etdilər ki, onların müsbət suverenliyi (vətəndaşlarının iqtisadi və siyasi tələbatlarını ödəmək imkanı) yox idi. Kvazi dövlətin yaranması yenidən paylaşdırmanın etikası üçün çağırışlara səbəb oldu. Zəngin dövlətlər zəif dövlətlərə müsbət suverenliyi əldə etmək üçün kömək etməkdə özlərini borelu bildilər.

Dövlətlərin cəmiyyəti (yəni beynəlxalq təşkilat, məsələn, Avropa İttifaqı) ona üzv olmaq istəyən dövlətdən tələb edə bilərkən ki, həmin dövlət öz vətəndaşlarının konstitusiyaya hüquqlarına hörmətlə yanaşsın? Avropa İttifaqı Yunanıstan, Portuqaliya və İspaniya hökumətlərinə, Avropa Şurası isə Şərqi Avropanın və keçmiş Sovet İttifaqının yeni dövlətlərinə bu cür tələblər irəli sürmüşlər. Daha bir sual – “beynəlxalq cəmiyyətə üzv olmuş dövlət vətəndaşlarının hüquqlarını sistemli şəkildə pozduqda suverenliyindən əl çəkir?” Qərbi insan hüquqları və demokratiyanın yayılmasında səy göstərir və dövlətin suverenliyi nizamı ədalətdən üstün tutduqda humanitar təcavüzü həyata keçirməyə çalışır. Rasionalistlər bu məsələ üzrə daha çox humanitar təcavüzün müəyyən hallarda tərəfdarları kimi çıxış edirlər.

7.4. Rasionalizm nəzəriyyəsinin dəyərləndirilməsi

Beynəlxalq münasibətlərdə tərəqqi varmı? – Bu sual çox güman ki, beynəlxalq münasibətlərin mərkəzi problemi kimi çıxış edir. Çox vaxt elə görünür ki, realizm və rasionalizm eynəlxalq münasibətlərin eyni sahəsidir. Başqa sözlə desək, bu iki yanaşmalar arasında fərq görünür. Lakin daha dəqiq baxsaq görürük ki, rasio-

nalistlər realistlərdən fərqli olaraq inanırlar ki, eynəlxalq münasibətlər haqqında məhdud tərəqqiyönümlü fikir mümkündür (yəni təkrar yox, inkişaf). Realizm və inqilabçılıq (liberalizm) arasında olan bir yanaşma kimi rasionalizm nizamın qorunmasına yönələn əməkdaşlığa dövlətləri cəlb etməklə hakimiyyət və təhlükəsizlik uğrunda mübarizəni saxlayan sivil prosesləri müəyyən edir. Rasionalistlər inanırlar ki, beynəlxalq nizam fərdlərin həyatlarına nizam gətirmək imkanı ilə ölçülməlidir. Lakin nizam ədalət ilə ziddiyyətdə olanda, o halda seçim edilməlidir. Bull kimi rasionalistlərin kosmopolit layihələrə rəğbətləri vardır. Lakin onlar hesab edirlər ki, insan əqli bütün adamlar tərəfindən qəbul olunan etik prinsipləri müəyyən etməyə qadirdir.

Dövlətlərin sistemlərinin dövlətlərin cəmiyyətlərinə necə keçmələrinin tədqiq olunmasında maraqlı olan rasionalizm icmaların başqalarının maraqlarını nəzərə almaqla daha açıq olmalarının yollarını tədqiq edir. Bu, Vaytın əsərlərində əks olunur: “icmalar başqalarının fikirlərini nəzərə almaqla öz fikirlərini dəyişsələr, onda beynəlxalq cəmiyyət mövcud ola bilər”. Beynəlxalq cəmiyyətin genişlənməsinin təhlili dövlətlərarası münasibətlərin iyerarxiyadan daha çox eəalitar olmasını göstərir.

Rasionalizmin gücü və zəifliyi nədədir? Onun gücü ondadır ki, o, realizm sterilliyindən, idealizmin isə sadələşməsindən azaddır. Realizmdən fərqli olaraq o göstərir ki, dövlətlər başqa dövlətlərin maraqlarını necə nəzərə alır və hətta anarxiya şəraitində belə nizamı necə yarada bilər. Rasionalistlər beynəlxalq münasibətlərin bir prinsipi kimi tolerantlığın vacibliyini vurğulamaqda maraqlıdır. Nizam universal normaların və konkret mədəniyyətlər ilə maraqların balansından asılıdır. Nizam möhkəm nailiyyət deyil və həmişə təcavüzkar dövlətlərin siyasətləri ilə pozula bilər. Lakin o elə bir çərçivədir ki, orada mənəviyyət və ədalət inkişaf edə bilər. Dövlətlər arasında nizam daimi deyil.

Rasionalizmdə əsas zəiflik ondadır ki, o inqilabi təfəkkürü təsvir etmək istəyir; mənəvi və siyasi nəzəriyyə ilə əlaqəni nəzərə almır, həmçinin adekvat normativ fikri inkişaf etdirə bilmir.

Rasionalizm eynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin elə bir istiqamətidir ki, o, mədəni cəhətdən müxtəlif dövlətlərin beynəlxalq nizam və ədalət prinsipləri üzrə necə razılığa gəldiklərini dərk etməyə çalışır. Fərdlərin rifahının və mədəni müxtəlifliyin artmasının kontekstində onların ilkin sosial qruplarının yaradılması elə bir təhlil üsulunu tələb edir ki, o, rasionalizmin gücünü özündə saxlayır.

VIII FƏSİL MARKSİZM

8.1. Marksizmin beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin əsas müddələri

Marksizm realizm və liberalizm ilə bərabər BMN-nin klassik paradigmalardanındandır. Marksizmin BMN realizmin və liberalizmin BMN-dən aşağıdakı müddələrə görə fərqlənir:

1. Beynəlxalq münasibətlərin aktorlarına görə.

Qeyd etdiyimiz kimi, realizmdə dövlətlər, liberalizmdə isə dövlətlərlə bərabər beynəlxalq təşkilatlar, transmilli şirkətlər, qeyri-hökumət təşkilatları, ictimai qruplar və ayrı-ayrı şəxslər aktor qismində çıxış edirlər. Marksizmdə beynəlxalq münasibətlərin aktorları kapitalist cəmiyyətinin əsas sinifləri olan burjuaziya və proletariyatdır;

2. Beynəlxalq münasibətlərin xarakterinə görə.

Realizm beynəlxalq münasibətləri anarxiya şəklində təsvir edir, liberalizm beynəlxalq hüququn və dövlətlərarası etik kodeksin beynəlxalq münasibətlərin anarxiyalığının qarşısını almaqla rolunu yüksək qiymətləndirir. Marksizm beynəlxalq münasibətlərin xarakterinin cəmiyyətin daxilindəki burjuaziya və proletariyat arasında olan ziddiyyət tərəfindən müəyyən edildiyini göstərərək onu imperialist, istismarçı kimi təsvir edir;

3. Beynəlxalq münasibətlərin məqsədlərinə, vasitələrinə və baş verən proseslərin mahiyyətinə görə.

Realizmə əsasən, əsas məqsəd milli maraqların qorunması və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunmasıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün vasitə kimi qüvvə və qüvvələrin balansı çıxış edir. Belə olan şəraitdə müharibələr qaçılmazdır. Liberalizm ümumbəşəri dəyərlərin yayılmasını məqsəd kimi əsas götürür. Bu məqsədə nail olmaq üçün dövlətlərarası qarşılıqlı əməkdaşlıq, beynəlxalq hüququn inkişafı əsas rol oynayır. Marksizmə əsasən, cəmiyyətin daxilində

milli burjuaziyanın hökmranlığına son qoymaq əsas məqsəd olduğu kimi, beynəlxalq münasibətlərdə də dünya burjuaziyasının hökmranlığına son qoymaq əsas məqsəd kimi çıxış edir. Vasitə kimi sinfi mübarizə və onun ən yüksək forması olan sosialist inqilabının keçirilməsidir. Buna görə də marksizm beynəlxalq münasibətlərdə baş verən prosesləri müharibələr, sinfi münaqişələr və inqilablar kimi təsvir edir;

4. Nəzəri təhlilin ilkin müddəasına görə.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, realizm özünün BMN-də insan təbiətinin dəyişməzliyi ideyasına əsaslanır, liberalizm demokratik dəyərlərin hər bir xalq tərəfindən qəbul olunmasına inanır. Marksizm isə beynəlxalq münasibətləri izah edərkən iqtisadi determinizm prinsipini əsas götürür.

Marksizmin beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin əsasını sinfi yanaşma təşkil edir. Sovet ədəbiyyatında bu yanaşmanın mütləqləşdirilməsi nəticəsində beynəlxalq münasibətlər üç qrupa bölünürdü:

1. hökmranlıq və tabeçilik;
2. qarşılıqlı əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım;
3. keçid münasibətlərinə.

Qeyd olunan birinci münasibətlər feodal və kapitalist cəmiyyətləri arasında, ikinci münasibətlər – sosialist ölkələri arasında, üçüncü münasibətlər isə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında mövcud idi. İnkişaf etməkdə olan ölkənin inkişaf istiqamətindən asılı olaraq, yəni onun kapitalist və ya sosialist inkişaf istiqamətini seçməsindən asılı olaraq, birinci və ya ikinci münasibətlər növünə keçid baş verə bilərdi.

Göründüyü kimi, marksizmin beynəlxalq münasibətlər konsepsiyasının metodoloji əsasını sinfi yanaşma təşkil edir. Bu yanaşmaya əsasən, bu və ya digər dövlətin daxili vəziyyəti, xüsusilə mülkiyyət münasibətləri və oradan irəli gələn istehsal və sinfi münasibətlər dövlətin xarici siyasətinin xarakterini, yəni onun xarici siyasətinin sülhsevər və ya təcavüzkar olmasını müəyyən edir. Bu yanaşma liberalizmdə qeyd olunan “daxili-xarici” yanaşma ilə forma

baxımından eynidir. Lakin məzmun baxımından marksizmin və liberalizmin “daxili-xarici” yanaşması bir-birindən fərqlidir. Belə ki, marksizm xüsusi mülkiyyəti qəbul etmir, cəmiyyətdəki bütün ziddiyyətlərin ondan irəli gəldiyini göstərir və nəhayət xarici siyasətin təcavüzkar olmasının, müharibələrin başlanmasının səbəbini onunla bağlayır. Mülkiyyət hüququnu insanın ən vacib hüquqlarından biri kimi xarakterizə edən liberalizm isə xüsusi mülkiyyəti demokratik cəmiyyətin təməl daşlarından ən mühümü kimi qəbul edir, onun ləğvini cəmiyyətin inkişafının obyektiv qanunlarına zidd olduğunu göstərir. Liberalizmə görə, xüsusi mülkiyyətin olmaması totalitar cəmiyyətin yaranmasına əlverişli şərait yaradır.

Liberalizmin və marksizmin forma baxımından oxşar olan metodoloji yanaşmalarının digər bir oxşarlığı onların gərəkliliyə uyğun gəlməsi idi. Neorealizmə aid olan fəsildə biz liberalların “daxili-xarici” yanaşmasının konkret faktlar əsasında neorealistlər tərəfindən tənqid olunduğunu göstərmişdik. Bu tənqid real faktlara istinad etdiyinə görə əsaslıdır. Marksizmin də beynəlxalq münasibətlər konsepsiyası, “daxili-xarici” yanaşması gərəkliliyə zidd idi. Məsələn kimi SSRİ ilə bir neçə sosialist ölkələrinin arasında (Çin Xalq Respublikası, Yuqoslaviya Sosialist Federativ Respublika) olan ciddi ziddiyyətləri göstərmək olar.

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində dünya kommunist sisteminin dağılması marksizmin sinfi yanaşmaya əsaslanan beynəlxalq münasibətlər konsepsiyasının yanlış olmasını açıq şəkildə göstərdi. Bu tarixi hadisə sübut etdi ki, dünya kommunist sisteminə daxil olan dövlətlər arasında çoxlu ziddiyyətlər vardır.

Dünya kommunist sisteminə daxil olan ölkələrdə başlamış milli azadlıq hərəkatı bu sistemin dağılmasında mühüm rol oynadı. Bundan başqa, SSRİ-nin çoxmillətli bir dövlət kimi süqutunda qeyri-rus xalqlarının milli azadlıq uğrunda mübarizəsi həlledici rol oynadı. Bu faktlar isə millətçiliyin marksizmdən daha real nəzəri yanaşma olduğunu göstərdi.

Bull kimi rasionalistlər marksizmə inqilabi təfəkkürün forması kimi yanaşırlar. Vayt isə Leninin “İmperializm kapitalizmin yük-

sək mərhələsidir” əsərini beynəlxalq münasibətlər sahəsinə aid olan bir ciddi əsər kimi qələmə verir.

Son illər BMN-də marksizmə münasibət birmənalı deyil. Onun üstün və zəif tərəflərinin daha əsaslı təhlili ona münasibətdə stereotip olan yanaşmanın qarşısını alır. Marksizm beynəlxalq münasibətlərin tənqidi nəzəriyyələrinin inkişafı ilə bağlı olan ədəbiyyatda mühüm mənbə olaraq qalır. Onun təsiri beynəlxalq münasibətlərin siyasi iqtisadiyyatının yaradılmasında da özünü biruzə verir (beynəlxalq münasibətlərin siyasi iqtisadiyyatı dövlətlər və bazarlar, dövlətlər sistemi və kapitalist dünya iqtisadiyyatı, hakimiyyət və istehsalat sahələri arasındakı münasibəti öyrədir). Müasir dövr üçün marksizmin münasibliyi ikiqütblü dünyanın dağılması, qloballaşmanın və etnik münaqişələrin artan təsiri ilə əlaqədar artır. İnsanları birləşdirən proseslər, ilk növbədə qloballaşma marksizmə mühüm təsir göstərir.

Marksın optimist proqnozuna əsasən, bütün xalqlar bir sosialist cəmiyyətində birləşəcəklər. Bu proqnoz milli dövlətlər arasında sonsuz münaqişələrlə güclənən disintegrasiya prosesinə görə tənqid edildi. Realistlər universal sosializm ideyasını bir utopiya kimi rədd etdilər. Milli dövlətin və zorakılığın vacibliyini nəzərə almamaq marksizmin əsas xüsusiyyətlərindən idi. Marks milli fraqmentasiyanı kapitalist qloballaşmasının tərkib hissəsi hesab edirdi. Həqiqətən qloballaşma və fraqmentasiya arasında olan ziddiyyət beynəlxalq münasibətlərin bir çox nəzəriyyələrində mühüm yer tutur. Marks bu ziddiyyət barədə çox yazmışdır. Buna görə də marksizmin təhlili, onun üstün və zəif cəhətlərinin göstərilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

8.2. Marksizmdə tarix anlayışı

Marksa görə, insan tarixi siniflər mübarizəsi tarixidir. İnsan tarixi ətraf mühitin fəthini, insanın nəzarətindən və dərk etmək qabiliyyətindən kənardakı qüvvələrin ram edilməsini, qorxunun və nandanlığın ləğv edilməsini göstərir. Qlobal cəmiyyətin dəyişdirilmə-

silə özgəninkiləşdirilmənin, istismarın qarşısı alınır. Buna görə də bu məsələ marksizmin əsas siyasi məqsədidir (Karl Marksın “Feyerbax haqqında tezislər” adlı əsərində 11-ci tezisdə qeyd olunmuşdur, ki “Filosoflar dönyanı müxtəlif cür izah edirdilər. Lakin əsas məsələ onu dəyişdirmək idi”).

Marks hesab edirdi ki, cəmiyyətin strukturuna istehsalın təsiri siyasi nəzəriyyədə nəzərə alınmırdı. O, xüsusilə idealistləri (Hegel) tənqid edirdi. Marksın əsas ideyası ondan ibarətdir ki, tarix boyu sinfi antaqonizm münaqişənin əsas forması və sosial dəyişikliyin mühərriki olmuşdur.

Marksdan əvvəlki filosoflar tarixin, ictimai həyatın izahında idealist idilər, çünki tarixi inkişafın səbəblərini ideyalar ilə bağlayırdılar. Marks iqtisadi sahələri digər sahələrdən, bütün istehsal münasibətlərini isə digər ictimai münasibətlərdən ayırmaqla özünün tarix nəzəriyyəsini irəli sürdü. Onun fikrincə, iqtisadi sahə, istehsal münasibətləri tarixi inkişafda aparıcı rol oynayır. Marksın tarixi materializm nəzəriyyəsi iki prinsipə əsaslanır:

1. Tarixi inkişafın əsas səbəbləri maddi xarakter daşıyır;
2. Tarixin əsl yaradıcısı xalqdır.

“Lui Bonapartın 18-ci brümeri” əsərində Marks göstərir ki, insanlar tarixlərini özləri yaradırlar, lakin onlar bunu istədikləri kimi edə bilmirlər, yəni tarixin inkişafı obyektiv xarakter daşıyır. İnsan onda olan öz müqəddəratını təyin etmək gücünə görə öz tarixini yarada bilir.

Marks və Engels bəzi yazılarında kapitalizm əsrində dövlətlərin inteqrasiyasının izahını vermək məqsədilə daxili-xarici təhlili tətbiq edirlər. Kapitalizmin mahiyyəti “bütün dünyanı öz bazarı üçün zəbt etmək”dir deyən Marks və Engels, kapitalizmdə inteqrasiya prosesini izah etməyə çalışırlar. “Kommunist Partiyasının Manifesti” əsərində Marks qeyd edir: “Burjuaziya dünya bazarını istismar etməklə hər bir ölkədə istehsala və istehlaka kosmopolit xarakter vermişdir. Köhnə yerli və milli ayrıntılığın yerində millətlərin universal qarşılıqlı asılılığı vardır. Burjuaziya bütün, hətta ən barbar millətləri sivilizasiyaya uğraşdırır”.

Qloballaşmanın inqilabi strategiya üçün müəyyən əhəmiyyəti vardır. “Manifest”də qeyd olunur ki, proletariat əvvəlcə milli burjuaziya ilə hesabı çürütməlidir. Lakin inqilabi mübarizənin forması millidir və qlobal cəmiyyətin transformasiyası böyük məqsəddir. Buna görə də qloballaşmanın izah olunması Marksın və Engelsin təfəkküründə beynəlxalq münasibətlərin təhlilini əvəz etdi. Bu kontekstlə əlaqədar üç məsələni qeyd etmək lazımdır:

1. 1848-ci ilədək Marks və Engels inanırdılar ki, kapitalist qloballaşmasını inkişaf etdirməklə dövlət idarəçiliyinin və diplomatiyanın ənənəvi anlayışı aradan götürülür;

2. Marks və Engels tarixdə müharibənin rolunu və kapitalizmdən sosializmə keçidin sürətləndirilməsində onun rolunu qeyd etdilər;

3. Müharibəni və beynəlxalq münasibətləri yenidən nəzərdən keçirmələrinə baxmayaraq, Marks və Engels cəmiyyətə və siyasətə tərəf bu sahənin tənqidi istiqamətlənməsi üçün onun əhəmiyyətini qiymətləndirə bilmədilər. Etnosa, irqə və genderə əsaslanan istismarı, özgəninkiləşdirilmənin çoxşaxəli nümunələrini təhlil etmək üçün marksizm öz tədqiqat sahəsini genişləndirə bilmədi.

Marksizmin tarix konsepsiyası ilə əlaqədar aşağıdakıları qeyd etmək vacibdir:

1. Marks və Engels cəmiyyətin endogen (səbəbi daxilində olan. Red.) izahına üçtunluk verirdilər, çünki onların fikrincə, cəmiyyətlər dəyişikliyin daxili məntiqi ilə hərəkət edən bir-biri ilə bağlı olan qurumlardır. Baxmayaraq ki, onlar dövlətlərarası münasibətləri inkar etmirdilər, Marks bu münasibətləri istehsalın sahələri ilə müqayisə etdikdə onları ikinci və ya üçüncü dərəcəli hesab edirdi. XIX əsrin ortalarında müşahidə olunan qloballaşma və beynəlxalq sistemin sülhyönümlü olması göstərir ki, təhlilin əsas obyektii dövlət və müharibə deyil, iqtisadiyyat və cəmiyyətdir. Marksizm zamanın bu əsas tendensiyasını əks edirdi;

2. Millətçiliyin meydana gəlməsi Marks və Engelsi öz nəzəriyyələrini yenidən nəzərdən keçirməyə vadar etdi. Onlar qeyd etdilər ki, beynəlxalq fəhlə hərəkətinə qoşulmaqdan öncə millətçi hərəkət milli hökumətlərdən azad olmalıdır. “Sosialist internasiona-

lizminə qoşulmaqdan öncə müstəmləkəçiliyə son qoymaq lazımdır” fikri XX əsr marksistləri tərəfindən qəbul olunmuşdur. Lakin bəzi nüfuzlu Üçüncü Dünya marksistləri millətçiliyi beynəlmiləçilikdən üstün tuturdular, çünki milli hökmranlığa qarşı mübarizə əhəmiyyətinə görə sinfi hökmranlığa qarşı mübarizədən daha əhəmiyyətli idi;

3. Marks və Engels kapitalist özgəninkiləşdirmənin əsaslı təhlilini inkişaf etdirdilər, lakin qlobal cəmiyyət səviyyəsində bunu edə bilmədilər.

Kapitalist qloballaşmasına və milli müxtəlifliyə daha mürəkkəb cavabı avstriyalı marksistlər (Karl Renner və Otto Bauer) XX əsrin əvvəlində vermişlər. Onların fikrincə, Marks və Engels tarixdə mədəniyyət müxtəlifliklərinin vacibliyini, bir də milli kimliyin gücünü kifayət qədər anlaya bilməmişlər. Onlar

Beləliklə, marksizmin tarix anlayışında əsas fikir iqtisadi amillərə verilir. Buna görə də heç təsadüfi deyil ki, bu nəzəriyyənin tənqidçiləri onu iqtisadi determinizmin növü kimi qələmə verirdilər.

8.3. Marksizm imperializm və millətçilik haqqında

Marks və Engels daxili sinfi münasibətlər və istehsalın üsulları ilə maraqlanmalarına baxmayaraq, onlar insanların iqtisadi və texnoloji birləşmələrinə tərəf hərəkəti təhlil edirdilər və müasir kapitalizmin kontekstində mərkəzəqaçan proseslər arasındakı münasibətə dair müəyyən sualları ortaya qoymuşlar. Qloballaşmanın və fraqmentasiya proseslərinin təhlili sosial əlaqənin təkamülündə mərhələləri müəyyənləşdirdi. Sosial əlaqə cəmiyyətin üzvlərini bir-biri ilə bağlayır və onları dünyanın başqa xalqlarından ayırır. İlk kapitalizm dağınıq əhalini bir millət şəklində (ümumi ərəzidə yaşayan) birləşdirdi. Kapitalizm özünün ilkin mərhələsində milli əlaqələri yaratdı. Bu əlaqələr sinfi mənsubiyyətin formalaşmasına mane olmadı. Lakin kapitalizm yetkinləşdikcə o milli bəndləri ayıraraq proletariat arasında beynəlxalq birliklərin meydana gəlməsinə şərait yaratdı.

Lenin və Buxarin irəli sürdükleri imperializm nəzəriyyəsində Birinci Dünya müharibəsinin səbəblərini açıqlayırlar. Onların fikrincə, müharibə ən güclü kapitalist dövlətlərində yığılan artıq kapitalı yeni bazarlara yerləşdirmək zərurətindən meydana gəlmişdir. İmperializm nəzəriyyəsi liberalizmin belə bir fikrini rədd etdi ki, yetkin kapitalizm azad ticarət strategiyalarını dəstəkləyir və millətlər arasında sülh şəraitində qarşılıqlı asılılığı zəruri şəkildə inkişaf etdirir. Lenin və Buxarin hesab edirdilər ki, əsrin əsas tendensiyası laissez-faire ideologiyasını inkar etmiş və öz iqtisadi və siyasi məqsədlərinə zor hesabına nail olmaq istəyən yeni merkantilist dövlətləri yaratmışdır. Əlavə kapitalın yığılması sülhə əsaslanan beynəlxalq şəraitin pozulmasının əsas səbəbi kimi vurğulandı. Lakin Lenin hesab edirdi ki, başqa amillər, o cümlədən Britaniyanın hegemonluğunun enməsi və hərbi gücün yeni konfigurasiyasının yaranması beynəlxalq münasibətlərdə gücün tətbiqinə qoyulan məhdudiyətlərin zəifləməsinə səbəb oldu.

Lenin və Buxarin hesab edirdilər ki, sinfi mənsubiyyət və sinfi antaqonizm millətçi və hərbi ideologiyaların artmasının bir nəticəsi kimi müasir dövrdə artıq əsas ideologiya deyil. Baxmayaraq ki, Lenin müəyyən ölkələrdə imperializmə qarşı yönələn millətçi hərəkatlara dəstək verilməsinin zəruriliyini vurğulayırdı, o, milli mədəniyyətlərə münasibətdə avstro–marksist federalist yanaşmasının mövqeyinə qarşı çıxırdı, çünki bu mövqe mövcud çoxmillətli dövlətlərin daxilində milli azlıqlara real avtonomiyanın verilməsini təklif edirdi. Milli hərəkatlar çoxmillətli dövlətdən tam ayrılmaq, yaxud onun tərkibində qalmaq arasında seçim etməlidir. Leninin fikrincə, milli hərəkatların əksəriyyəti çoxmillətli dövlətin tərkibində qalmaq istəyəcəklər, çünki milli azlıqlar iqtisadi inkişafı ayrılıqda təmin edə bilməzlər. Ayrılmağı seçənlər isə özlərini milli düşmənçilik və inamsızlıq yaradan beynəlxalq şəraitlərdən azad edəcəklər. Yeni şəraitdə milli proletariatin aralarında birləşmə mümkün olacaqdır. Millətçiliklə marksizmin kompromisi sosializmin millətçiliyə uyğunlaşdırılmasının, bir də proletariatin ayrı-ayrı milli qruplara bölünməsinin qarşısını almağı nəzərdə tutur. Millətçiliyə və im-

perializmə dair ədəbiyyatda göstərilir ki, kapitalist qloballaşması milli fraqmentasiyaya səbəb olur.

Marks hesab edirdi ki, “kapitalizm bütün dünyada sənayenin inkişafını təmin edəcəkdir”. Bu fikir imperializm nəzəriyyəsində öz əksini tapdı. Lenin göstərdi ki, qloballaşmanın nəticəsində Qərbi-Qərbi dünyasını özünə oxşadacaqdır. Trotski isə irəli sürdüyü birləşmiş və bərabər olmayan inkişaf qanununda alternativ imkanları təqdim etdi. Bu qanuna əsasən, kapitalist və kapitalizməqədərki dünyaların toqquşması nəticəsində yeni sosial formasiyalar meydana gəlir. Bu fikir imperializmin müasir nəzəriyyələrində inkişaf etdirilmişdir.

8.4. Neomarksizm

Marksizm nəzəriyyəsinin, o cümlədən marksizmin beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin bir sıra müddələrinin gerçəkliyə uyğun gəlməməsi neomarksizmin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Neomarksistlər (İmmanuel Vallerştayn, Robert Koks, Samir Amin və başqaları) yeni tarixi şəraitdə marksizm nəzəriyyəsinin müəyyən müddələrini inkişaf etdirdilər.

Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi sahəsində neomarksistlərin irəli sürdükləri əsas nəzəriyyələrdən biri mərkəzi və periferiya dövlətləri arasında münasibətlərin tədqiq olunması oldu. Neomarksizm bu münasibətləri irəli sürdüyü asılılıq nəzəriyyəsində əsaslı şəkildə təhlil etmişdir. Bu nəzəriyyəyə əsasən, müasir dövrdə kapitalist əmək bölgüsü dövlətlərin iqtisadi inkişafının səviyyəsini nəinki bərabərləşdirmir, hətta inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında mövcud uçurumu daha da dərinləşdirir. Bu uçurumun dərinləşməsi beynəlxalq əmək bölgüsündə inkişaf etmiş ölkələrin hazır məhsulun, inkişaf etməkdə olan ölkələrin isə xammalın ixracında ixtisaslaşmaları ilə bağlıdır. Neomarksistlərin fikrincə, periferiya ölkələrinin inkişaf etmiş ölkələrdən asılılığının qarşısını almaq üçün bu ölkələrdə yerli sənayenin inkişafına nail olmaqla oradan xammalın ixracını azaltmaq lazımdır.

Müasir neomarksizmin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Robert Koks öz əsərlərində hiberliberalizm nəzəriyyəsinin tənqidinə xüsusi fikir verir. Hiberliberalizm nəzəriyyəsinə əsasən, qloballaşma dövründə dövlət qlobal bazar qüvvələrinə dəstək etməlidir. Dövlətin bu dəstəyi özünü ilk növbədə transmilli şirkətlərin inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki fəaliyyətlərinə şərait yaratmasında büruzə verir. Bazar qüvvələrinə yol açmaqla inkişaf etmiş ölkələr periferiya ölkələrinin sosial- iqtisadi inkişafının qarçısını alırlar. Koks hiberliberalizm nəzəriyyəsinə buna görə tənqid edir. Bundan başqa Koks bu nəzəriyyəni əhalinin sosial məsələlərinin həllinə fikir vermədiyinə görə də tənqid edir.

Neomarksistlərin asılılıq nəzəriyyəsinə görə, mərkəzi və periferiya ölkələrindəki hakim sinfin maraqları arasındakı birlik periferiya regionlarının iqtisadi inkişafına maneçilik edir. Periferiya ölkələri yalnız dünya kapitalist iqtisadiyyatından ayrılmaqla müstəqil şəkildə sənayeləşmək üçün real imkan əldə edirlər.

İmmanuel Vallerstein “dünya sistemi” nəzəriyyəsində oxşar fikir irəli sürür. O, qeyd edir ki, kapitalizm bütün dünyada sənayeləşməyə səbəb olmayacaqdır. Bu nəzəriyyəyə əsasən, dünya sistemlərinin perspektivi kapitalist dünya iqtisadiyyatının siyasi prinsiplərinə və Qərbin elmi mədəniyyətinin mədəni hegemonluğuna meydan oxumaqda periferiya və yarım periferiya ölkələrinin rolunun artmasını göstərir.

Neomarksizm qlobal inkişafa kapitalizmin təsir etmək ideyasını inkar edir. Bundan başqa bu neomarksizm hesab edir ki, kapitalizm bütün cəmiyyətləri vahid dünya tarixinin daxilinə gətirir, iqtisadi istismara və qeyri-bərabərliyə qarşı milli üsyanlara şərait yaradır. Müasir dövrün neomarksist nəzəriyyələri marksist mövzusunu təkrar edir: qeyri-bərabər kapitalist inkişafı millətçiliyin inkişafına səbəb olur.

Neomarksizm ənənəvi marksizm kimi beynəlxalq münasibətlərin təhlilində iqtisadi faktora, onun ictimai inkişafda roluna yüksək önəm verir. Həmçinin o, marksizm kimi beynəlxalq münasibətləri sinfi mübarizə, istismar və bərabərsizlik münasibətləri kimi xa-

rakterizə edir, beynəlxalq mühitin xarakterini münasibətli şəkildə olduğunu vurğulayır. Nəhayət, neomarksizm ənənəvi marksizm kimi beynəlxalq münasibətlərin tərəqqiyönümlü inkişafına inanır.

Qeyd olunan bu oxşar cəhətlərlə bərabər neomarksizm və ənənəvi marksizm arasında bir çox fərqli cəhətlər də vardır.

Neomarksizm ənənəvi marksizmdən fərqli olaraq iqtisadi determinizmə əsaslanmır. Buna görə də neomarksizm beynəlxalq münasibətləri ikinci və ya üçüncü dərəcəli kimi qəbul etmir, mədəniyyətin ictimai inkişafda aparıcı rol oynadığını göstərir.

Neomarksistlər milli mübarizəni sinfi mübarizədən daha vacib hesab edirlər. Milli hərəkətlərə dəstək məsələsi neomarksistlər və klassik marksistlər arasında böyük ziddiyyətə səbəb olmuşdur. Bəzi marksistlər milli ayrılığın universal cəmiyyətin yaranmasına səbəb olması ideyasını inkar edirlər.

Qərbin hökmranlığı dövründə marksizm öz kosmopolitizmini formalaşdırdı. O vaxt hesab olunurdu ki, qeyri–Avropa dünyası modernləşmənin Qərb formalarını qəbul edəcəkdir. Lakin məlumdur ki, dünya tarixi Qərb tarixi deyil. Bir çox qeyri–Avropa cəmiyyətləri fərddiçiliyi, materializmi və sekulyarizmi qəbul etmirlər.

Marksistlərdən fərqli olaraq neomarksistlər daxili və xarici siyasətin münasibətlərini təhlil etdikdə ikincini əsas sayırlar.

Nəhayət, neomarksistlər xüsusi beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin yaradılmasının vacibliyini qeyd edirlər.

8.5. Marksizmin dəyərləndirilməsi

Beynəlxalq münasibətlərdə marksist yanaşması insanları birləşdirən və inkişafda kapitalizmin mühüm rolunu vurğulayan prosesləri əks edir. Marksın və Engelsin ilkin yazılarında beynəlxalq proletariata bu proseslərdə aparıcı rol verilir, lakin universal sosial əməkdaşlıq üçün imkanlar millətçiliyin yaranması işığında nəzərdən keçirilməlidir. Millətçilik problemi, dünya iqtisadiyyatında periferiyanın mərkəzi ölkələr tərəfindən istismarı problemi müasir marksist tədqiqatlarının diqqətindədir. Qlobal proletariat inqilabı ideyası ar-

tıq köhnəlmişdir. Marksizm özgəninkiləşdirmək və istismar problemlərini tədqiq edir. Onu kosmopolit cəmiyyət ideyası maraqlandırmır.

Əvvəllər beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsi və xüsusilə realizm marksist yanaşmasına şübhə ilə yanaşırdı və onun sosialist internasionalizminə mənəvi bağlılığını tənqid edirdi. Realizm hesab edir ki, Marks və marksizm diqqəti cəmiyyətlər ilə təbiətin qarşılıqlı münasibətlərinə yönəldərək, cəmiyyətlərin bir-biri ilə strateji və siyasi münasibətlərini nəzərdən qaçırır. Marksizm kapitalizmin tədqiqi ilə bağlıdır, lakin millətçiliyin, dövlətin və müharibənin bir-biri ilə əlaqələrinə fikir vermir. Marksizmin irəli sürdüyü sosializm nəzəriyyəsi hakimiyyət və təhlükəsizlik uğrunda mübarizənin mahiyyətinin dərk olunmasına mane oldu.

BMN sahəsində marksizmin yayılmasına realistlər və neorealistlər müqavimət göstərdilər. Realistlər kapitalizmin dünyanı birləşdirməsinə dair marksistlərin proqnozlarını rədd etdilər. Bundan başqa onlar marksistlərin müstəqil dövlətlərə bölünən dünyada inqilabi proletariatin meydana çıxması ideyasını da inkar etdilər.

Volts hesab edir ki, əgər milli dövlət sosializmin inkişaf edəcəyi yerdirsə, onda sosialistlər ilk növbədə onun salamat qalmasını təmin etməlidirlər. Hakimiyyətdə olan marksizmin milli dövlətin təhlükəsizliyini qorumaq məqsədilə diplomatiyanın ənənəvi metodlarına, yəni realistlərin qeyd etdikləri metodlara əl atması realizmin mövqeyini gücləndirdi. Stalinin Hitler ilə imzaladığı müqavilə, müharibələrarası Çin kommunistlərinə köməyin edilməməsi (həmin vaxt SSRİ-yə Yaponiyanın artan hərbi gücünə qarşı ilk növbədə güclü hətta antikommunist Çin lazım idi) realistlərin belə bir fikrini təsdiqlədi ki, anarxiya şəraitində milli dövlətlər ilk növbədə öz maraqları haqqında düşünürlər. Beynəlxalq sistemi dəyişmək əvəzinə marksizm sistem tərəfindən dəyişilirdi. Başqa sözlə desək, gerçəklə uyğun gəlmədiyinə görə marksizm sıradan çıxırdı. Şərqi Avropanın bir sıra sosialist ölkələrində müstəqilliyin əldə olunmasına yönələn millətçi hərəkatların baş qaldırması, SSRİ və Çin arasında sərhəd mübahisələri, Kambocanın Vyetnama təcavüzü və Çin ilə

Vyetnam arasında müharibə marksizmin nəzəri müddəalarının gerçəkliyə uyğun gəlmədiyini göstərdi.

Realizm marksizmin əsas zəifliklərindən birini onun dövlətə reduksionist yanaşmasında görürdü. Marksizm dövlətin rolunu hakim sinfin maraqlarını xarici rəqiblərdən və hakimiyyətdə olmayan siniflərdən müdafiə etməkdə görürdü. Lakin marksistlər zorakılıq alətlərinə, dövlətin monopoliya nəzarətinin vacibliyinə, bir də dövlətin cəmiyyətdə əmin-amanlığı təmin etmək, xarici təhdidlərə müqavimət göstərmək, müharibəyə hazırlaşmaq və müharibə aparmaq kimi funksiyalarına lazımi qiymət vermirdilər. 1960-cı və 1970-ci illər ərzində marksistlər dövlətin muxtariyyətini qeyd edərək əvvəlki səhvlərini etiraf etməyə başladılar. Lakin bəzən onlar dövlətin nisbi muxtariyyətini kapitalizmin bir funksional tələbi kimi qələmə verirdilər. Onlar qeyd edirdilər ki, dövlətin istismarçı mahiyyətinin qarşısını almasan hakim sinif insan əməyini o qədər istismar edəcək ki, kapitalizmin perspektivdə sağ qalması təhlükə altında ola bilər.

Marksizmi dəyişmək cəhdləri uğurla nəticələnmədi, çünki bu cəhdlər dövlətin və onun fəaliyyətinin daxili əlamətlərinə əsaslanırdı. Dövləti beynəlxalq anarxiya mühitinə yerləşdirmək və dövlətlər arası münasibətin və rəqabətin əhəmiyyətini vurğulamaq daha radikal addım idi. 1970-ci və 1980-ci illərdə marksist ədəbiyyatında millətçiliyə, dövlət və müharibə haqqında fikirlərə yenidən baxışın vacibliyi vurğulandı. Andersonun, Blokun, Nairnin və Skospolun əsərləri marksizmin dövləti istehsal üsulundan asılı təqdim edən ortodoks baxışlarından uzaqlaşdıraraq dövləti beynəlxalq sistemin daxilində təhlil etdi və bununla onun əlavə xüsusiyyətlərini aşkar etməyə nail oldu.

Dünya üzrə var-dövlətin qeyri-bərabər paylaşdırılması problemini tədqiq etdiyinə görə marksist yanaşmalar beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsinə daxil edildilər. Dünyanın inkişafı göstərdi ki, marksizm asılılıq və inkişaf məsələləri ilə yanaşı bir çox digər məsələlər üçün də vacibdir.

Robert Koks öz əsərlərində nəzəriyyənin iki növünün olmasını qeyd edir:

1. Problemi həll edən nəzəriyyə. Bu nəzəriyyə mövcud nizamı verilmiş kimi götürərək onun daha da yaxşı fəaliyyət göstərməsinin yollarını araşdırır;

2. Tənqidi nəzəriyyə. Bu nəzəriyyə mövcud nizamın necə yaranmasının və dəyişməsinin mümkünlüyünü tədqiq edir.

Neorealizm onlardan birincisinə aiddir, yəni o, problemi həll edən nəzəriyyədir. Tənqidi nəzəriyyə üstün olan dünya nizamında meydana gələn siyasi təşkilatın yeni prinsipləri və modellərinə tərəf tendensiyaları vurğulamaqla neorealizmi tənqid edən yanaşmadır.

Problemi həll edən nəzəriyyə və tənqidi nəzəriyyə arasında fərqi göstərməklə Koks sübut edir ki, marksizmin ənənəvi tənqidi onun mahiyyətinin və məqsədinin süni dərk olunmasına əsaslanır. Ənənəvi tənqiddə əsasən, marksizm iqtisadi reduksionizmi, tarixi teleologiyayı və utopiyayı birləşdirir.

Son illərdə müşahidə edilən marksizmin metamorfozası belə bir sualı ortaya qoyur: bəlkə marksizmin tənqidi beynəlxalq nəzəriyyənin inkişafında müəyyənədiçi rol oynayır? Son bir neçə ildə bəzi alternativ tənqidi mövqelər, nəzəri yanaşmalar meydana gəlmişdir. Marksizm tənqidi nəzəriyyənin ən güclü ənənəsi olmuşdur, çünki o, kapitalizmin əsas strukturunun təbii, yaxud dəyişməz olduğunu inkar edirdi. Lakin onun sinfə əsaslanan bölgü ilə məşğul olması dilə, millətə, genderə, yaxud irqə əsaslanan bölgünün digər formaları ilə ciddi məşğul olmağa imkan verməmişdir. Feminizm və postmodernizm kimi yanaşmalar tənqidi genişləndirdi. Onlar marksizmin kosmopolitizminə qarşı çıxış etdilər.

Beləliklə, marksizm tarixin ilkin mərhələsindən müasir mərhələsinədək insanın inkişafının geniş tarixini təqdim etmişdir. Onun bu konsepsiyası qloballaşma dövründə öz aktuallığını itirməmişdir. Marksizm fiziki şəraitin və sosial mühitin dəyişməsində istehsalın rolunu müəyyən etmişdir. Marksizm konkret bir ölkənin, yaxud sivilizasiyanın vətəndaşlarının deyil, bütün insanların azadlığına nail

olmağı öz qarşısında məqsəd qoymuşdur. Bu, onun ən böyük nailiyyətidir.

Bir tənqidi nəzəriyyə kimi marksizm insanlar arasındakı mənələrin və əməkdaşlığın qarşısında olan məhdudiyyətlərin aradan götürülməsinin vacibliyini təsvir edir. Lakin bu təsvirin çoxlu məhdudiyyətləri və zəiflikləri var idi: millətçilik, dövlət, geosiyasət və müharibə kimi bir çox hadisələrin yerinə sinfi mübarizəyə və istehsal münasibətlərinə həddindən çox fikir verilirdi. Marksizm “sinfi mübarizə bütün insanları istismardan azad edəcəkdir”; “inkişaf etmiş texnika insanların azad olması üçün mühüm şərait yaradacaqdır” kimi yanlış müddəalar irəli sürür. Bundan başqa, marksizm Avropasentrik nəzəriyyələrdəndir, yəni o, Qərbi sivilizasiyasını digər dünya sivilizasiyalarından üstün hesab edir.

IX FƏSİL

BMN-də BÖYÜK DEBATLAR

Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsində əsas məktəbləri nəzərdən keçirdikdən sonra onların aralarında gedən mübahisələrdən, ideoloji qarşıdurmadan danışmaq məqsəduyğundur.

Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin bir elm sahəsi kimi formalaşmasında və sonrakı inkişafında onun tədqiqat sahəsinə aid olan bir çox məsələlərə dair müxtəlif məktəblər və nəzəri yanaşmalar tərəfindən irəli sürülən anlayışlar, fərziyyələr, konsepsiyalar və nəzəriyyələr əhəmiyyətli rol oynamışlar. BMN-nin bir müstəqil elm sahəsi kimi meydana gəlməsindən indiyədək onun bir sıra mühüm məsələlərinə dair müxtəlif məktəblər və nəzəri yanaşmalar arasında mübahisələr gedir. Bu mübahisələr BMN-nin tarixinə “Böyük debatlar” kimi daxil olmuşlar. Mübahisələrin predmeti müxtəlifdir: fənnin predmetindən tutmuş orada tətbiq edilən metodlaradək.

BMN-nin tarixində üç böyük debat olmuşdur- Birinci, İkinci və Üçüncü. Debatların hər biri müxtəlif vaxt meydana gəlmişdir. Onların hər birinin meydana gəlməsində beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələr önəmli rol oynamışdır. Bu debatlar indi də davam etməkdədir.

Bu fəsildə biz hər bir debatı ayrılıqda təhlil edəcəyik.

9.1. Birinci debat

Dünya müharibələri arasındakı dövrdə realizmlə idealizmin qarşıdurması daha da sərtləşdi. Bu iki paradigma arasındakı qarşıdurma BMN sahəsində birinci böyük debatın meydana gəlməsi ilə nəticələndi. Belə bir təsəvvür yaranmışdır ki, realizmə əsaslanan siyasətlər millətçi, idealizmə əsaslanan siyasətlər isə beynəlmilətçi idi. Realizm milli hakimiyyətin genişlənməsini məqsəd kimi qarşıya qoymuşdursa, idealizm sülhü bərqərar etməyə və möhkəmlətməyə yönəlmişdir. Realizm və idealizm arasındakı mübahisənin predmeti

BMN fənni üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələləri əhatə edirdi. Belə məsələlərin sırasında beynəlxalq münasibətlərin mahiyyəti, hərəkətverici qüvvələri, dəyərləri, aktorları kimi məsələlər var idi.

Realizm və idealizm arasında əsas fərq ondadır ki, idealizm dəyərlərə üstünlük verir və onlara əsaslanır, realizm isə gücə, hakimiyyətə əsaslanaraq onu dəyər kimi qələmə verir. İdealistlər hesab edirlər ki, beynəlxalq təşkilatlar, dövlətlərarası müqavilələr və qanunlar vasitəsilə müharibənin qarşısını almaq mümkündür. Realistlər isə idealistlərin bu fikrini rədd edərək müharibənin qarşısını sadalanan vasitələrlə alınmasının mümkün olmadığını iddia edirlər. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, onlar idealistləri belə fikir irəli sürdüklərinə görə onları utopist adlandırırdılar. Beləliklə, birinci debatın əsasında normalar və mənəviyyətin beynəlxalq davranışla münasibəti durur. Burada etikanın fundamental problemi vardır.

Beynəlxalq mənəviyyətin üç ölçüsü vardır:

1. Xalqlar ən azı heç olmasa daxili sahədə mənəvi dəyərləri yüksək tutmalıdırlar. Bununla onlar beynəlxalq sülhə və nizama şərait yaratmış olurlar (əlbəttə, bu, onların həyatı məsələlərinə təsir etməməlidir);

2. Milli maraqların qarşılıqlı şəkildə üst-üstə gəlməsi. Müxtəlif xalqların milli maraqlarının uyğun gəlməsi əmin-amanlıq üçün zəmin yaradır;

3. Tiraniyaya qarşı mübarizənin aparılması. Tiraniyaya qarşı mübarizə dövlətin beynəlxalq aləmdə nüfuzunu artırır.

Milli maraqlara uyğun çıxış etmək siyasi uzaqgörənlikdir. Realizmin və idealizmin tələblərini nəzərə alan siyasi kursu yürütmək isə siyasi və mənəvi uzaqgörənlikdir.

Beləliklə, BMN-nin tarixində meydana gələn ilk böyük debat fənnin iki əsas paradigması olan realizm və idealizm arasında özünü göstərmişdir. Bu debat beynəlxalq münasibətlərin mübahisə doğuran bir sıra aktual məsələləri üzrə aparılır.

9.2. İkinci Debat

1960-cı illərin sonunda BMN sahəsində yeni debat meydana gəldi. Bu debat iki müxtəlif intellektual mədəniyyətlər, daha konkret desək, tədqiqat metodları – bihevizizm, sayentisizm (“science” ingilis dilindən tərcümədə “elm” deməkdir.- Red.) və ənənəçilik arasında idi. İkinci debat belə bir sual ətrafında gedirdi: Beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsində ən müvafiq metod hansıdır – bihevizist yoxsa ənənəvi (fəlsəfə, tarix və hüquqa əsaslanan metod)?

Ümumiyyətlə, bihevizizm 1950-ci illərin ortalarında əsasən ABŞ-da formalaşmağa başladı. Pozitivizmin ictimai elmlərdə tətbiq edilən bir metodu kimi bihevizizm beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsində də geniş tətbiq edilməyə başladı. İctimai elmlərdə bihevizizm metodunun tətbiq edilməsinin tərəfdarları hesab edirdilər ki, dəqiq elmlərdə (fizika, kimya və s.) tətbiq edilən metodlar ictimai elmlərdə də tətbiq edilməlidir. Bu tələbləri onlar belə əsaslandırırırdılar ki, son zamanlar dəqiq elmlərdə tətbiq edilən metodların sayəsində mühüm elmi kəşflər, nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Onların fikrincə, dəqiq elmlərin metodlarının ictimai elmlərdə tətbiq edilməsi onların da inkişafına səbəb olacaqdır. Bihevizizmin tərəfdarları qeyd edirdilər ki, realizm özünün güc, milli maraq və digər əsas kateqoriyalarının dəqiq tərifini verməməsinə görə beynəlxalq siyasət sahəsində düzgün proqnoz vermək mümkün olmamışdır. Əgər hər hansı bir nəzəriyyənin müddəaları düzgün proqnoz vermək üçün yararlı deyilsə, onda həmin nəzəriyyədən imtina etmək məqsədəuyğundur. Bihevizistlərin fikrincə, elmin terminlərinin, kateqoriyalarının dəqiq tərfi verilməlidir, elm düzgün metodları tətbiq etməlidir və hər bir elmi tədqiqat riyazi metodla hesablanana biləcəklərdən istifadə etməlidir. Beynəlxalq münasibətləri əsaslı öyrənmək üçün statistikadan, kompüter programlaşdırmasından, simulyasiya və oyun nəzəriyyələrindən geniş istifadə etmək lazımdır.

Ənənəçilər isə əksinə hesab edirlər ki, beynəlxalq münasibətləri əsaslı şəkildə öyrənmək üçün tarixə müraciət edib oradan müəy-

yən məsələlər ilə əlaqədar ümumiləşdirmələr etmək kifayətdir. Onların fikrincə, bihevirolərlərin dedikləri kimi empirik faktları toplayıb və təhlil etmək məqsədilə yeni metodları icad etməkdə ehtiyac yoxdur. Ənənəçilərin fikrincə, cəmiyyət o cümlədən beynəlxalq münasibətlər elə mürəkkəb və rəngarəngdir ki, onu quru statistik metodla dərk etmək mümkün deyil. Beynəlxalq münasibətləri, ümumiyyətlə, ictimai münasibətləri dəqiq elmlərin metodları vasitəsilə dərk etmək olmaz.

Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, bihevirolərist- ənənəçilik qarşıdurmasının realizm- idealizm qarşıdurması ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, çünki ikinci debat təhlilin növü (metodu) ilə bağlıdır, birinci debat isə beynəlxalq münasibətlərin predmetinə aiddir. Bu yanlış fikrin əsasında digər bir yanlış fikir durur ki, ona əsasən, beynəlxalq münasibətlərin məzmunu və onu tədqiq edən metod arasında heç bir əlaqə yoxdur. Lakin məzmun və tədqiqat metodu arasında sıx əlaqə vardır. Tədqiqat metoduna məzmun təsir edir. Əgər beynəlxalq münasibətləri kimsə müəyyən şəkildə təsvir edərsə, bundan asılı olaraq o, beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsi üçün konkret metodun münasibliyini məsləhət görəcəkdir.

Bihevirolərist və ənənəçilik arasında mübahisə ənənəçilərin beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsində dəqiq elmlərin metodlarının tətbiq edilməsinə razı olmamalarının nəticəsində yarandı. Elmi metodlar yalnız 1960-cı illərdə tətbiq edilməyə başlandı. Beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsində dəqiq elmlərin metodlarının tətbiq edilməsinin tərəfdarları (Morton Kaplan, Karl Doyç, Kvunsi Vrayt, Devid Sinqer, Ernst Xaas və başqaları) beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsində ənənəvi yanaşmanın məhdud olmasını qeyd edərək dəqiq elmlərin metodlarının istifadə edilməsinin əhəmiyyətini göstərdilər. Onlar öz tədqiqatlarında empirik faktların toplanmasına və təhlil olunmasına xüsusi fikir verirdilər. Biheviroləristlər beynəlxalq münasibətlərin tədqiq edilməsində təcrübə yolu ilə yoxlanılmayan hər bir müddəadan, fərziyyədən əl çəkməyə çağırırdılar. Onların fikrincə, bunu etməklə beynəlxalq münasibətlərin elmi cəhətdən öyrənilməsinə nail olmaq mümkündür. Lakin bihevirolərist-

lərin bu fikirlərinə ənənəvi metodların tərəfdarları fəal şəkildə qarşı çıxış edirdilər.

Ənənəçilərin mövqeyini fəal müdafiə edənlərdən biri Hedli Bull idi. Onun bu səpkidə yazdığı məqalələr bihevizizm və ənənəçilik arasında mübahisəni daha da qızışdırdı. Hedli Bull əsərlərində beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsində bihevizist yanaşmanı münasib metod hesab etmirdi və üstünlüyü fəlsəfə, tarix və hüquqa əsaslanan ənənəvi metoda verirdi.

Bihevizist yanaşma belə bir fikrə əsaslanır: beynəlxalq münasibətlər insanlarla bağlıdır və buna görə də o, bu sahədə fəaliyyət göstərən insanların fəaliyyətinin təhlil və izah olunması ilə təhlil və izah oluna bilər. Bu mənada bihevizist yanaşma milli dövləti öz tədqiqat sahəsi hesab edən və onu tədqiq edən ənənəvi yanaşmadan fərqlənir. Bihevizist yanaşmaya əsasən, tədqiqatın əsas məqsədi insanların sosial cəhətdən müəyyən edilmiş fəaliyyətini öyrənməkdir. Bunun üçün tədqiqatçı bir neçə ictimai elmləri, xüsusilə sosiologiyayı, psixologiyayı, antropologiyayı yaxşı bilməlidir, çünki bu elmlər insanın davranışını dərk etməyə kömək edir. Bihevizistlər nə vaxtsa “ümumi nəzəriyyənin” (insanların bütün davranışlarını izah edə biləcək) yaradılmasının mümkün olacağına inanırlar.

Ənənəçilər bihevizistlərin arzuladıqları “ümumi nəzəriyyənin” yaradılmasını şübhə altına qoyurlar. Ənənəçi bihevizistdən fərqli olaraq hesab edir ki, faktlar həmişə özləri fikir daşıyıcıları olmur. Tədqiqatçı faktları izah etməklə onlara məna verir. Bihevizist qeyd edir ki, tədqiqatın əldə olunan nəticələri tədqiqatçının nəyəsə üstünlük verməsindən azad olmalıdır. Bihevizist simulyasiya və kontent təhlil kimi kəmiyyət prosedurlarından istifadə edir. Bihevizistlər nəzəriyyələrini (qərarın qəbul olunması nəzəriyyəsi, sövdələşmə və danışıqlar nəzəriyyəsi, diplomatiya nəzəriyyəsi) statistika və riyaziyyat, kontent təhlil, oyun və simulyasiyanın laboratoriya texnikası kimi yeni üsulları tətbiq etməklə irəli sürmüşlər.

Bihevizizm və ənənəçilik metodlarının hər ikisi beynəlxalq münasibətlərlərin öyrənilməsində faydalı metod kimi tətbiq edilə bilər. Lakin bihevizist yanaşması qarşıya qoyulmuş məqsədləri

əsaslı və hərtərəfli şəkildə əhatə edə bilmir. Bu isə ümumiləşdirmələrin aparılmasına imkan vermir. Həmçinin o, metodun əhəmiyyətini şişirdərək hesab edir ki, metod tədqiqatın mahiyyətini müəyyən edir.

9.3. Üçüncü debat

1970-ci illərin əvvəllərində BMN elminin inkişafında üçüncü debat meydana gəldi. Birinci və ikinci debatlarda olduğu kimi üçüncü debatın da formalaşmasında beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələr mühüm rol oynamışdır. Üçüncü debatın əvvəlki debatlarla başqa bir ümumi cəhəti mübahisə tərəflərindən birinin siyasi realizm nəzəriyyəsinin olmasıdır. Başqa sözlə desək, debatların hər birində BMN-nin tarixində aparıcı nəzəri yanaşmalardan biri olan realizm müəyyən tərəfi təqdim edirdi.

Üçüncü debatın formalaşmasına bilavasitə səbəb elmdə yenidən yaranan transmilli istiqamətin tərəfdarlarının (Robert Koxen, Cozef Nay, Con Qrum, Robert Mansbeç və başqaları) siyasi realizmin dövlət haqqında konsepsiyasına qarşı tənqidi çıxışları olmuşdur. Transmilli istiqamətin nümayəndələrinin fikrincə, müasir dövrdə siyasi realizm və xüsusilə onun dövlət haqqında konsepsiyası beynəlxalq münasibətlərin əsas inkişaf istiqamətinə uyğun gəlmir, çünki müasir beynəlxalq münasibətlər artıq milli marağa və gücə əsaslanan dövlətlərarası münasibətlər kimi xarakterizə edilə bilməz. Beynəlxalq aləmdə dövlətlərlə bərabər digər aktorlar da (məsələn, beynəlxalq təşkilatlar, transmilli şirkətlər, geyri-hökumət təşkilatları) fəaliyyət göstərir və beynəlxalq münasibətlərin inkişaf istiqamətinə, xarakterinə təsir edirlər. Bunun nəticəsində beynəlxalq münasibətlər dövlətlərarası münasibətlərdən transmilli münasibətlərə transformasiya edir. Transmilli münasibətlərin xüsusiyyətləri ondadır ki, burada dövlət aparıcı rol oynamır və bu münasibətlər dövlətin iştirakı olmadan meydana gəlir. Transmilli münasibətlərin formalaşmasına beynəlxalq aləmdə transmilli şirkətlərin rolunun artması, elmi-texniki tərəqqinin nəticəsində rabitə və nəqliyyat vasitələrinin sürət-

lə inkişafı, dünya maliyyə bazarlarında baş verən proseslər səbəb olmuşdur. Bütün bu proseslər, bir tərəfdən, beynəlxalq münasibətlər sahəsində dövlətin rolunun azalmasına, digər tərəfdən isə dünyada qarşılıqlı asılılığın sürətlə artmasına gətirmişdir.

Aparıcı paradigmalardan birinin mübahisə edən tərəflərdən biri kimi çıxış etməsi BMN-nin bir elm sahəsi kimi daim inkişaf olmasından xəbər verir.

Təhlil etdiyimiz debatın hər birinin BMN-nin bir elm sahəsi kimi formalaşmasında və inkişafında əvəzsiz rolu vardır. Debatların yaranması normal və obyektiv bir hadisədir. Bir tərəfdən debatlar elmin inkişafını əks etdirir, digər tərəfdən isə onlar elmin inkişafına səbəb olur. Başqa sözlə desək, debatlar elmin inkişafına münasibətdə həm səbəb kimi, həm də nəticə kimi çıxış edir.

Debatlarda hər bir tərəfin təklif etdiyi yanaşma elmin müəyyən müddəalarını müxtəlif səpkidən öyrənməyi təklif edir. Bu, isə öz növbəsində son nəticədə elmdəki bu və ya digər paradigmanın yeniləşməsinə və ümumilikdə elmin inkişafına səbəb olur.

Bu debatlar indiyədək davam edir. Onlar həll edilməmişlər. Bu, isə ilk növbədə bir müsbət hadisə kimi beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi elminin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır.

III BÖLMƏ

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

NƏZƏRİYYƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

X FƏSİL

AKTORLARIN DAVRANIŞ NƏZƏRİYYƏLƏRİ

10.1. Aktorların davranış nəzəriyyələrinin ümumi xarakteristikası

Əvvəlki fəsillərdə təqdim olunan beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsinə dair məktəblərin və nəzəri yanaşmaların hər birinin özünəməxsus konkret nəzəriyyələri vardır. Bu nəzəriyyələr mənsub olduqları məktəbin, yanaşmanın müəyyən müddəalarını əsaslandırır. Məsələn, liberalizmin nisbi üstünlük nəzəriyyəsi beynəlxalq əmək bölgüsü şəraitində dövlətlərarası münasibətlərdə sərbəst ticarətin əhəmiyyətini göstərir. Realizmin qüvvələrin balansı nəzəriyyəsi isə dövlətlərarası münasibətlərdə qüvvənin, gücün əhəmiyyətini açıqlayır. Lakin bu qəbildən olan nəzəriyyələr məhdud xarakter daşıyır. Onlar mənsub olduqları nəzəri yanaşmanın bu və ya digər müddəasını əsaslandırdıqda bir növ ideoloji rol oynayır.

Bu nəzəriyyələrlə yanaşı beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsinə dair elə nəzəriyyələr var ki, onlar qeyd olunan məhdudiyətdən azaddır. Onlar neytral xarakter daşıyır, çünki heç bir məktəbə, nəzəri yanaşmaya mənsub deyil. Beynəlxalq münasibətlərin bu qəbildən olan nəzəriyyələrinə dövlətin davranış nəzəriyyələrini aid etmək olar.

Dövlətin davranış nəzəriyyələrindən qərarın qəbul edilməsi nəzəriyyəsinə, oyun nəzəriyyəsinə, cücənin oyunu və sövdələşmə nəzəriyyəsinə göstərmək olar. Bu nəzəriyyələr beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin optimal davranışlarını, seçimləri əsaslandırır. Bu nəzəriyyələrin müddəalarını dövlətlərlə yanaşı qərar qəbul edən, seçim qarşısında olan hər bir aktora, subyektə (beynəlxalq təşkilat,

transmilli şirkət, qrup, fərd) şamil etmək olar. Buna görə də bu nəzəriyyələri ümumilikdə üstün tutulan davranış nəzəriyyələri də adlandırmaq olar.

10.2. Qərarın qəbul edilməsi nəzəriyyəsi

Qərarın qəbul edilməsi nəzəriyyəsinin intellektual kökləri XVIII əsrə gedib çıxır. Uzun illər ərzində bu nəzəriyyə sosiologiya, psixologiya, iqtisadiyyat elmlərində tətbiq edilirdi. 1960-cı illərin əvvəllərində seçkilərin və ictimai rəyin öyrənilməsi ilə əlaqədar bu nəzəriyyə politologiya elmində geniş tətbiq edilməyə başladı.

Qərarların qəbul edilməsi prosesinin (QQEP) təhlilinə dair klassik yanaşma tədqiqatı iki əsas mərhələyə bölünür. Birinci mərhələdə qərar qəbul edən əsas şəxslər (məsələn, dövlət başçısı və onun məsləhətçiləri, xarici işlər, müdafiə, milli təhlükəsizlik və digər nazirliklər) müəyyən edilir və onların hər birinin rolları göstərilir. Nəzərə alınır ki, bu şəxslərin hər birinin istənilən dövlət idarəsindən hər hansı bir vacib məlumatı tələb etmək səlahiyyətləri vardır. İkinci mərhələdə qərarları qəbul edən şəxslərin (QQEŞ) dünyagörüşlərini, təcrübələrini, siyasi baxışlarını, idarəetmə üsullarını nəzərə almaqla onların siyasətdə üstün tutduqları amillərin təhlili aparılır.

F.Bravad və M.R.Cəlili QQEP-nin təhlil metodlarını ümumiləşdirərək dörd əsas yanaşmanın olmasını göstərirlər.

Birinci yanaşmaya (rasional seçim modeli) əsasən qərar milli marağın əsasında vahid və rasional şəkildə düşünən lider tərəfindən seçilir. Hesab olunur ki, a). qərarı qəbul edən şəxs dəyərlərin bütövlüyünü və iyerarxiyalığını nəzərə alaraq fəaliyyət göstərir. Onun bu dəyərlər haqqında tam təsəvvürü vardır; b). o, seçiminin mümkün nəticələrini nəzərə alır; c). QQEP qərara təsir edə biləcək hər hansı bir yeni məlumat üçün açıqdır.

İkinci yanaşma göstərir ki, qərar müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq müxtəlif hökumət strukturlarının təsiri ilə qəbul edilir. Qərar ayrı-ayrı hissələrə bölünmüş olur. Hökumət strukturlarının dağınıqlığı, xüsusilə onların bir-birilə qarşılıqlı münasibətlərinin

mürəkkəbliyi QQEP-nə maneçilik törədir, çünki bu və ya digər seçimin nəticələrinin sistemli şəkildə dəyərləndirilməsi pozulur.

Üçüncü yanaşmada qərar sövdələşmənin nəticəsi kimi qələmə verilir. Sövdələşmə bürokratik iyerarxiyanın, hökumət idarəsinin üzvləri arasında baş verir. Burada hər bir nümayəndənin dövlətin xarici siyasətinin prioritetləri haqqında öz maraqları, mövqeyi vardır.

Nəhayət, dördüncü yanaşmada nəzərə alınır ki, QQEŞ bir çox hallarda mürəkkəb mühitdə olduqlarına görə məhdud, yarımçıq məlumatla malik olurlar. Bundan başqa onlar bu və ya digər seçimin nəticələrini qiymətləndirmək iqtidarında deyillər. Belə olan şəraitdə onlar problemi bölmək məcburiyyətində qalırlar.

F.Brayad və M.R.Cəlilinin fikrincə, bu dörd yanaşmadan heç birini ayrı-ayrılıqda istifadə etmək düzgün deyil, çünki real həyatda hər bir yanaşmada təqdim olunan proseslər bir-biri ilə bağlıdır.

QQEP bu və ya digər konkret beynəlxalq vəziyyətin, məsələn, dövlətlərarası münaqişənin mümkün inkişafının proqnozlaşdırılması üçün istifadə edilir. Burada QQEP-nə bilavasitə aid olan faktorlarla bərabər QQEŞ-in əlində olan resurslar da nəzərə alınır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən ədəbiyyatda qərarın qəbul edilməsini siyasi qərar qəbul etmək (policy-making) ilə eyniləşdirirlər. Bu, düzgün deyil. Birinci məfhumun həcmi ikinci məfhumun həcmindən daha genişdir. Daha konkret desək, qərarın qəbul edilməsinə bütün seçimlər, o cümlədən siyasi seçimlər də daxildir. Siyasi qərar qəbul etməyə isə yalnız hakimiyyətdə olan şəxslər tərəfindən qəbul olunan qərarlar aiddir.

Qərarın qəbul edilməsi problemin həll olunmasından (problem-solving) da fərqlənir, çünki ikincidə problem və onun alternativ həlli yolları verildiyi halda birinci problemlərin və alternativlərin axtarışı kimi çıxış edir. Ceyms Robinson qərarın qəbul olunmasını seçim üçün problemi müəyyən edən və həyata keçirmək məqsədilə konkret alternativlərin sırasından bir neçə alternativini seçən bir sosial proses kimi izah edir.

Qərarın qəbul edilməsi təhlilini xarici siyasətin öyrənilməsinə ilk dəfə Robert Şnayder tətbiq etmişdir. Qərarın qəbul edilməsi təh-

lili beynəlxalq münasibətlərdə aktorların davranışlarının səbəblərinin müəyyən olunmasına yönəlmişdir.

Qərarın qəbul edilməsi yanaşmasının iki əsas məqsədi vardır: 1. Qərarların qəbul olunduğu və konkret işlərin həyata keçirildiyi siyasi sahədə mühüm strukturların müəyyən edilməsi; 2. Konkret fəaliyyətlə nəticələnən qərarın qəbul olunmasının sistemli təhlili. Beləliklə, qərarın qəbul edilməsi qərar qəbul edənləri (aktorlar) və qərar qəbul edən sahə kimi təqdim olunan dövləti tədqiq edir. Məlumdur ki, dövlətin fəaliyyəti qərar qəbul edənlərin fəaliyyətlərinin prizmasından görünür. Qərarın qəbul edilməsi yanaşmasına əsasən, qərar qəbul edənlərin fəaliyyətləri ümumilikdə fəaliyyətlərin məzmununun təhlili baxımından təsvir olunmalıdır və aktorlar mövcud şəraitə qərarın qəbul edilməsinin əsası kimi yanaşmalıdırlar. Həmçinin bu yanaşmaya əsasən, qərar qəbul edənlərə ilk növbədə onların mövcud şəraiti anlamaları təsir edir. Buna görə, bizim məqsədimiz qərar qəbul edənlər tərəfindən gerçəkliyin dərk olunmasını təhlil etmək və anlamaqdır. Qərarın qəbul edilməsi yanaşması qərar qəbul edənlər tərəfindən təsvir olunan şəkildə mövcud situasiyanın qurulmasında bizə kömək edə biləcək nəzəri çərçivənin irəli sürülməsidir. Beləliklə, tədqiqatımız üçün faktları biz qərar qəbul edənlərin fəaliyyətini izah edən faktorların əsasında seçməliyik.

Xarici siyasətə dair qərarların qəbul olunduğu şərait qərar qəbul edənlər tərəfindən dərk olunan şəraitdir. Bu şərait daxili və zahirı hissələrdən ibarətdir. Daxili hissələrə qərar qəbul edənlərin fəaliyyət göstərdikləri hakimiyyət strukturları, psixoloji və texnoloji şəraitlər, əsas dəyər və məqsədlər, cəmiyyətdəki təsirlərin müxtəlif növləri aiddir. Zahirı hissələrə isə beynəlxalq sistemdə fəaliyyət göstərən bütün müvafiq faktorlar aiddir.

Qərarın qəbul edilməsi nəzəriyyəsinin bir neçə ciddi çatışmazlığı vardır: 1. O, qeyri-müəyyənlik prinsipinə əsaslanır və buna görə də faktorlardan hansının həqiqətə müvafiq olduğunu göstərə bilmir;

2. O, xarici siyasət sahəsində qəbul olunan müxtəlif qərarların yalnız təhlili ilə məşğul olur. Qərarlardan hansının doğru, hansının isə yanlış olması onu maraqlandırmır;

3. Qərarın qəbul edilməsi nəzəriyyəsi bu və ya digər siyasəti izah etmək üçün, yaxud beynəlxalq sahədə qaydaları təyin etmək üçün heç bir meyar irəli sürmür. Bunun əvəzinə o, səbəblər və fəaliyyətlər arasındakı münasibətlərin izahını təqdim edir.

Qeyd olunan çatışmazlıqlar qərarın qəbul edilməsi nəzəriyyəsinin beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsində tamamilə yararsız göstərmir. Lakin bu yanaşmanın qərəzliliyini nəzərə almaq vacibdir. Bu yanaşmanın müxtəlif xarici siyasətlərin müqayisəli tədqiq olunmasında əhəmiyyəti böyükdür. Onun rolu xüsusilə böhran şəraitində qərarların təhlil olunması zamanı artır, çünki böhran hər bir halda özünü müxtəlif cür göstərir və qərarın hər bir təhlili yalnız konkret böhranın öyrənilməsi ilə bağlıdır.

10.3. Oyunlar nəzəriyyəsi

Oyunlar nəzəriyyəsi rəşional fəaliyyətin, davranışın modelidir. Oyunlar nəzəriyyəsi insanın mümkün fəaliyyətlərini, davranışlarını öyrənmək məqsədilə modellərdən istifadə edən tətbiqi riyaziyyatın bir qoludur. Oyunlar nəzəriyyəsi vasitəsilə insanların proqnozlaşdırılan və faktiki fəaliyyətləri, həmçinin onların optimal strategiyaları öyrənilir.

Oyunlar nəzəriyyəsi Con fon Naufman və Oskar Morqenştern tərəfindən 1944-cü ildə “Oyunlar nəzəriyyəsi və iqtisadi fəaliyyət” adlı əsərin çap edilməsindən sonra riyaziyyatın mühüm qolu oldu. Bu əsərdə cəmi sifira bərabər olan iki nəfər üçün oyunların optimal həlli yollarının tapılması üçün metod təqdim edilmişdir. Beynəlxalq siyasətdə oyunlar nəzəriyyəsinin əhəmiyyətini ilk dəfə Morqenştern, Karl Doytç və Maykl Şubik göstərdilər.

Oyun məfhumu elə bir situasiyanı xarakterizə edir ki, orada hər bir iştirakçı (aktor) ən böyük üstünlük uğrunda mübarizə aparır. Hər bir oyunda maraqların toqquşması baş verir. Maraqların toqquşması beynəlxalq münasibətlər sahəsində tez-tez özünü biruzə verir. Hər bir oyun situasiyasında hər bir iştirakçı digər iştirakçının atacağı addımla maraqlanır.

Oyunlar nəzəriyyəsinin məqsədi müəyyən sosial situasiyalarda rəşional fəaliyyəti xarakterizə edə biləcəək və bu fəaliyyətin ümumi cəhətlərini müəyyən edə biləcəək prinsipləri aşkar etməkdir. Rəşional fəaliyyət beynəlxalq münasibətlərdə hər bir aktorun müəyyən dəyərlərinin və məqsədlərinin olmasını və onun bunlara əsasən səhsiz hərəkət etməsini göstərir. Aktorlar riyazi formulaların əsasında qərar qəbul edirlər.

Beləliklə, oyunlar nəzəriyyəsi təhlil metodu olmaqla yanaşı mümkün istiqamətlərdən ən optimal olanın seçilməsini təmin edir. Oyunlar nəzəriyyəsi bu və ya digər situasiyada hansı seçimin daha rəşional olmasını müəyyən edir. Digər faktorlar nəticəyə təsir etdiklərinə görə nəticəni törədən bütün səbəblərə nəzarət etmək mümkün olmadıqda seçimin alternativ variantları arasında oyunlar nəzəriyyəsi riyazi model vasitəsilə ən optimal variant ən rəşional seçimi müəyyən edir.

Oyunlar nəzəriyyəsinin çərçivəsində üç növ oyun vardır:

1. Eyni maraqlarla olan oyunlar;
2. Əks maraqlarla olan oyunlar;
3. Qarışıq maraqlarla olan oyunlar.

Eyni maraqlarla olan oyunlar rəşional oyunçuların arasında əməkdaşlığın əsasında oynanılır. Əks maraqlarla olan oyunlar elə bir şəraitdə oynanılır ki, oyunçular əməkdaşlığın heç bir mümkünlüyünü görmürlər. Qarışıq maraqlarla olan oyunlarda həm əməkdaşlıq, həm də münaqişə mümkündür. Lakin hətta eyni maraqlarla olan oyunlarda tam əməkdaşlıq mümkün deyil.

Oyunlar nəzəriyyəsi oyunları bir neçə kateqoriyalara bölür (bölgünün əsasında tətbiq edilən konkret metodlar durur):

1. Cəmi sıfıra bərabər olan oyunlarda (zero sum games) hər bir oyunçunun (oyunda iki oyunçu olur) müəyyən sayda strategiyası vardır². Oyunçulardan heç biri seçimini rəqibə bildirmir. Bu oyunda bir oyunçunun qazancı başqasının itkisinə bərabərdir. Bu oyun iki tərəfli beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsinə uyğun gəlir. Oyun-

² “Zero sum game” termini ingilis dilindən Azərbaycan dilinə “cəmi sıfıra bərabər olan oyun” və ya “sıfır məbləqli oyun” kimi də tərcümə olunur.

çuların sayı çoxaldıqda strategiya dəyişərək n nəfərli cəmi sifira bərabər olan oyunlara çevrilir. Bu halda oyunun nəticələrini oyunçuların itkilərinin və qazanclarının əsasında hesablamaq mümkün deyil. Oyunçuların sayı çox olduğu şəraitdə oyunçuların qruplaşması müşahidə olunur. Qruplara bölünən oyunçular özlərinin üstünlüklərini təmin etməyə can atırlar;

2. Cəmi sifira bərabər olmayan oyunlar (non-zero sum games). Biznes və siyasət sahəsində misalların əksəriyyəti cəmi sifira bərabər olmayan oyunlardır. Çünki burada bir tərəfin əldə etdiyi qazanc digər tərəfin itkisinə bərabər olmur və buna görə də əldə olunan nəticələrin cəmi sifirdən çox, yaxud az olur. Burada tərəflər arasında münasibətlər münaqişə ilə bərabər əməkdaşlıqla da xarakterizə olunur. Misal üçün biznes sahəsində bağlanan müqavilələri göstərmək olar. Bir çox hallarda belə müqavilələrdən hər tərəf faydalanır;

3. Əməkdaşlıq oyunları. Əməkdaşlıq oyunları məcburi müqavilə ilə xarakterizə olunur. Əməkdaşlıq oyunları nəzəriyyəsi həyata keçirilə bilən müqavilələrin təsdiqlərini təqdim edir;

4. Aksiomalı sövdələşmə. Müqavilə imzalayan tərəflər istədikləri paylara dair sövdələşə bilirlər. Aksiomalı sövdələşmə nəzəriyyəsi payın miqdarının tərəflər üçün məqsədəuyğunluğunu müəyyən edir. Lakin bəzən bu miqdar tərəfləri qane etmir və onlar paylarının artırılmasını tələb edirlər;

5. Tam məlumatın olması oyunları. Bu oyunda hər bir oyunçu eyni məlumata malikdir. Misal kimi şahmat oyununu göstərmək olar. Poker oyunu isə bunun əksidir.

Oyunlar nəzəriyyəsinin real zəifliyi ondadır ki, o, yalnız iki nəfərli cəmi sifira bərabər oyunlarda müvəffəqiyyətlə tətbiq edilə bilər. Tomas Şelling cəmi sifira bərabər oyunların beynəlxalq münasibətlər sahəsində tətbiqinin mümkünlüyünü şübhə altına qoyur. Onun fikrincə, beynəlxalq münasibətlərin mahiyyəti münaqişədə və qarşılıqlı asılılıqdadır. Bu isə münaqişə edən tərəflərdən bir qədər əməkdaşlıq etməyi və birgə yaşamağı tələb edir. Onun fikrincə, alternativlər çox olduğuna görə sövdələşmə zəruri olur.

Cəmi sifıra bərabər olan şəraitlərin beynəlxalq həyatın reallığına çox böyük aiddiyyəti yoxdur. Əsasən müharibə situasiyaları üçün cəmi sifıra bərabər olan oyunların daha çox aiddiyyəti vardır. Lakin beynəlxalq münasibətlərin məzmunu tək müharibə ilə məhdudlaşmır. Başqa sözlə desək, beynəlxalq münasibətlərin sahəsinə aid olan bir çox hadisələri cəmi sifıra bərabər olan oyunlar vasitəsilə izah etmək qeyri-mümkündür. Belə olan halda digər oyunlara da xüsusilə “cücənin oyunu” və “məhbus dilemmasına” müraciət etmək məqsədəuyğundur.

10.4. “Cücənin oyunu”

“Cücənin oyununun” məzmununu belə bir misal vasitəsilə təqdim etmək olar: iki sürücü bir-birinə qarşı istiqamətdə hərəkət edir. Toqquşmadan qorxub avtomobilini yoldan çıxaran sürücü oyunu uduzur və buna görə ona “cücə” deyib təhqir edirlər.

Bu oyunun müasir versiyası oyunlar nəzəriyyəsində ciddi tədqiqatın predmeti olmuşdur. Oyunlar nəzəriyyəsində “cücənin oyunu” cəmi sifıra bərabər olmayan oyunlara daxildir. “Cücənin oyunu” elə bir strategiyadır ki, orada son vaxt yaxınlaşmayınca heç bir oyunçu güzəşt etmir. Psixoloji təzyiq mənfi nəticənin qarşısını almaq üçün oyunçulardan birini güzəştə getməyə məcbur edə bilər. Əgər sürücülərdən heç biri yoldan çıxmırsa, avtomobillər toqquşar və nəticə çox pis ola bilər. Toqquşma ilə müqayisədə avtomobili yoldan çıxarmaq heç bit şeydir. Buna görə toqquşma baş verməsin deyər avtomobili yoldan çıxarmaq məqsədəuyğun strategiyadır. Toqquşmanın qarşısını almaq məqsədilə avtomobili yoldan çıxarmağın mənası əməkdaşlıq olduğu halda, avtomobili toqquşmaya doğru yönəltmək əlaqələrin pozulması deməkdir.

Görkəmli ingilis filosofu Bertrand Rassel 1959-cu ildə yazdığı “Sağlam düşüncə və nüvə müharibəsi” (“Common Sense and Nuclear Warfare”) adlı əsərində “cücə oyununu” təhlil etməklə yanaşı bu oyunun geosiyasi versiyasını oynayanların diqqətinə çatdırır. “Məsuliyyətsiz oğlanların oynadıqları “cücə oyunu” yalnız bu

oğlanların həyatlarını təhlükə altına qoyduğuna baxmayaraq, bu oyun mənəviyyatsız və təhlükəli hesab olunur. Lakin görkəmli dövlət xadimləri bu oyunu oynamaqla yüz milyonlarla insanın həyatını təhlükə altına salmaqlarına baxmayaraq, onların fəaliyyəti öz xalqları tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Əlbəttə, bu, absurddur. Hər bir tərəfin dövlət xadimləri belə təhlükəli oyuna görə tənqid olunmalıdırlar”.

“Cücənin oyununda” cəmi sifirə bərabər olan oyunlardan fərqli olaraq tərəflərarası əməkdaşlıq üçün imkan vardır. Əgər sürücülərin ikisi də avtomobillərini yoldan çıxarsa, bu o qədər də pis nəticə deyil. Belə ki, sürücülər sağ qalırlar və onlardan heç biri başqasına “cücə” deyib onu təhqir etmir. Şəkil 1-də cücənin oyununda olan mümkün nəticələr rəqəmlə təsvir edilmişdir: 0- ən pis, 3 yaxşı nəticədir.

Şəkil 1

	Dönmək	Düz sürmək
Dönmək	2,2	1,3
Düz	3,1	0,0

Cücənin oyununda hər bir oyunçu rəqibin etdiyinin əksinə hərəkət etmək istəyir. Əgər birinci oyunçu tam dəqiqliklə bilirsə ki, başqa oyunçu avtomobili döndərəcəkdir, onda o, əks strategiyayı seçərək avtomobili düz sürəcəkdir. Əgər birinci oyunçu bilsə ki, başqa oyunçu avtomobilini döndərmək fikrində deyil, o, qəzaya uğramamaq üçün avtomobilini yoldan çıxaracaqdır.

Beynəlxalq münasibətlər sahəsində “cücənin oyunu” situasiyasının əsas əhəmiyyəti ondadır ki, öz rəqibinin məqsədlərini bilmədiyinə baxmayaraq, bu və ya digər dövlət elə bir strategiya seçə bilər ki, onun və rəqibin maraqlarına heç bir ziyan dəyməsin. Lakin bu strategiyanın reallaşması qarşı tərəflərin hər birinin eyni mövqedən çıxış etməsindən asılıdır.

10.5. Məhbus dilemması

Məhbus dilemması cücənin oyunu kimi oyunlar nəzəriyyəsinin cəmi sifıra bərabər olmayan oyunlar nəzəriyyəsinə aiddir. Buna görə də məhbus dilemması situasiyasında tərəflərin əməkdaşlığı üçün müəyyən şərait mövcud olur. Bu, ikinəfərli oyundur.

Məhbus dilemmasının məzmunu belə bir hipotetik misal vasitəsilə açıqlamaq olar. Cinayət törətmiş iki nəfər polis tərəfindən yaxalanır. Lakin onları cəzalandırmaq üçün polisin əlində kifayət qədər dəlil yoxdur. Müstəntiq onların hər birinə ayrılıqda törətdikləri cinayəti boyunlarına almağı təklif edir. Faktiki olaraq onların hər birinə ayrılıqda bir-birinə qarşı satqınlıq etmək təklif olunur. Yoldaşına qarşı satqınlıq etməyin müqabilində məhbusa azadlıq vəd edilir. Məhbusları bir-birindən ayrılıqda dindirirlər. Mövcud şəraitdə hadisələrin inkişafının dörd mümkün variantı vardır:

1. Birinci məhbus cinayətin onlar tərəfindən törədildiyini etiraf edir, ikinci məhbus isə bunu inkar edir. Nəticədə birinci məhbus azadlığa buraxılır. İkinci məhbusa isə əldə olunan dəlillərin əsasında ağır cəza verilir;

2. İkinci məhbus cinayəti onların törətdiklərini müstəntiqə söyləyir, birinci məhbusa isə bunu inkar edir. İkinci məhbus azadlığa buraxılır, birinci məhbusa isə ikinci məhbusun verdiyi ifadələrin əsasında ağır cəza verilir;

3. Məhbuslardan heç biri cinayəti boynuna almır. Bu halda məhbuslar faktiki olaraq polisə qarşı birgə çıxış (və ya əməkdaşlıq) edirlər. Məhbuslara qarşı dəlil olmadığına görə, onlara yüngül cəza verilir. Onların hər biri qazanır;

4. Hər bir məhbus cinayətin onların tərəfindən törədildiyini etiraf edir. Verilən ifadələrin əsasında məhbuslar cəzalandırılır. Lakin müstəntiqin onlara verdiyi vədə görə cəza çox ağır olmur.

Bu misalda dilemma ondadır ki, hər bir məhbus yalnız iki variant arasında seçim etməlidir (ya cinayəti onların törətdiklərini

müstəntiqə söyləməlidir, ya da ki susmalıdır). Lakin digər məhbussun nə edəcəyini bilmədən o, düzgün qərar verə bilməz.

Şəkil 2

A-nın hərəkəti \ B-nin hərəkəti	Əməkdaşlıq	Satqınlıq
Əməkdaşlıq	Yaxşı +5	Pis -10
Satqınlıq	Əla +10	Orta 0

Şəkil 2-də qeyd olunan variantlar göstərilmişdir. Şəkildən göründüyü kimi, məhbusların qarşılıqlı əməkdaşlıqdan əldə etdikləri qazanc (+5) birtərəfli satqınlıq nəticəsində əldə olunan qazancdan (+10) azdır. Buna görə də satqınlıq etmək bir qədər şirnikdiricidir.

Məhbus dilemması ilə bağlı problem ondadır ki, əgər qərar qəbul edənlərdən hər biri rəşional qərar qəbul etsə, onlar heç vaxt əməkdaşlıq etməyəcəklər. Həqiqətən aktor üçün qərar qəbul etmək digər aktorun seçimindən asılı olmayaraq mümkün qərarlardan ən yaxşısını qəbul etmək deməkdir. Fərz edək ki, ikinci aktor əməkdaşlıq etmir, yəni o, cinayətin onlar törətdiklərini etiraf edir. Bu halda birinci aktor da əməkdaşlıq etməməlidir. Əks halda o, itkiyə məruz qalacaqdır. Fərz edək ki, ikinci aktor əməkdaşlıq edəcəkdir. Bu halda birinci aktor istənilən seçimi etdikdə qazanc əldə edəcəkdir. Lakin bu halda birinci aktor üçün rəşional seçim əməkdaşlıqdan imtina etməkdir, çünki bu seçim ona maksimal mənfəət gətirəcəkdir. Hər bir aktor rəşional hərəkət etsə, onda ikisi də əməkdaşlıq etməyəcəklər və nəticədə heç nə qazanmayacaqlar. Lakin aktorlar irrəşional qərar qəbul edərək əməkdaşlıq etsələr, hər biri eyni miqdarda qazanc əldə edəcəkdir.

“Cücənin oyununda” ən pis variant aktorların bir-birinə güzəşt etməməsidir (sürücülər avtomobilləri yoldan çıxarmırlar və bir-birinin üstünə sürürlər). Məhbus dilemmasında isə ən pis variant aktorlardan birinin əməkdaşlıq etməsi, başqasının isə əməkdaşlıqdan imtina etməsidir.

10.6. Sövdələşmə nəzəriyyəsi

Beynəlxalq münasibətlər sahəsində cəmi sifıra bərabər olan oyunları əks edən (iştirakçıların qazanclarının və itkilərinin cəmi sifra bərabərdir) situasiyalar çox azdır. Cəmi sifra bərabər olan oyun məfhumunun müharibəyə bilavasitə aidiyyəti vardır. Başqa sözlə desək, müharibə beynəlxalq münasibətlər sahəsinə aid olan bir situasiya kimi tərəflərdən birinin qazancı, digərinin məğlubiyyəti ilə xarakterizə edilərək tərəflərarası əməkdaşlığı istisna edir. Müharibədən başqa situasiyalar əməkdaşlıq və birgə yaşamaq halları ilə də xarakterizə olunur. Bu situasiyalara sövdələşmə situasiyaları deyilir. Burada həm münaqişə, həm də əməkdaşlıq vardır. Buna görə də sövdələşmə situasiyaları cəmi sifra bərabər olmayan oyunlara aiddir. Başqa sözlə desək, beynəlxalq münasibətlərin aktorları münasibətlərini tənzimləmək məqsədilə bir-biri ilə danışıqlar aparırlar. Tənzimləmə prosesi həddindən artıq mürəkkəb olduğuna görə burada oyunlar nəzəriyyəsinə tətbiq etmək mümkün deyil. Oyunlar nəzəriyyəsi vasitəsilə danışıqlar prosesini əhatə etmək mümkün olmur. Tomas Şelling sövdələşmə nəzəriyyəsi vasitəsilə bu problemi aradan götürür. Buna görə də sövdələşmə nəzəriyyəsi oyunlar nəzəriyyəsinin genişlənməsi deməkdir. Sövdələşmə nəzəriyyəsi dövlətlərarası danışıqlarda tətbiq edilir.

Sövdələşmə nəzəriyyəsi cəmi sifra bərabər olmayan situasiyalarla bağlı olduğuna görə sırf münaqişə ilə xarakterizə olunan situasiyalara tətbiq oluna bilməz, çünki belə situasiyalarda tərəflərin heç bir ümumi marağı olmur. Sövdələşmə nəzəriyyəsi sırf əməkdaşlıq ilə xarakterizə olunan situasiyalara da tətbiq oluna bilməz, çünki belə situasiyalarda tərəflər ümumi mənafeələrinə xidmət edən birgə fəaliyyət haqqında plan qururlar. Tərəflərin aralarında ziddiyyətlər olmadığına görə sövdələşməyə ehtiyac olmur.

Sövdələşmə demək olar ki, məcburetmənin bir formasıdır, çünki sövdələşmə prosesində iştirak edən aktorlar tərəfindən ifa edilən rol onların əllərində olan hakimiyyət, güc vasitəsilə həyata keçirilir.

XI FƏSİL

GÜC. MİLLİ MARAQ. İDEOLOGİYA

11.1. Güc BMN-nin kateqoriyası kimi

Sözün geniş mənasında güc məfhumuna başqalarına nəzarət etmək, onlara müəyyən işləri gördürmək, gördükləri istənilən işlərdən onları çəkəndirmək qabiliyyəti kimi tərif verilə bilər. Güc beynəlxalq münasibətlər sahəsində müəyyən dövlət tərəfindən başqa dövlətlərin fəaliyyətlərinə nəzarət etmək qabiliyyəti kimi müəyyən oluna bilər. Bir çox hallarda hesab olunur ki, dövlətin var-dövləti, təbii sərvətləri, işçi qüvvəsi, hərbi qüvvələri onun gücünün əsasını təşkil edir. Lakin bunların hamısı dövlətin potensialını təşkil etmir. Bu faktorların real gücə çevrilməsi onlar vasitəsilə bu və ya digər dövlətin başqa dövlətlərin fəaliyyətinə təsir edə bilməsindən asılıdır. Məsələn, 1940-cı ildə Çinin böyük ərazisi, ən böyük əhalisi və böyük ordusu var idi. Lakin o, güclü dövlət deyildi. Siyasi münasibətlər digər münasibətlərlə sıx bağlı olduğuna görə güc tək siyasi faktor kimi çıxış etmir. Lakin dövlətlər digər dövlətlərin fəaliyyətinə təsir, yaxud onlara nəzarət edə biləndə, güc siyasi xarakter daşıyır və buna görə də beynəlxalq siyasətin hadisəsinə çevrilir. Pulun bazar münasibətləri şəraitində oynadığı rolu güc beynəlxalq siyasət sahəsində oynayır. İnsanlar onlara lazım olan məhsulları almaq üçün pul əldə etməyə çalışırlar. Yaxud onlar gələcəkdə müəyyən məqsədlər üçün indidən pul yığırlar. Bununla belə bəzi insanlar pulun yığılmasına məqsəd kimi yanaşırlar. Bu kateqoriya insanlar kimi bəzi dövlətlər gücü vasitə yox, məqsəd hesab edirlər.

11.2. Gücün elementləri

Gücün elementlərini üç qrupa bölmək olar: təbii, sosial və ideoloji. Gücün təbii qrupuna coğrafiya, təbii sərvətlər və əhali daxildir. Onun sosial qrupuna iqtisadi inkişaf səviyyəsi, siyasi struktur və milli

mənəviyyat daxildir. Gücün ideoloji qrupu isə idealları, elmin inkişaf səviyyəsini və dövlət başçılarının müdrikliyini əhatə edir.

Bəzən gücün elementləri onun determinantları kimi qələmə verilir. Lakin bu səhv fikirdir, çünki gücün elementləri onu müəyyən etmir. Bu elementlər gücün yalnız əldə olunmasına və artmasına xidmət edir. Dövlətin güclü olması bu elementlərin bacarıqla tətbiq edilməsindən asılıdır. Gücün hər bir elementi dövlətin inkişafında müəyyən rol oynayaraq bir-birinə təsir göstərir.

Geosiyasətçilərin fikrincə, coğrafiya dövlətin gücünün əsas elementidir. Ən mühüm coğrafi faktorların sırasında ölkənin miqyası, onun iqlimi, topoqrafiyası və yerləşdiyi ərazi durur.

Dövlətin miqyası onun gücünə iki yolla təsir edir. Birincisi, dövlət böyük əraziyə və münbit təbii sərvətlərə nəzarət edir. Bu, böyük ərazidə əkinə yararlı torpağın, müxtəlif çeşiddə və miqdarda xammalın və çoxlu sayda əhalinin yaşaması üçün şərait yaradır. İkincisi, böyük ərazi dövlətə hərbi üstünlüyün müxtəlif növünü verməklə onu gücləndirir.

Dövlətin ərazisinin böyüklüyü düşmənin hücumundan qorunmaq üçün dövlətə onun işğal olunmayan ərazisinə çəkilməyə şərait yaradır. Məsələn, Rusiyanın ərazisinin böyüklüyü Napoleon və Hitler ordularının darma-dağın edilməsində böyük rol oynamışdır. Digər coğrafi faktorların (iqlim, topoqrafiya və ölkənin yerləşdiyi ərazi) da dövlətin gücünə böyük təsiri vardır. Bu, bir tərəfdən onu təslim olmaqdan qurtarır, digər tərəfdən isə ona gücünü səfərbər etməyə imkan verir.

Gücün təbii qrupuna daxil olan digər bir faktor təbii sərvətlərdir. Dövlətin gücünə ən çox təsir göstərən təbii sərvətlərdən nefti, dəmiri, kömürü, aliminiumu göstərmək olar. Lakin bu və ya digər dövlətdə təbii sərvətlərin olması onun güclü dövlət olmasını sübut etmir. Bunun üçün bu dövlət təbii sərvətlərinə nəzarət etməlidir. Tarix boyu güclü dövlətlər zəngin təbii sərvətlərə malik olan lakin sosial-iqtisadi və hərbi-strateji baxımdan zəif olan dövlətlərin təbii sərvətlərini əllərinə alaraq onları özlərindən asılı vəziyyətə salmağa çalışmışlar. Bir çox hallarda onlar buna müvəffəq olmuşlar.

Dövlətin gücünün təbii qrupuna daxil olan mühüm faktorlardan biri də əhalidir. Əhalinin rolu ilk növbədə iqtisadi inkişafı və ordunu insan qüvvəsi ilə təmin etməkdədir. Lakin əhalinin çoxluğu özü-özlüyündə dövlətin gücünə hərbi qüvvələrin, yaxud yüksək iqtisadi inkişafın olmasına zəmanət vermir. Bunun üçün dövlətin sənayesi, o cümlədən hərbi sənayesi yüksək inkişaf səviyyəsində olmalıdır.

Dövlətin gücünün təbii qrupuna daxil olan faktorlardan fərqli olaraq dövlətin gücünün sosial qrupuna daxil olan faktorlar (iqtisadi inkişaf, siyasi struktur və milli mədəniyyət) insan fəaliyyətinin nəticəsidir. Onlar ictimai həyatın müxtəlif tərəflərini xarakterizə edirlər.

Dövlətin iqtisadi inkişafının əsasını onun sənayesinin inkişaf səviyyəsi təşkil edir. Bir qayda olaraq sənayeləşmiş ölkə istehlakdan çox istehsal etməlidir. Əldə olunan istehsal gəliri onun gücünün artmasına yönəlməlidir. İlk növbədə istehsal gəliri ölkənin vətəndaşlarının həyat səviyyəsinin artmasına yönəlməlidir. Həyat səviyyəsi nə qədər yüksək olsa, ölkə vətəndaşları hakimiyyətə münasibətdə bir o qədər loyallaşacaqlar. İqtisadi inkişafın əsasını təşkil edən sənayeləşməyə öz növbəsində şəhərlərin inkişafı, təhsilin yayılması, coğrafi və sosial mobillik, elmi-texniki tərəqqi, sekulyarizm kimi faktorlar təsir göstərir.

Beynəlxalq münasibətlər sahəsində dövlətin nüfuzunun artmasına xarici siyasət mühüm təsir göstərir, çünki dövlətin beynəlxalq münasibətləri onun xarici siyasəti vasitəsilə həyata keçirilir. Xarici siyasət ölkənin daxilindəki hakimiyyət dəyişmələrindən asılı olmamalıdır. Bununla belə o, çevik olmalıdır. Beynəlxalq situasiyadan asılı olaraq o, dəyişə bilər. Xarici siyasətin səmərəliliyinə dövlətin siyasi strukturu təsir göstərir. Tarixən digər dövlətlərin fəaliyyətlərinə hakimiyyətin, siyasi strukturun istər demokratik, istərsə də avtoritar formaları səmərəli təsir göstərmişdir. Lakin müasir dövrdə digər dövlətlərin fəaliyyətinə təsir göstərmək baxımından demokratik dövlətlərin xarici siyasəti totalitar dövlətlərin xarici siyasətindən daha səmərəlidir. Bu fakt ilk növbədə onunla izah olunur ki, adətən demokratik dövlətin xarici siyasəti müəyyən mübahisə doğuran

problemi istər ölkənin daxilində, istərsə də beynəlxalq aləmdə güc vasitəsilə deyil, müzakirə vasitəsilə, qarşı tərəfi inandırmaqla həll etməyə çalışır. Problemlər bağlı qapılar arxasında deyil, açıq müzakirə vasitəsilə həll olunur. Beləliklə, dövlətin siyasi strukturunun xarakteri onun beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artmasına xarici siyasət vasitəsilə təsir göstərir.

Milli mənəviyyat dövlətin, xalqın maraqlarını şəxsi maraqlardan üstün tutmağı məqsəd kimi vətəndaşların qarşısında qoyur. Milli mənəviyyatın formalaşmasında siyasi ideologiya mühüm rol oynayır. Bununla belə milli mənəviyyatın məzmununu ölkədə olan mövcud siyasi rejim müəyyən edir. Totalitar cəmiyyətlərdə fərdin maraqları tamamilə dövlətin maraqlarına tabedir. Demokratik cəmiyyətdə isə milli mənəviyyatın təbliğ olunması fərdin və onun rifahının mühümlüyünü inkar etmir. Milli mənəviyyat ölkənin vətəndaşlarını birləşdirərək onlarda vətənpərvərlik hissini inkişaf etdirir.

Dövlətin gücünün ideoloji qrupuna daxil olan faktorların sırasında ideyaları, insanların intellektual fəaliyyətini, bir də siyasi və hərbi rəhbərliyin idarəetmə keyfiyyətini, səriştəsini göstərmək olar. Dövlət ideyaları təbliğat yolu ilə əhaliyə aşılayaraq onların dəstəyini qazanır. Beynəlxalq aləmdə bu işin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nəticədə dövlət digər dövlətlərə təsir etməklə yanaşı, beynəlxalq ictimaiyyətdən özünün xarici siyasətinə dəstək alır.

İnsanların intellektual fəaliyyətinin nəticəsində əldə olunan biliklər onların müxtəlif sahələrdəki, o cümlədən xarici siyasət sahəsindəki fəaliyyətində tətbiq edilir. Lakin onları məqsədyönlü və səmərəli tətbiq etmək üçün səriştəli kadrların olması çox vacibdir.

Dövlətin gücünün elementləri (faktorları) ilə əlaqədar iki sual ortaya çıxır:

1. Yuxarıda sadalanan faktorlardan hansı daha əhəmiyyətlidir;
2. Dövlətin güclü olması necə ölçülür?

Birinci sualla əlaqədar qeyd edək ki, yuxarıda sadalanan faktorlardan hər biri dövlətin güclü olmasında müəyyən rol oynayır. Buna görə də onlardan hansının daha əhəmiyyətli olmasını müəyyən etmək düzgün deyil.

Gücün müxtəlif faktorlarının nisbi mümkünlüyünün obyektiv ölçülməsi çox mürəkkəb məsələdir. Məsələn, dövlətin təbii sərvətlərinə istinad edərək biz onun güclü olmasını deyə bilərik. Bəs onun milli mənaəviyyatının səviyyəsini necə ölçmək olar? Bundan başqa dövlətin gücünün müxtəlif elementləri bir-birilə bağlıdır. Bir elementin əhəmiyyətini ölçmək üçün hökmən onunla bağlı olan digər elementi nəzərdən keçirmək vacibdir. Məsələn, əgər müəyyən dövlətin iqtisadi inkişaf səviyyəsi yüksək deyilsə, onda onun münbit təbii sərvətləri onun güclü dövlət olmasına səbəb olmayacaqdır.

Beləliklə, gücün elementlərinin hər biri istər beynəlxalq aləmdə, istərsə də ölkənin daxilində dövlətin nüfuzunun artmasına səbəb olur.

11.3. Gücdən istifadə edilmə metodları

Dörd metod vasitəsilə bu və ya digər dövlət başqa dövlətlərin fəaliyyətinə təsir göstərir: inandırma, şirnikdirmə, cəzalandırma və məcburetmə.

Gücə başqa dövlətlərin fəaliyyətinə nəzarət etmək qabiliyyəti kimi tərif versək, yuxarıda sadalanan dörd metodlar ondan istifadə etmək vasitələridir.

Gücdən istifadə edilmənin ən asan metodu inandırmadır. Bu metoddan istifadə edən dövlət müəyyən dəlillər vasitəsilə başqa dövləti inandırmağa səy göstərir ki, həmin dövlət siyasətini və /və ya fəaliyyətini birinci dövlətin istəyinə uyğun dəyişdirsin. Birinci dövlət mövcud şəraiti başqa dövlətə elə təqdim edir ki, axırıncı nə edəcəyinə dair fikrini dəyişir. Qeyd etmək lazımdır ki, diplomatiya ilk növbədə inandırma metoduna əsaslanır. Diplomatiyanın səmərəli inandırma vasitəsilə başqa dövlətin fəaliyyətinə təsir göstərməklə ölçülür.

Şirnikdirmə metodu, adından göründüyü kimi, başqa dövlətlərə müəyyən şirnikdirici vədlər verməklə həyata keçirilir. Vədlər müxtəlif formada ola bilər. Əsasən onlar maddi, iqtisadi və siyasi formada olur. Maddi vədlər əsasən maliyyə yardımının, güzəştli kreditin verilməsi və s. formalarda ola bilər. İqtisadi vədlər sırasında

ticarət haqqında müqavilələr, güzəştlər, yaxud texniki yardım ola bilər. Siyasi vədlər qarşı dövlətə siyasi azadlığın verilməsi, yaxud onun mövqeyinin müxtəlif beynəlxalq konfranslarda, iclaslarda dəstəklənməsi formasında ola bilər.

Adətən, inandırma və ya şirnikdirmə vasitəsilə dövlətin fəaliyyətinə təsir etmək mümkün olmayanda cəzalandırma metodundan istifadə olunur. Bu metod cəzalanın dövləti müəyyən güzəştlərdən, vədlərdən məhrum etməyi nəzərdə tutur. Əgər cəzalandırma metodundan istifadə edilərsə, o elə bir şəkildə həyata keçirilməlidir ki, cəzalanın tərəf səhvlərini düzəltməyə ona qarşı yönələn cəza tədbirləri tez bir zamanda geri götürülə bilsinlər.

Məcburetmə metodu cəzalandırma metodunun məntiqi davamıdır. Daha konkret desək, cəzalandırma bir növ preventiv metodudur. O, dövləti müəyyən fəaliyyətdən çəkəndirmək məqsədini güdür. Lakin cəza tədbirlərinin həyata keçirilməsi artıq məcburetmə metodundan istifadə edilməsi deməkdir.

Əlbəttə, hər bir dövlət bu metodların hamısından başqa bir dövlətə qarşı istifadə etməyə qadir deyil. Məsələn, inkişaf etməklə olan ölkələr inkişaf etmiş ölkələrə münasibətdə cəzalandırma və ya məcburetmə metodlarından istifadə edə bilmirlər. Onlar inkişaf etmiş ölkələrin fəaliyyətinə təsir etmək üçün adətən inandırma və ya şirnikdirmə metodlarına əl atırlar. Bundan başqa metodların seçilməsi güc vasitəsilə nail oluna biləcək məqsədlərdən asılıdır. Məsələn, inandırma metodundan istifadə etməklə adətən qarşı dövlətin siyasətində kiçik dəyişikliklərə nail olmaq mümkündür. Lakin təcrübə göstərir ki, inandırma metodu qarşı dövlətin daxili və xarici siyasətində köklü dəyişikliklərə səbəb ola bilməz. Bu və ya digər metoddan uğurla, yaxud uğursuz istifadə edilməsi qarşı dövlətin ona edilən təzyiqa müqavimət göstərmək imkanından asılıdır. Gücdən istifadə edilmənin ən son vasitəsi fiziki gücün faktiki olaraq tətbiq edilməsidir. Fiziki gücə müraciət etməklə bir dövlət başqa bir dövlətin fəaliyyətini dəyişməyə nail olur. Fiziki gücdən istifadə edilməsinin ən son forması müharibədir.

Beləliklə, inandırma, şirnikdirmə, cəzalandırma və məcburet-mə gücdən istifadə edilmə metodları kimi başqa dövlətlərin fəaliyyətinə nəzarət etmək məqsədilə tətbiq edilir. Lakin onların tətbiq edilməsi konkret tarixi şəraitdən asılıdır.

11.4. Qüvvələrin balansı nəzəriyyəsi

Hər bir dövlət öz imkanı daxilində gücdən istifadə edilmə metodları vasitəsilə başqa bir dövlətin fəaliyyətində istədiyi dəyişikliklərə nail olmağa çalışır. Sözsüz ki, dövlətin bu işdə müvəffəqiyyəti onun gücündən asılıdır. Onun güclü, güvvətli olması başqa bir dövlətin və ya dövlətlərin fəaliyyətlərinə təsir etmək imkanını artırır. Bundan başqa dövlətin güclü, güvvətli olması onun fəaliyyətinə başqa dövlətlərin müdaxiləsinin qarşısını alır. Dövlətlərarası münasibətlərdə gücün, qüvvənin mühüm bir amil olmasını nəzərə alan dövlətlər öz potensiallarını artırmağa can atırlar. Bu, öz əksini ilk növbədə onların hərbi potensiallarının artırılmasında tapır. Belə ki, hərbi yolla, başqa bir dövlətə və ya dövlətlərə təsir etmək ən səmərəli metoddur, çünki söhbət fiziki gücün artırılmasından gedir. Hərbi sahədə rəqabətə yalnız inkişaf etmiş ölkələr qoşulmaq iqtidarındadırlar. Belə ki, hərbi potensialın inkişafını təmin etmək üçün dövlətin ilk növbədə güclü iqtisadiyyatı olmalıdır, əks halda o, ciddi problemlərlə üzləşə bilər³. Məhz güclü iqtisadiyyata malik olan ölkələr arasında hərbi sahədə rəqabət gedir. Rəqabətdə olan tərəflərin hər biri çalışır ki, onun rəqibi hərbi sahədə ondan üstün olmasın, ən azı onların səviyyələri bərabər olsun. Nəticədə tərəflər arasında tarazlıq, balans yaranır. Bu balansın dövlətlərarası münasibətlərdə böyük əhəmiyyəti vardır. O, rəqabətdə olan hər bir tərəfi sonsuz və təhlükəli rəqabətdən əl çəkməyə çağırır. Bundan başqa gücün, qüvvələrin balansı müharibə təhlükəsinin qarşısını alır.

Morqentaunun fikrincə, sülhü yaxşı diplomatiya və beynəlxalq hüquq, beynəlxalq mənəviyyat və dünya ictimai rəyinin nor-

³ Keçmiş SSRİ-nin dağılmasının əsas səbəblərindən biri onun iqtisadiyyatının ABŞ-la gedən hərbi rəqabətə dözə bilməməsi olmuşdur.

mativ məhdudlaşdırılması ilə bərabər qüvvələrin balansı vasitəsilə də saxlamaq mümkündür. Realistlər qüvvələr balansını “beynəlxalq münasibətlərin əsas prinsipi”, “siyasətin fundamental qanunu” adlandırırlar.

Qüvvələrin balansı nəzəriyyəsinin tərəfdarları və tənqidçiləri vardır. Üçüncü fəsildə qeyd olunduğu kimi, idealistlər qüvvələrin balansı nəzəriyyəsini tənqid edirlər, çünki, onların fikrincə, bu nəzəriyyə gücün tətbiq edilməsini nəzərdə tutur. Realistlər onu müdafiə edirlər, çünki dünyada etik prinsiplərin yayılması vasitəsilə sülhü qorumaq mümkün deyil. Onların fikrincə, qüvvələrin balansı vasitəsilə sülhün qorunmasına nail olmaq olar.

Qüvvələrin balansı nəzəriyyəsinə əsasən, müxtəlif gücə malik olan çoxlu dövlətlərin olduğu və hər birinin öz gücünü artırmağa can atdığı situasiyada bütöv sistem balansda olur. Qüvvələrin balansı vasitəsilə sülh və kiçik dövlətlərin müstəqilliyi əldə olunur.

İki növ balans vardır:

1. Təxminən eyni gücə malik olan iki dövlət arasında mövcud olan sadə balans;

2. Bir çox dövlətlər arasında mövcud olan bir neçə dəfəlik balans.

Böhran zamanı yalnız sadə balans üstünlük təşkil edir, çünki hakimiyyət uğrunda əsas mübarizə baş verdikdə, bütün dövlətlər iki əsas tərəfdən birini tutmağa çalışırlar.

Kvunsi Vrayt qüvvələrin balansına dair beş əsas fikir söyləyir:

1. Dövlətlər özlərinin həyati maraqlarını bütün mümkün vasitələrlə, o cümlədən müharibə vasitəsilə müdafiə edirlər;

2. Dövlətlərin həyati maraqlarına təhdid edilə bilər, yaxud təhdid edilir;

3. Qüvvələrin balansı başqa dövlətə qarşı təcavüzlə təhdid etməklə, yaxud təcavüz baş verdikdə təcavüzə məruz qalan ölkənin qələbəsini təmin etməklə dövlətlərin həyati maraqlarının müdafiə olunmasına kömək edir. Başqa sözlə desək, güc üstünlüyünə malik olan dövlət başqa dövlətə qarşı təcavüz etməyəcəkdir;

4. Müxtəlif ölkələrin nisbi gücü dəqiqliklə ölçülə bilər və bu ölçünün nəticələrindən dünya gücünün tarazlaşdırılmasında istifadə edilə bilər;

5. Dövlət başçıları xarici siyasətə dair qərarlarını gücü nəzərə almağın əsasında müəyyən edirlər.

Dövlətlər qüvvələrin balansını altı yolla öz xeyirlərinə uyğun saxlamağa cəhd edirlər:

1. *Hərbi potensialı artırmaq*. Bu, çox vacibdir, çünki dövlətlərarası münasibətlərdə müharibə həlledici rol oynayır;

2. *Rəqib dövlətin mümkün qədər daha çox ərazisini işğal etmək*. Bu metoddan istifadə ediləndə dövlət öz gücünü rəqib dövlətin gücü artanadək artırır;

3. *İki böyük və düşmən dövlət arasında zəif bir bufer dövlət yaratmaq*. Belə bufer-dövlət iki düşmən dövləti bir-birindən ayıraraq müharibənin ehtimalını azaldır. Məsələn, Birinci Dünya müharibəsinədək Polşa Rusiya və Almaniya arasında bufer dövlət idi. Bəzən bufer dövlət iki rəqib dövlət arasında bərabər bölünə bilər. Belə olduqda bufer-dövlətin əhəmiyyəti minimuma endirilir. Məsələn, Almaniyanın, Koreyanın bölünməsi;

4. *Müttəfiqlər*. Əgər çoxlu dövlətlər varsa və onların müttəfiq seçməyə imkanları varsa, onda qüvvələrin balansı daha da səmərəli işləyir. Məsələn, soyuq müharibə dövründə ikiqütblülük qüvvələrin balansı sisteminin səmərəsizliyinin əsas səbəblərindən idi;

5. *Təcavüz*. Adətən böyük dövlət kiçik dövlətin daxili işlərinə qarışaraq və orada özünə dost olan hakimiyyət quraraq müttəfiq qazanmağa çalışır. Məsələn, İkinci Dünya müharibəsinin sonunda Yunanıstanda kommunistlərin hakimiyyətə gəlməsinin qarşısını almaq üçün Britaniya Yunanıstana təcavüz etdi;

6. *Müttəfiqləri əks tərəflərə ayırmaqla*. Müttəfiqləri ya neytrallığa, yaxud təcridə sövq etməklə, ya da ki, onlarla dost olmaqla gücün paylaşdırılmasını öz xeyirinə dəyişmək mümkündür. Beləliklə, bu altı metodun hər biri dövlətin gücünün artmasına səbəb olur.

Qüvvələrin balansı nəzəriyyəsinə dair üç fikir vardır:

1. Qüvvələrin balansı – hakimiyyətin, gücün ideal paylaşdırılmasıdır. Qüvvələrin balansına əsasən, sülhü bütün dövlətlərin hərbi qüvvəsini nəzarət altına qoymaqla deyil, potensial təcavüzkar dövlətlərə qarşı çıxmağa hazır olan dövlətə dəstək verməklə qorumaq olar. Lakin beynəlxalq təcrübə bu fikrin yanlış olduğunu göstərir;

2. Bəzi tədqiqatçılar qüvvələrin balansına seçim məsələsi kimi yanaşırlar. Onlar qüvvələrin balansını dövlətlər arasında hərbi sahədə rəqabətin nəticəsində avtomatik şəkildə yaranan kimi qələmə verirlər. Qüvvələrin balansına təbii və qaçınılmaz bir hadisə kimi yanaşırlar. Buna görə də onlar qüvvələrin balansını beynəlxalq cəmiyyətin xeyrinə xidmət edən, təbii obyektiv qanun şəklində baş verən bir hadisə kimi qələmə verirlər. Digər bir qrup tədqiqatçılar isə qüvvələrin balansını adi dövlətlər üçün təbii, avtomatik baş verən bir hadisə, ən güclü dövlət üçün isə məqsədyönlü bir hadisə kimi qələmə verirlər. Buna görə də onlar qüvvələrin balansını yarı-avtomatik bir hadisə hesab edirlər;

3. Digər bir fikrə əsasən, qüvvələrin tarazlaşdırılması bəzi siyasətçilərin xarici siyasətin faydalı hesab etdikləri məqsədlərindən biridir.

Qüvvələrin balansı nəzəriyyəsinin tənqidçiləri və tərəfdarları vardır.

Tənqidçilər hesab edirlər ki, dövlətlər istəklərinə uyğun şəkildə bir koalisiyadan başqasına asanlıqla və sərbəst keçə bilirlər. Güclü dövlət də (tarazlayıcı rolunu oynayan) balansı bərpa etmək üçün zəif tərəfə qoşulur. Lakin burada iqtisadi faktor nəzərə alınmır. Dövlətlər belə asanlıqla bir tərəfdən başqa tərəfə keçə bilməzlər. Onlar yalnız nadir hallarda bunu edirlər.

Qüvvələrin balansı nəzəriyyəsinin tərəfdarları iki qrupa bölünür.

Birinci qrupun nümayəndələri hesab edirlər ki, qüvvələrin balansı nəzəriyyəsinin prinsipləri düzgündür və yalnız müasir dövrdə şəraitin dəyişməsi onların səmərəli işləməsinə mane olur.

İkinci qrupun nümayəndələri qüvvələrin balansı nəzəriyyəsinəndən geniş və ümumiləşdirilmiş şəkildə istifadə edirlər.

Morqentau birinci qrupa aiddir. O hesab edir ki, hər bir dövlət müəyyən tərəfə, koalisiyaya mənsubdur. Buna görə də bu iki koalisiya arasında olan balansı pozmağa qadir olan elə bir dövlət yoxdur.

Qüvvələrin balansının üstünlükləri:

Qüvvələrin balansının iki əsas üstünlüyü vardır:

1. Qüvvələrin balansı kiçik dövlətlərin müstəqilliyini qoruyur;
2. Qüvvələrin balansı sülhü möhkəmləndirir, çünki əgər güc dövlətlər arasında bərabər paylaşıdırılırsa, onda bu və ya digər dövlət başqa bir dövlətə təcavüz etdikdə müvəffəqiyyət qazana bilməz.

Qüvvələrin balansı sistemindən keçmişdə sülhün saxlanması üçün bir mexanizm kimi çox səmərəli istifadə olunurdu. Bəzi tədqiqatçılar bunu XVIII, başqaları isə XIX əsrlə bağlayırlar. 1815-1914-ci illərdə də (Napoleonun müharibələrinin sonu və Birinci Dünya müharibəsinin başlanması) qüvvələrin balansı sülhün qorunmasında çox böyük rol oynayır. 1815-ci ildən sonra İngiltərə yeganə ən güclü dövlət kimi meydana çıxdı. XIX əsrin ikinci yarısında Almanyanın birləşməsi və onun sənayeləşdirilməsi Avropada gücün paylaşdırılmasını dəyişdi.

XIX əsrin sonunda Rusiyadan və Fransadan ibarət olan koalisiya Almaniya, İtaliya və Avstriya ilə tarazlıq təşkil edirdi. Lakin nəzərə alsaq ki, İngiltərə birinci koalisiyaya mənsub idi, onda heç bir tarazlıqdan söhbət gedə bilməz. Bu faktın əsasında bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, 1815-1914-cü illər ərzində Avropada müharibənin olmamasında qüvvələrin balansının elə bir rolu olmamışdır. Onların fikrincə, bu müddət ərzində qüvvələrin balansının məqsədi sülhü qorumaq deyil, hərbi alyanslarda gücün bərabər paylaşdırılması olmuşdur.

Nüvə əsrində qüvvələrin balansının münasibliyini yenidən nəzərdən keçirmək lazımdır. Nüvə əsrində qüvvələrin balansının münasibliyi azalmışdır, çünki bu və ya digər dövlətin müəyyən alyansa mənsub olmasını müşahidə etmək çətindir. Hər bir dövlətin başqa bir dövlətlə həm yaxın, həm də soyuq münasibətləri vardır. Çoxtərəfli alyanslar ikitərəfli alyanslarla əvəz olunur. Buna görə də bəzi

müəlliflər qüvvələrin balansı nəzəriyyəsinə yenidən baxmağı zəruri hesab edirlər. Lakin müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərdə güc faktorunun saxlanması qüvvələrin balansının aktuallığını bir daha sübut edir.

11.5. Kollektiv təhlükəsizlik prinsipi (nəzəriyyəsi)

Qüvvələrin balansı dövlətlərdən hərbi güclərini daim artırmağı tələb edərək onları çətin bir dilemma qarşısında qoyur. Ədəbiyyatda bu dilemmaya qüvvələrin çoxluğu dilemması deyilir. Bir tərəfdən qüvvələrin balansı hərbi sahədə tarazlığı saxlamaq üçün dövlətləri hərbi potensiallarını artırmağa vadar edir, digər tərəfdən isə hərbi potensialın artması müəyyən mənada təhlükə yaradır, çünki daim artan və təkmilləşən hərbi sursat gələcəkdə başqa dövlətə qarşı təcavüz məqsədilə istifadə edilə bilər.

Kollektiv təhlükəsizlik prinsipi (nəzəriyyəsi) qüvvələrin balansı nəzəriyyəsinin qarşılaşdığı dilemmanın həlli yolunu təklif edir. Daha konkret desək, o, daim artan və təkmilləşən hərbi sursatın təcavüz məqsədilə deyil, qorxutma məqsədilə istifadə edilməsi ideyasını irəli sürür. Kollektiv təhlükəsizlik nəzəriyyəsinə əsasən, daim artan və təkmilləşən hərbi sursat sülhün saxlanılmasında maraqlı olan dövlətlər tərəfindən təcavüzkar dövlətin müharibəyə başlamasının qarşısını almağa yönəldilir. Bu mühüm iş beynəlxalq təşkilat vasitəsilə təşkil olunur və həyata keçirilir. Beynəlxalq təşkilat nə qədər nüfuzlu olsa, bir o qədər də kollektiv təhlükəsizlik səmərəli olacaqdır. Kollektiv təhlükəsizlik BMT-nin fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Sülhün qorunmasında və təcavüzün qarşısının alınmasında bir əhəmiyyətli vasitə olan kollektiv təhlükəsizlik prinsipi beynəlxalq münasibətlərdə mühüm tədqiqat obyektidir. “Kollektiv” məfhumu istifadə edilən vasitənin mahiyyətini, “təhlükəsizlik” məfhumu isə onun məqsədini açıqlayır. Vasitə kollektiv olduğuna görə, məqsəd də mahiyyət baxımından kollektiv olur. Kollektiv təhlükəsizlik prinsipinə əsasən, təşkilatın üzvü olan hər hansı bir dövlətə qarşı təcə-

vüz təşkilatın digər üzvlərinə qarşı kimi qarşılır. Əlbətdə, kollektiv təhlükəsizlik sülhün qorunması üçün yeganə vasitə deyil. Digər vasitələrin sırasında silahsızlaşdırmanı, dövlətlərarası mübahisəli məsələlərin dinc yolla həll edilməsini göstərmək olar.

Kollektiv təhlükəsizlik nəzəriyyəsinə əsasən, müharibənin qarşısını güc vasitəsilə almaq mümkündür. Kollektiv təhlükəsizlik müharibənin səbəbi olan zorakılığı ləğv etmir, onu nəzarət altında saxlayır.

İlk dəfə olaraq kollektiv təhlükəsizlik ideyası Millətlər Liqasında qəbul olundu. Qeyd olunduğu kimi, BMT də bu ideyanı qəbul etdi. Beynəlxalq təşkilata üzv olmaq kollektiv təhlükəsizliyin mahiyyətinə dair belə bir fikri təsdiqləyir: sülhsevər dövlətlər təcavüzkar dövlətə qarşı birgə hədə-qorxu gəlməklə müharibənin qarşısını almağa müvəffəq olurlar. Bu fikir təhlükəsizliyin izolyasionist siyasətinə qarşı yönəlmişdir. Təhlükəsizliyin izolyasionist siyasəti bu və ya digər dövlətin müdafiəsi məqsədilə digər dövlətlərin bu işə qarışmasını nəzərdə tutmur. Bu siyasətə alternativ kimi kollaborasionist siyasəti (“collaboration”- ingilis dilindən əməkdaşlıq deməkdir.- Red.) göstərmək olar. Kollaborasionist siyasət dövlətlərin bir-birilə əməkdaşlığını nəzərdə tutur. Millətlər Liqasının təsis olunmasından əvvəl böyük dövlətlərin əksəriyyətinin kollaborasionist siyasəti qarşılıqlı yardım kimi tanınan dövlətlərarası koalisiyaların, yəni alyansların müqavilələrinə əsaslanırdı. Qeyd edək ki, alyanslar Millətlər Liqasının, hətta BMT-nin təsis olunmasından sonra alyanslara daxil olan dövlətlərin milli təhlükəsizliyinin zəruri vasitəsi olaraq qalırdı. Lakin Millətlər Liqası və BMT kollaborasionist siyasətin başqa bir ölçüsünü- kollektiv təhlükəsizlik prinsipini- gündəmə gətirdi. BMT-dən kənarında həyata keçirilən kollaborasionist siyasət kollektiv müdafiə kimi qələmə verilirdi. BMT-nin daxilində, yəni ona üzv olan dövlətlər arasında həyata keçirilən kollaborasionist siyasət kollektiv təhlükəsizlik kimi təqdim olunurdu.

Millətlər Liqasının təsis olunması və Koreya müharibəsi dövrü arasındakı müddət ərzində kollektiv təhlükəsizlik qeyri-demokratik, ilk növbədə kommunist dövlətlərin təcavüzünə qarşı yönəlmiş

vasitə kimi təqdim olunurdu. 1956-cı ildə Süveyş böhranı kollektiv təhlükəsizliyin kollektiv müdafiə ilə eyni olması haqqında fikrin yanlışlığını sübut etdi. Belə ki, bu hadisədə Fransa, Britaniya və İsrail kimi demokratik hesab olunan ölkələr təcavüzkar qismində çıxış edirdilər. Süveyş böhranı Qərbə onu anlatdı ki, kollektiv təhlükəsizlik prinsipinin tətbiqindən irəli gələn fəaliyyət nəinki demokratik, hətta müttəfiq dövlətə qarşı yönəldilə bilər. Kollektiv müdafiədən fərqli olaraq kollektiv təhlükəsizliyin tətbiq edilməsi üçün dövlətlərdən əvvəlcədən hərbi birləşmələrin yaradılması tələb olunmur.

BMT ilk dəfə kollektiv təhlükəsizlik prinsipini 1950-ci ildə Şimali Koreyanın Cənubi Koreyaya hücumunu dayandırmaq məqsədilə tətbiq etdi. Bu hücumu dəf etmək üçün ABŞ özünün yaxın müttəfiqləri ilə BMT-nin bayrağı altında hərbi əməliyyata girişdi.

Müasir dövrdə hərbi texnikanın mükəmməlləşdirilməsi, daha konkret desək, nüvə silahının istehsal olunması ilə əlaqədar kollektiv təhlükəsizlik doktrinası köhnəlmişdir. Nüvə müharibəsi təhlükəsi kollektiv təhlükəsizliyin tətbiq edilməsini əhəmiyyətsiz edir. Belə ki, bu prinsipin tətbiq edilməsinə qərar verənədək təcavüzün qurbanı nüvə silahı ilə tam məhv ola bilər.

11.6. Milli maraq və təhlükəsizlik dilemması

Güc məfhumunun müəyyən olunmasında milli maraq məfhumunun böyük əhəmiyyəti vardır. Milli maraq məfhumu BMN fənninin əsas kateqoriyalarından biridir. Beynəlxalq münasibətlər sistemi dövlətlərin milli maraqlar uğrunda mübarizəsi ilə xarakterizə olunur.

Milli maraq məfhumu millətin meydana gəlməsi və onun maraqlarının dövlətin maraqları ilə eyniləşdirilməsi ilə bağlıdır. Milli maraqdan əvvəl dövlətlər padşahların, kralların istəklərinə istinad edirdilər.

Milli maraq dövlətin və millətin xidmət etdikləri ümumi məqsəddir. O, dövlətlərin bir-birinə münasibətdə nail olmaq, yaxud müdafiə etmək istədikləri məqsəddir. Milli maraq dövlətin xarici siya-

sət sahəsində uzun və qısa müddətli fəaliyyətinin məzmununu müəyyən edir. Hər bir dövlətin milli marağının mahiyyətini xalqın, millətin həyati marağı təşkil edir. Dövlət öz milli marağında güzəştə getmir və onu müdafiə etmək üçün müharibəyə də gedə bilər. Milli marağ xalqın güzəranını yaxşılaşdırmağa, dövlətin beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artmasına, hakim ideologiyanın müdafiəsinə və dövlətin gücünün artmasına yönəlmişdir. Dövlətin xarici siyasətinin əsas istiqamətləri milli marağın əsasında formalaşır. Buna görə də dövlətin xarici siyasəti elə aparılmalıdır ki, o, milli marağın reallaşması üçün zəmin yaratsın.

Milli marağın əsas məqsədlərindən biri təhlükəsizlik problemdir.

Təhlükəsizliyin əhəmiyyətini heç kəs inkar edə bilməz. Lakin onun aralıq, yəni vasitə və ya son milli marağ, yəni məqsəd olmasına dair mübahisə gədir. Əgər o, aralıq maraqdırsa, onda o, son maraqlar üçün vasitə olmalıdır (Makiavelli). Əgər milli təhlükəsizlik dövlətin hərbi gücünün artmasına əsaslanırsa, onda bu siyasət təcavüz siyasətindən fərqlənir, çünki bu və ya digər dövlətin öz təhlükəsizliyinə təminat verməsi asanlıqla başqa dövlətlərin təhlükəsizliyinə təhdid kimi qələmə verilə bilər. Nəticədə Con Hertsin “təhlükəsizlik dilemması” kimi adlandırdığı qapalı dairə yaranır.

Hertsə görə, özünün təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə hərbi qüdrətini artırmaq istəyən hər hansı bir dövlət başqa dövlətləri inandırmalıdır ki, onun hərbi hazırlıqlarından təcavüz məqsədilə istifadə edilməyəcəkdir. Bu o deməkdir ki, dövlətin xarici siyasəti eyni zaman iki məsələni həll etməlidir:

1. Dövlətin təhlükəsizliyini təmin etmək;
2. Təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə aparılan tədbirlərdən digər dövlətlərin şübhələrini yayındırmaq.

Bu o deməkdir ki, dövlətin milli təhlükəsizlik siyasəti başqa dövlətlərin də təhlükəsizliklərinə dair maraqlarını nəzərə almalıdır. Milli təhlükəsizlik siyasəti elə bir siyasətdir ki, o, bütün dövlətlər üçün qənaətbəxş olan dəyərlərin paylaşdırılmasına kömək edir. Milli təhlükəsizlik ölkənin xarici siyasətinin məqsədidir.

Təhlükəsizliyi milli maraqla eyniləşdirmək düzgün deyil. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, təhlükəsizlik milli marağın əsas məqsədlərindən biridir. Müasir dövrdə bir sıra qeyri-demokratik ölkələrin nüvə silahını istehsal etmək imkanını əldə etmələri, xüsusilə 9 sentyabr 2001-ci il tarixində ABŞ-da törədilən dəhşətli terror hadisələri ilə əlaqədar təhlükəsizlik probleminin əhəmiyyəti artmışdır. Mövcud şəraitdə bu və ya digər dövlətin deyil, bütün bəşəriyyətin təhlükəsizliyindən söhbət gedir. Bəşəriyyətin sağ qalması problemi milli marağın yeni məqsədi kimi özünü göstərməlidir. Buna görə də müasir dövrdə milli maraqlar beynəlxalq təhlükəsizliklə əlaqələnir, milli maraqlar isə yavaş-yavaş beynəlxalq maraqlara çevrilir. Bununla əlaqədar Kennes Volts legitim milli marağın məzmununu açıqlayarkən qeyd edir ki, o, beynəlxalq inteqrasiyaya tərəf yönəlmişdir. Buna görə də dövlətin milli marağını dövlətlərarası münasibətə səbəb olmasına dair ənənəvi fikir gerçəkliyə artıq uyğun gəlmir. Onun fikrincə, bütün xalqların maraqlarının birləşmə sahələrini göstərməklə milli maraqlar beynəlxalq mənəviyyətin genişlənməsinə səbəb olur.

Beləliklə, müasir dövrdə dünyada baş verən hadisələrlə əlaqədar təhlükəsizlik probleminin əhəmiyyəti artaraq ölkələrin milli maraqlarının əsas məqsədlərindən biri kimi özünü biruzə verir. Hər bir dövlət öz təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə hərbi gücünün artmasının qeydinə qalır. Bu isə öz növbəsində başqa dövlətlər tərəfindən onların təhlükəsizliyinə qarşı yönələn təhlükə kimi qarşılır. Öz təhlükəsizliyini möhkəmlətmək istəyən dövlət təcavüzkar dövlət kimi qələmə verilir. Yaranmış dilemmadan çıxmaq üçün təhlükəsizliyini təmin etmək istəyən dövlət başqa dövlətləri inandırmalıdır ki, onun həyata keçirdiyi tədbirlərdə heç bir təhlükə yoxdur.

11.7. Milli maraqlar və ideologiya

Milli maraqlar məfhumu ideologiya məfhumu ilə sıx bağlıdır. Dövlətin rəsmi ideologiyasında onun milli maraqları əks olunur. İdeologiya müəyyən dünyagörüşünə əsaslanan biliklər sistemi kimi

dövlətin xarici siyasət məqsədlərini də əks etdirir. Bu mənada ideologiya xarici siyasətin məqsədi olan dövlətin gücünün nailiyyətləri ilə maraqlanır. İdeologiya dövlətin gücünün artması problemini etik, hüquqi yaxud bioloji mənada izah edir və əsaslandırır. Xarici siyasət sahəsində qərarların qəbul olunmasına və onların həyata keçirilməsinə məsul olanlar siyasi ideologiya vasitəsilə siyasi fəaliyyətlərin mahiyyətini gizlətməyə çalışırlar. Beləliklə, gücün kontekstində ideologiya xarici siyasətin mahiyyətini və məqsədlərini gizlədir. Lakin ideologiyayı müəyyən insanların ikiüzlülüyünün nəticələri kimi qələmə vermək düzgün deyil. İdeologiya millətin maraqlarının, təcrübələrinin, imkanlarının ardıcıl inkişafı ilə bağlıdır. Siyasi fəaliyyətin bilavasitə məqsədi hakimiyyət olduğuna görə və hakimiyyətin başqalarının fəaliyyətlərinə təsir etmək qabiliyyəti olduğuna görə ideologiyadan həmişə məqsədə nail olmaq vasitəsi kimi istifadə edilir. Əgər bu və ya digər sosial qrupun hakimiyyət uğrunda mübarizəsi ideoloji cəhətdən əsaslandırılmırsa, bu mübarizə geniş ictimaiyyət tərəfindən arzuolunan kimi qələmə verilməyəcəkdir.

İdeologiya hakimiyyətin aləti kimi üç kateqoriyaya bölünür:

1. Status-kvo (mövcud durum) ideologiyası. Bu ideologiya mövcud hakimiyyətin saxlanılmasına yönəlmişdir;

2. Sülh və beynəlxalq hüquq ideologiyası. Bu ideologiya imperializm ideologiyasına ziddir, çünki o, öz mahiyyəti etibarilə imperializm status-kvosunu dağıdır;

3. İmperializm ideologiyası. Bu ideologiya status-kvonu dəyişmək üçün əsas axtarır. İmperializm ideologiyası əsas kimi beynəlxalq hüquqa istinad edə bilmir. O, əsasən təbiətin qanunlarına istinad edir. Məsələn, faşist Almaniyası Versal müqaviləsinin müəyyən etdiyi status-kvonu dəyişmək tələbini bərabərlik prinsipinin pozulması ilə bağlayırdı. Bəzən Darvinin və Spenserin irəli sürdükləri ideyaların təsiri altında imperializm ideologiyası bioloji arqumentlərə istinad edirdi. Yaşayış uğrunda mübarizə, ən güclülərin sağ qalması haqqında təlim güclü dövlətlərin dünyadakı hökmranlığına bəraət qazandırırdı.

Müasir dövrdə imperializmə qarşı olan ideologiyaların üç növü vardır;

1. Millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə ideologiyası;
2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ideologiyası;
3. Sülh ideologiyası.

Öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi imperializmin bütün növlərinə ziddir. Bu prinsipin əsasında Hitler özünün işğalçı siyasətinə bəraət qazandırır. Məsələn, bu prinsipin əsasında Çexoslovakiyanın və Polşanın alman millətindən olan azlıqları bu dövlətlərin birliyini dağıtmağa çalışırdılar.

BMT təsis olanda onun məqsədi İkinci Dünya müharibəsindən sonra qalib ölkələr tərəfindən yaradılan status-kvonu saxlamaq idi. Lakin hadisələrin sonrakı inkişafı göstərdi ki, status-kvo məsələsi şərti və müvəqqəti xarakter daşıyır. Belə ki, müxtəlif xalqlar ərazi məsələsi ilə əlaqədar iddialarını irəli sürməyə başladılar. BMT Nizamnaməsinin maddələrindən və onun məqsədlərindən xalqların iddialarına və hərəkətlərinə bəraət vermək üçün istifadə edilirdi. Bu gün bütün dövlətlərin BMT-yə və onun Nizamnaməsinə istinad etmələri onların öz siyasətlərinə bəraət qazandırmaq məqsədini güdür. Nəticədə BMT-nin Nizamnaməsi onların siyasətlərini nəzərdən keçirən bir ideologiya rolunu oynayır.

Hakim dairələr xalqın dəstəyini qazanmaq məqsədilə siyasətlərinin sülhün qorunmasına yönəldiyini iddia edirlər. Bir çox hallarda onların iddiaları gerçəkliyə uyğun gəlmir. Sülhün ideologiyası iki mühüm funksiyanı həyata keçirir:

1. Hakim dairələrin yeritdikləri siyasətin əsl məqsədlərini gizlətməyə kömək edir;
2. Dünyanın bütün ölkələrindən xoşməramlı insanların dəstəklərini qazanır.

Beləliklə, milli maraqla ilə müqayisədə ideologiya mühafizəkar bir hadisədir. İdeologiyanın mühafizəkarlığı onun və milli marağın arasında ziddiyyətin yaranmasına səbəb olur. Ziddiyyətin həlli ideologiyanın məzmununun milli marağa uyğunlaşdırılması ilə nəticələnir. Lakin qeyd olunan ziddiyyət həmişə bu şəkildə, yəni ideo-

logiyanın məzmununun milli marağa uyğunlaşdırılması şəklində, həll edilmir. Bəzi dövlətlər (məsələn, keçmiş SSRİ, totalitar cəmiyyətlər) ideologiyayı milli maraqdan üstün tuturlar. Belə dövlətlərdə ideologiya ilə milli maraq arasında ziddiyyət yarandıqda, ideologiya dəyişməz qalır. Nəticədə belə dövlətlərin inkişafının bütün sahələrində ciddi problemlərin yaranması müşahidə olunur.

XII FƏSİL XARİCİ SİYASƏT VƏ DİPLOMATİYA

12.1. Xarici siyasətin mahiyyəti və əhəmiyyəti

Beynəlxalq siyasət xarici siyasət və diplomatiya vasitəsilə fəaliyyət göstərir. BMT-nin təsis olunmasından və yeni dövlətlərin meydana gəlməsindən sonra dövlətlərin bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətləri daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Bu münasibətlərin öyrənilməsi xarici siyasətin məzmununu təşkil edir.

Ümumiyyətlə hər hansı bir siyasətin mahiyyəti müəyyən məqsədlə bu və ya digər qrupun maraqlarına nəzarət etməkdir. Lakin digər siyasətlərdən fərqli olaraq xarici siyasətin özünəməxsus yeri vardır.

Xarici siyasətin nəzəri problemləri ilə məşğul olan politoloqlardan biri Core Modelskiyə görə, xarici siyasətin məqsədi dövlətlərin fəaliyyətini öz dövlətinin xeyrinə tənzimləməkdir. Onun fikrincə, xarici siyasət elə bir fəaliyyətlər sistemidir ki, onun vasitəsilə bu və ya digər dövlət başqa dövlətin və ya dövlətlərin fəaliyyətlərinə təsir etməyə, öz fəaliyyətini isə beynəlxalq nizamə uyğunlaşdırmağa çalışır. Xarici siyasətin əsas vəzifəsi başqa dövlətlərin fəaliyyətinə təsir etməklə orada zəruri dəyişikliklərin edilməsinin yollarını müəyyən etməkdir. Burada söhbət sadəcə dəyişikliklərin edilməsindən deyil, başqa dövlətlərin fəaliyyətinin tənzimlənməsindən gədir. Tənzimlənmə isə başqa dövlətlərin fəaliyyətinin öz maraqlarına uyğun dəyişdirilməsi deməkdir. Əgər mövcud durum dövlətin milli maraqlarına xidmət edirsə, onda bu dövlətin xarici siyasəti status-kvonun saxlanılmasına yönəlmişdir. Məsələn, hal-hazırda inkişaf etmiş ölkələr Dağlıq Qarabağı müstəqil bir dövlət kimi tanıyırlar. Onlar Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qəbul edirlər. İnkişaf etmiş ölkələrin bu məsələyə münasibəti bizim milli maraqlarımıza uyğundur. Buna görə də Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti bu məsələ ilə əlaqədar status-kvonun saxlanılmasında maraqlıdır.

Xarici siyasət qərarı aşağıdakı proseslərdən ibarətdir: əməkdaşlıq, münaqişə və birgəyaşama. Buna görə də xarici siyasət dövlətin digər fəaliyyət istiqamətlərinin, məqsədlərinin, həmçinin ideologiyasının, iqtisadi situasiyanın, siyasi şəraitin kontekstində dərk olunmalıdır.

Beynəlxalq münasibətlər məfhumunun həcmi ilə müqayisədə xarici siyasət məfhumunun həcmi dardır. Beynəlxalq münasibətlər xarici siyasətlə bağlı olan fəaliyyətlərlə yanaşı mədəni, siyasi, iqtisadi fəaliyyətləri də əhatə edir. Şübhəsiz, beynəlxalq münasibətləri idarə edən faktorlar xarici siyasətin təhlili sahəsində də tətbiq edilir. Lakin xarici siyasətin maraq dairəsi əsasən dövlətlərarası münasibətlərlə bağlıdır. Əgər xarici siyasətin öyrənilməsində qeyri-siyasi fəaliyyətlər nəzərə alınarsa, bu onunla bağlıdır ki, bu fəaliyyətlər xarici siyasətin səbəblərindəndir.

Xarici siyasətin öyrənilməsinə siyasi xadimlər, xarici siyasətin məqsədləri, prinsipləri, vasitələri, bir də xarici siyasət ilə daxili siyasətin arasındakı münasibətin təhlili daxildir.

Dövlətin xarici siyasətinin formalaşmasında və həyata keçirilməsində siyasi xadimlərin rolu böyükdür. Siyasi xadimlərin fəaliyyəti iki səviyyədə aparılır:

1. Onların funksiyalarının yerinə yetirilməsində onlara göstərişlər verən yerli ictimaiyyət səviyyəsində;
2. Fəaliyyətini tənzimləmək istədikləri başqa dövlətlər səviyyəsində.

Modelske siyasi xadimlərin birinci səviyyədə apardıqları fəaliyyəti “təsir”, ikinci səviyyədəkini isə “nəticə” adlandıraraq siyasi xadimlərin vəzifəsini təsirləri nəticələrə çevirməkdə görür.

Xarici siyasət fəaliyyəti ilə məşğul olan dövlət xadimləri öz dövlətlərinin maraqlarını digər dövlətlərə təqdim etməklə yanaşı, digər dövlətlərin də maraqlarını öz dövlətlərinə izah edirlər. Onlar xarici siyasət sahəsində milli maraq və məqsədləri müəyyən edərək siyasəti formalaşdırırlar. Məhz bu səbəbdən bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, xarici siyasət siyasi xadimlər tərəfindən qərarların qəbul olunması ilə bağlıdır.

Dövlətin milli maraqları onun xarici siyasətinin məqsədlərinin məzmununu təşkil edir. Milli maraqla bərabər xarici siyasətin məqsədlərinin formalaşmasına dövlət ideologiyası da təsir edir. Yuxarıda milli maraqla ideologiyanın münasibətini açıqlayarkən qeyd etdik ki, totalitar cəmiyyətlərdə ideologiya ilə milli maraqlar arasında ziddiyyət yarandıqda üstünlük ideologiyaya verilir. Bu cür cəmiyyətlərin xarici siyasət fəaliyyətlərində belə ziddiyyət yarandıqda, üstünlük yenə də ideologiyaya verilir. Bu isə öz növbəsində dövlətinin beynəlxalq aləmdə mövqelərinə mənfi təsir göstərir.

Bəzi hallarda dövlət özünün xarici siyasətinin müəyyən məqsədlərini bəyan etmir, sadəcə olaraq onları gizlədir və ya tamamilə başqa məzmununda təqdim edir.

Ümumiyyətlə, xarici siyasətin məqsədləri əsas və ikincidərəcəli qruplara bölünür. Dövlətin xarici siyasətinin əsas məqsədləri onun strateji əhəmiyyət kəsb edən milli maraqlarını əks etdirir. Onlar dövlətin xarici siyasət konsepsiyasının əsas müddəalarını ehtiva edir. İkincidərəcəli məqsədlər dövlətin milli maraqları üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etmir. Lakin onlara nail olmaqla dövlət beynəlxalq aləmdə öz nüfuzunu artırmış olur. Bu iki qrupa daxil olan məqsədlər vaxt baxımından öz növbəsində qısamüddətli, ortamüddətli, uzunmüddətli və perspektiv məqsədlərə bölünür.

İlk baxışda xarici siyasətin məqsədlərini onun prinsiplərindən ayırmaq çətin görünür. Lakin onları eyniləşdirmək düzgün deyil. Belə ki, xarici siyasətin məqsədləri dövlətin əldə etmək istədiyini ifadə edərsə, xarici siyasətin prinsipləri onun fəaliyyətinin hansı çərçivədə, hansı qaydalara riayət etməklə həyata keçməsinə göstərir. Məsələn, müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas məqsədlərindən biri Qarabağı erməni işğalçılardan azad etməkdir. Ölkəmiz bu məqsədə beynəlxalq hüququn normalarına riayət etmək prinsipinin əsasında nail olmaq istəyir. Xarici siyasətimizin prinsipi beynəlxalq hüququn ərazinin bütövlüyünün toxunulmazlığı, münaqişəli məsələlərin danışıqlar yolu ilə həll edilməsi kimi prinsiplərinə əsaslanır.

Xarici siyasətin vasitələri onun məqsədlərinə nail olmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Vasitələrin xarakteri məqsədlərin məzmunundan asılıdır.

İndi isə xarici siyasətlə daxili siyasət arasında əlaqəni nəzərdən keçirək.

12.2. Xarici və daxili siyasət arasında münasibət

Xarici siyasət ilə daxili siyasətin arasındakı münasibətin tədqiq olunması xarici siyasətin və ümumilikdə beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əvvəlki fəsillərdə biz gördük ki, beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsidəki bəzi məktəblər xarici siyasətin təhlilinə, onun daxili siyasətlə münasibətinə xüsusi fikir verir. Lakin xarici siyasətin determinantlarını müəyyən etdikdə onlar müxtəlif amilləri göstərirlər. Məsələn, liberalizm, marksizm əsasən, ölkənin xarici siyasətinin xarakteri onun daxili siyasəti ilə müəyyən edilir. Neorealizm isə xarici siyasətin xarakterini beynəlxalq sistemlə əlaqələndirir.

Daxili siyasətlə müqayisədə xarici siyasətdə qadağan olunan fəaliyyət metodlarının sayı daha azdır. Məsələn, zorakılıq, aldatma daxili siyasətdə qadağan olunmuşdur, lakin xarici siyasətdə hətta müharibəyə yol verilir. Dövlətin daxili hüquq qanunları daxili siyasətin əsası kimi beynəlxalq hüquqdan daha genişdir, aydındır və tətbiqində gücə daha çox əsaslanmışdır. Buna görə də daxili siyasətdə nizam xarici siyasətdən daha möhkəmdir.

Xarici siyasətdə təhlükə suveren dövlətə qarşı olduğu halda, daxili siyasətdə belə təhlükə hakimiyyətdə olan konkret qrupa qarşı olur.

Daxili və xarici siyasət arasındakı münasibətdə daxili siyasət müəyyənədiçisi rol oynayır. Ölkədaxili sabitlik dövlətin xarici siyasətinin sülhəyönlü, beynəlxalq hüququn prinsiplərinə uyğun olması üçün zəmin yaradır. Və əksinə ölkədaxili vəziyyətin qeyri-sabit, böhranlı olması dövlətin xarici siyasətinin beynəlxalq hüquq normalarına məhəl qoymamasına səbəb olur.

Daxili siyasətin xarici siyasətə müəyyənedici rolunu qeyd etməklə bərabər xarici siyasətin daxili siyasətə əks təsirini də göstərmək vacibdir. Ölkənin xarici siyasət sahəsində əldə etdiyi uğurlar onun daxili siyasətinə müsbət təsir göstərir, daxili vəziyyətini sabitləşdirir, hakimiyyətdə olanların mövqelərini möhkəmlədir, müxalifətin nüfuzunu zəiflədir. Ölkənin xarici siyasət sahəsində üzleşdiyi məğlubiyətlər isə əksinə onun daxili vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Bu, ilk növbədə özünü xalqın hakim dairələrə qarşı artan etirazlarına səbəb olur. Ölkədaxili müxalif qüvvələr iqtidarın xarici siyasətindəki uğursuzluqları ona qarşı istifadə edir, etiraz nümayişləri təşkil olunur, hakimiyyətin istefası, seçkilərin keçirilməsi tələb olunur və s.

Beləliklə, daxili və xarici siyasət arasındakı münasibət qarşılıqlı xarakter daşıyır. Bu münasibətdə daxili siyasət müəyyənedici rol oynasada xarici siyasət ona əks təsir göstərir.

12.3. Diplomatiya xarici siyasətin həyata keçirilməsinin bir vasitəsi kimi

“Diplomatiya” məfhumu bir neçə mənada işlədilir. Bəzən o, xarici siyasət məfhumunun sinonimi kimi işlədilir. Məsələn, “Yaxın Şərqdə Britaniyanın diplomatiyası məğlubiyətə uğradı”. Bəzən diplomatiya məfhumu danışıqlar mənasını verir. Məsələn, “bu problem diplomatiya yolu ilə həll olundu”. Bəzən isə diplomatiya məfhumu beynəlxalq danışıqların aparılmasında bacarıqdan istifadə edən abstrakt keyfiyyəti təsvir edir. Məsələn, “o, diplomat kimi danışır”. Lakin bu mənalarda işlədilən diplomatiya məfhumunun heç biri onun düzgün istiqamətdə açıqlamır.

Diplomatiya – danışıqlar vasitəsilə beynəlxalq münasibətlərin idarə olunması deməkdir. Diplomatiya elə bir metoddur ki, onun vasitəsilə beynəlxalq münasibətlər səfirlər və xarici siyasət sahəsində fəaliyyət göstərən digər rəsmi şəxslər tərəfindən tənzimlənir və idarə olunur.

Kvinsi Vrayt diplomatiyanı iki mənada işlədir: populyar və xüsusi. Populyar mənada diplomatiya hər bir danışıq zamanı baca-

rıqdan istifadə etmək deməkdir. Xüsusi mənada diplomatiya müharibənin mümkün olduğu siyasət sistemində minimum itkilərlə qrupun məqsədinin maksimumuna nail olmaq üçün danışıqlar bacarığıdır. Biz diplomatiya məfhumunu Vraytın qeyd etdiyi xüsusi mənada işlədəcəyik, çünki biznes sahəsindən fərqli olaraq fiziki zorakılığın mümkün olmadığı şəraitlərdə diplomatiyanın heç bir mənası yoxdur. Beləliklə, diplomatiya zorakılıq mümkün olan sahədə tətbiq edilir və diplomatiyanın funksiyası zorakılığın qarşısını almaqdır.

Diplomatiyanın məqsədi razılıq əldə etməkdir. Bu o deməkdir ki, diplomatiya yalnız razılıq olmayan yerdə münasibdir. Tərəflər arasında tam razılıq olduqda o, münasibliyini itirir. Beləliklə, diplomatiyadan real və ya potensial anlaşılmazlığın, yaxud razılığın olmadığı yerlərdə istifadə edilir. Lakin razılığın olmaması elə bir həddə çatmamalıdır ki, onu danışıqlar vasitəsilə həll etmək mümkün olmasın. Bününla belə qeyd etmək lazımdır ki, razılığın olması, yaxud olmaması situasiyaları elə dəyişə bilər ki, nəticədə müəyyən məsələ üzrə razılıq itirilə bilər və əksinə, situasiyaların dəyişməsi nəticəsində tərəflərin razılıq əldə edə bilmədikləri məsələ üzrə razılıq əldə oluna bilər.

Danışıqlar başqalarına təsiretmə metodlarından biridir. Danışıqlar inandırma metodunun əsasını təşkil edir. İnandırma metodu isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, gücdən istifadə edilməsinin dörd metodundan (şirnikləndirmə, cəzalandırma, məcburetmə) biridir. Bu dörd metodun hər biri danışıqlar prosesində olsa da, onların müxtəlif əhəmiyyəti vardır. Diplomat məcburetmə metodundan danışıqlar prosesində istifadə edə bilməz. Onun rolu müharibəyə apara bilən ultimatumun qarşı tərəfə təqdim olunması ilə məhdudlaşır. Beləliklə, inandırma beynəlxalq diplomatiyada istifadə edilə bilən əsas metoddur. Məhz inandırma diplomatın qabil olduğu mühüm məharətdir. Bundan başqa diplomat danışıqlar prosesində qarşı tərəfə təsir etmək məqsədilə ona şirnikləndirici və ya cəzalandırıcı seçim vəd edə bilər.

Bir qayda olaraq diplomatların fəaliyyəti təmsil etdikləri dövlətlərin siyasəti ilə məhdudlaşır. Onlar xarici siyasət qərarlarını istə-

dikləri kimi dəyişə bilməzlər. Buna görə də diplomatiya sahəsində uğurun qazanılması təkcə diplomatların şəxsi keyfiyyətlərindən asılı deyil. Bu, müəyyən dərəcədə dövlətin xarici siyasətinin məzmunundan da asılıdır. Bu məqamla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, diplomatlar bəzi hallarda təmsil etdikləri dövlətin zəifliyi və ya hökumətin səmərəsiz fəaliyyət göstərməsi səbəbindən həyata keçirdikləri fəaliyyətdə uğur qazana bilmirlər. Dövlətin zəifliyi hökumətin səmərəsiz fəaliyyəti ilə müqayisədə daha təhlükəlidir, çünki dövlət qüdrətli olduğu halda hökumətin buraxdığı səhvlər asanlıqla aradan götürülə bilər. Dövlətin xarici siyasətinin səmərəliliyi onun qüdrətindən çox asılıdır. Bu bir daha onu göstərir ki, keçmişdə olduğu kimi, müasir dövrdə də dövlətlərarası münasibətlərdə güc faktoru mühüm rol oynayır. Məsələn, müasir dövrdə ABŞ diplomatiyasının səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə onun qüdrətindən, gücündən asılıdır.

Diplomatiyanın səmərəliliyi tərəflər arasındakı ziddiyyətlərin ciddi olub-olmamasından da asılıdır. Əgər dövlətlərarası münasibətlərdə bu və ya digər dövlətin milli maraqları ciddi təhlükə altındadırsa, o, hər hansı bir kompromisə getməkdən imtina edir və nəticədə diplomatiyanın dövlətlərarası ziddiyyətlərinin həll olunmasında əhəmiyyəti azalır. Diplomatiyanın əhəmiyyəti dövlətlərarası ziddiyyətlərin ciddi olmadığı şəraitdə artır.

12.4. Diplomatiya və beynəlxalq hüquq

Nəzəri cəhətdən diplomatiya ilə beynəlxalq hüquq arasında ziddiyyət vardır, çünki beynəlxalq hüquq dövlətlərarası hüquqi nizamın milli maraqlardan daha üstün olmasını iddia edir. Başqa sözlə desək, beynəlxalq hüquq beynəlxalq münasibətlər sahəsində milli maraqların toqquşmasının qarşısının alınmasının bir mühüm yolu kimi dövlətlərin müəyyən beynəlxalq normalara əməl etmələrində görünür. Əgər beynəlxalq münasibətlər sahəsində hər bir dövlət öz milli maraqlarının yeridilməsində qarşı tərəfə münasibətdə heç bir güzəştə getmirsə, müharibə təhlükəsi artır. Bu isə diplomatiyanın məğlubiyyəti deməkdir. Buna görə də yadda saxlamaq vacibdir ki,

diplomatiya milli maraqların həyata keçirilməsinin bir vasitəsi kimi özünün səmərəliliyinin və münasibliyinin bir şərti kimi beynəlxalq hüquqa müəyyən qədər hörmət etməlidir. Beynəlxalq hüququn müəyyən fundamental prinsip və qaydalarına riayət olunması diplomatiyadan istifadə edilməsi üçün münasib şərait yaradır. Beləliklə, diplomatiya ilə beynəlxalq hüquq və müharibə arasında nəzəri cəhətdən ziddiyyətlərin olmasına baxmayaraq, diplomatiya bunların hər ikisi ilə sıx bağlıdır.

Kvinsi Vrayt beynəlxalq hüquq və diplomatiya arasındakı münasibətləri təhlil edərək qeyd edir ki, dövlətlərin bir-birinə qarşılıqlı inamı olmadıqda heç bir diplomatiya mümkün deyil. Danışıqlarda iştirak edən dövlətlərin hər birinin beynəlxalq hüququn prinsiplərinə və qaydalarına əməl etmələri diplomatiyadan istifadə edilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Bundan başqa, beynəlxalq hüquq diplomatiyanın bir aləti kimi çıxış edir. O, bu və ya digər dövlətin xarici siyasət məqsədlərinin həyata keçməsi üçün vasitələr təklif edir. Diplomatlara danışıqlar zamanı razılıq əldə etmək üçün ümumi dil, inandırıcı davranış tərzini və digər münasib vasitələr tələb olunur. Bunların hamısı danışıqlar prosesini asanlaşdırır. İmzalanmış sənədlərdəki qeyri-müəyyən ifadələr, müddəalar tərəflərin real razılığa gələ bilməmələrindən xəbər verir.

Adətən, diplomatiya dövlətlərarası mübahisəli məsələlərin həll edilməsi istiqamətində atılan ilk addımdır. O, uğurla nəticələnmədikdə müxtəlif alternativ vasitələrə, metodlara, o cümlədən zorakılığa, gücə əl atılır. Lakin bunu etməzdən öncə başqa dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların vasitəçiliyinə, beynəlxalq məhkəməyə müraciət olunur. Əgər diplomatiya hətta danışıqlar vasitəsilə mübahisəni həll edə bilməsə belə, beynəlxalq hüquq öz əhəmiyyətini itirmir və atılacaq növbəti addımları müəyyən edir.

Beynəlxalq hüquq diplomatiyanın aləti olmaqla yanaşı həmçinin onun nəticəsi kimi çıxış edir. Müəyyən mənada bu onunla izah olunur ki, beynəlxalq hüquq şərti xarakter daşıyır. Danışıqlar vasitəsilə dövlətlərarası mübahisəli məsələləri həll edərək diplomatiya beynəlxalq çətinləşən sazişlər formasında beynəlxalq hüququn

inkişafına təkan verən beynəlxalq müqavilələrin imzalanmasına səbəb olur.

Tarixən beynəlxalq hüquq diplomatiyanın məqsədi olmamışdır, çünki diplomatiyanın əsas məqsədi milli maraqdır. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlar global problemlərin artması ilə əlaqədar geridə qalmış ölkələrdə aclıqdan məhv olan insanların taleyi, dünyada sülhün möhkəmlənməsi, BMT-nin fəaliyyətinin təkmilləşməsi kimi problemlər insanları çox narahat edir. Nəticədə milli maraq konsepsiyası genişlənir, beynəlxalq hüququn normalarının və prinsiplərinin inkişafı diplomatiyanın mühüm bir məqsədinə çevrilir.

Müasir dövrdə diplomatiya belə bir situasiyanı nəzərə almalıdır ki, milli marağın iki mühüm tərkib hissəsinin (iqtisadi inkişaf və milli təhlükəsizlik) müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində beynəlxalq hüququn möhkəmlənməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Lakin əgər diplomatiya beynəlxalq hüququn mükəmməl sistemini yaratmağa nail olsa, onda onun özü köhnələrək əhəmiyyətini itirəcəkdir, çünki diplomatiyanın danışıqlar aparmaq mədəniyyəti kimi funksiyalarından biri müharibənin qarşısını almaqdır. Beynəlxalq hüququn təkmilləşməsi isə müharibə təhlükəsini aradan götürür. Beləliklə, müasir dövrdə diplomatiya ilə beynəlxalq hüququn yaxınlaşması müşahidə olunur.

12.5. Köhnə və yeni diplomatiya

Diplomatiya tarixinin öyrənilməsi göstərir ki, hər bir dövlət eyni diplomatik vasitələrdən istifadə etməmişdir və istifadə etdiyi hər bir vasitəyə eyni əhəmiyyət verməmişdir. Bəzi dövlətlər diplomatiyaya daha çox əhəmiyyət vermiş, bəziləri isə onun əhəmiyyətini kifayət qədər qiymətləndirməmişlər. Diplomatiyanın tarixinə nəzər saldıqda dövlətlərin müxtəlif diplomatiyalarının olmasını görmək olar.

Ədəbiyyatda köhnə və yeni diplomatiya arasında fərq aparılır və köhnə diplomatiyaya bəzən diplomatiyanın fransız metodu da

deyilir. Nikolsona görə, tarix boyu diplomatik təcrübənin inkişafına üç diplomatik metod təsir göstərmişdir: yunan, italyan və fransız metodları. Fransız metodu köhnə diplomatiya kimi tanınır. Bu metod Rişlyenin adı ilə bağlıdır. XVII əsrdən XX əsrin əvvəllərinədək bütün Avropa dövlətləri fransız metodunu qəbul etmişlər. Diplomatikanın fransız metodunun, yəni köhnə diplomatiyanın beş əlaməti vardır.

Köhnə diplomatiyanın birinci əlamətinə əsasən, Avropa ən mühüm qitədir. Asiya, Afrika, Latın Amerikasına isə Avropa dövlətlərinin kommersiya, imperialist ekspansiyasının zonaları kimi qələmə verilir. Diplomatiya yalnız Avropa dövlətləri arasında tətbiq edilir. Digər qitələrlə münasibətdə diplomatiyanın yerinə güc tətbiq edilir. Başqa sözlə desək, köhnə diplomatiyanın birinci əlamətinə əsasən, yalnız Avropa dövlətləri öz aralarında yaranan problemləri danışıqlar vasitəsilə həll edə bilirlər. Köhnə diplomatiya özünün bu əlamətinə görə məhdud idi və yalnız bir neçə ölkə onun iştirakçısı idi (ABŞ 1897-ci ilədək təcrid olunmuş vəziyyətdə idi);

Köhnə diplomatiyanın ikinci əlaməti onun birinci əlamətinin məntiqi davamı idi. Onun ikinci əlamətinə əsasən, kiçik dövlətlərin dövlətlərarası münasibətlərdə roluna əhəmiyyət verilmirdi. Kiçik dövlətlər yalnız böyük dövlətlərə müharibə vaxtı və ya müharibə ərzində hərbi resurslarını, döyüş aparmaq üçün ərazilərini, təbii sərvətlərini təklif etdikdə, onların əhəmiyyəti artırdı. Kiçik dövlətlərin hərbi cəhətdən zəif olmaları onları diplomatik cəhətdən də zəif edirdi. Buna görə də onlar dünya siyasətində müstəqil siyasət aparmağa qadir deyildilər. Böyük dövlətlər, adətən, onların maraqlarını nəzərə almırdılar;

Köhnə diplomatiyanın üçüncü əlamətinə əsasən böyük dövlətlər kiçik dövlətlərin dövlətlərarası münasibətlərdə özlərini aparmaqlarına və ümumilikdə sülhün qorunmasına görə məsuliyyət daşıyırdılar. Balkan müharibələri vaxtı Avropanın böyük dövlətləri birlikdə kiçik dövlətlər arasındakı münaqişəyə müdaxilə etmişdilər. Bu müdaxilə 1913-cü ildə Londonda çağırılmış böyük dövlətlərin səfirlərinin konfransı formasında baş vermişdir. Bu konfrans köhnə dip-

lomatıyanın tətbiq edilməsinin son və ən uğurlu bir təcrübəsi idi. Konfransın əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, o, beynəlxalq münasibətlər sahəsində kiçik bir böhranın böyük bir böhrana keçməsinin qarşısını aldı.

Köhnə diplomatiyanın dördüncü əlaməti hər bir Avropa ölkəsində peşəkar diplomatik xidmətin təsis edilməsindən ibarət idi. Diplomatik xidmətdə çalışanların demək olar ki, hamısı eyni biliyə və təcrübəyə malik idilər. Onlar söylərini müharibənin qarşısının alınmasına yönəlmişdilər. Diplomatlar təmsil etdikləri dövlətlərdən bir qədər müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərərək müharibənin qarşısını almaq üçün birlikdə əllərindən gələni edirdilər. Məsələn, 1913-cü ildə Fransanın, Rusiyanın, Almanıyanın, İtaliyanın və Avstriyanın səfirləri tərəfindən Balkan böhranının qarşısının alınması onunla izah olunurdu ki, bu səfirlər bir-birinə inanırdılar (baxmayaraq ki, onların təmsil etdikləri dövlətlərin aralarında konkret mübahisəli məsələlər var idi) və onların hər biri müharibənin əleyhinə çıxış edirdi;

Köhnə diplomatiyanın beşinci əlaməti belə bir qaydada özünü birüzə verirdi: danışıqlar gizli aparılmalıdır. Diplomatiyanın gizli xarakteri xalqın danışıqların məzmunundan xəbərdar olmamasını və onun danışıqlara hər hansı bir formada təsir etməsinin qarşısının alınmasını nəzərdə tuturdu. Diplomatiyanın gizli xarakteri belə bir arqumentə əsaslanırdı: danışıqlar zamanı qarşı tərəflər bir-birinə müəyyən güzəştlər edirlər. Lakin, adətən, xalq qarşılıqlı güzəştləri birtərəfli güzəştlər kimi, yəni qarşı tərəfə münasibətdə edilən güzəştlər kimi qəbul edir. Nəticədə dövlətin daxilində narazılıq artıq və danışıqlar pozulur. Gizli diplomatiyanın əsas üstünlüyü onda idi ki, danışıqlar ardıcıl bir proses formasında həyata keçirilirdi. Köhnə diplomatiyanın gizli xarakteri tərəflərə fikirləşmək üçün kifayət qədər vaxt verirdi. Danışıqlar zamanı tərəflər razılığa gələ bilmədikdə onlar müəyyən vaxtdan sonra danışıqları davam etdirə bilərdilər, çünki danışıqların məzmunu əhaliyə bəlli olmurdu və əhali diplomatlara bu və ya digər qərarın qəbul edilməsində təzyiq edə bilmirdi.

Yeni diplomatiya köhnə diplomatiyanın genişləndirilmiş formasıdır. Genişlənmə diplomatiyanın tətbiqi sahəsi ilə bərabər onun məqsəd və metodlarında da özünü göstərir. Diplomatiyanın genişlənməsinə səbəb olan faktorlardan biri kommunikasiyanın sürətinin artmasıdır. Köhnə diplomatiya dövründə müəyyən bir məlumatın lazımı ünvana çatdırılmasına bir neçə ay tələb olunurdu. Səfirlər təmsil etdikləri dövlətlərlə kommunikasiya əlaqələrinin zəif olduğuna görə fəaliyyət göstərdikləri dövlətlərdə müəyyən məsələyə dair özləri qərar verirdilər. Hökumətdən bu və ya digər məsələ ilə bağlı göstərişin gəlib çatdığı vaxt artıq bu göstəriş köhnəlirdi və onun əhəmiyyəti azalırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, səfirlər bu vəziyyətdən razı idilər, çünki onlar diplomatik vəzifələrini icra edərkən özlərini bir tərəfdən məsul, digər tərəfdən isə müstəqil hiss edirdilər. Onlar ölkələrinin adından müstəqil formada qərar qəbul etdiklərinə belə bəraət qazandırırıldı ki, təmsil etdikləri dövlətlərdən göstərişlər onlara vaxtında gəlib çatmır. Lakin o vaxt bir çox diplomatlar müstəqil formada fəaliyyət göstərməkdən çəkinirdilər. Onlar öz hökumətlərindən bu və ya digər münaqişəli məsələyə dair göstəriş almadan qərar qəbul etmirdilər. Bu diplomatlar öz vaxtlarını, əsasən, ölkələrinə məruzələrin yazılmasına sərf edirdilər. Lakin onların məruzələrinin praktiki əhəmiyyəti əksər hallarda çox az olurdu, çünki bu məruzələr diplomatların ölkələrinə çatdığı vaxt vəziyyət dəyişmiş olurdu.

Elm sahəsində edilən kəşflər, kommunikasiya texnologiyasının təkmilləşdirilməsi diplomatiyanın inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərərək diplomatik fəaliyyətin xarakterini dəyişdi. Kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafı və bununla əlaqədar diplomatik xidmətdə istifadə edilən kommunikasiya vasitələrinin təkmilləşdirilməsi diplomatiyanın təcrübəsinə inqilabi təsir göstərmişdir. Məsələn, əgər 200 il öncə 2000 kilometrlik məsafəni gətirmək üçün diplomata 2-3 ay tələb olurdusa, indi bunun üçün cəmi 1-2 saat tələb olunur. Bu dəyişikliklərin nəticəsində diplomatların məruzələri təmsil etdikləri ölkələrə tez çatdırılırdı. Onlar ölkələrindən göstərişləri tez əldə edirdilər. Ümumiyyətlə, diplomatlar dünyada baş

verən hadisələrdən tez xəbərdar olurdular. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, müasir texnologiyanın inkişafı və bunun nəticəsində kütləvi informasiya vasitələrinin təkmilləşdirilməsi diplomatın roluna və onun funksiyalarını həyata keçirdiyi metoda dair ortaya mühüm suallar qoydu. Kommunikasiya vasitələrinin təkmilləşdirilməsi diplomatların hadisələrə və qərarlara təsir etmək imkanını azaltdı. Xarici siyasət və diplomatiya arasındakı müxtəliflik aradan götürüldü, çünki yeni kommunikasiya vasitələrinin köməyi ilə diplomatlar öz hökumətləri ilə daimi əlaqə yarada bilmişlər. Bunun nəticəsində onlar fəaliyyətləri ilə bağlı olan qərarları özləri bildikləri kimi deyil, hökumətlərindən aldıkları göstərişlərin əsasında verirlər.

Xarici siyasətlə diplomatiya arasındakı müxtəlifliyin aradan götürülməsinə dövlətlərin alyansının yaradılması və bu alyansa çoxlu sayda dövlətin qəbul olunması da səbəb olmuşdur. Belə ki, alyansa qəbul olan dövlətlər bir-birilə xarici siyasətlərinin istiqamətlərini uzlaşdırırlar. Bu isə diplomatik fəaliyyətlə həyata keçirilir. Pirson belə diplomatiyanı “koalisiya diplomatiyası” adlandırır. Onun fikrincə, koalisiya diplomatiyası alyansa daxil olan dövlətlərin birgə fəaliyyəti üçün ümumi siyasətin işlənilməsi və hazırlanması ilə bağlıdır.

Kommunikasiya vasitələrinin təkmilləşdirilməsi köhnə diplomatiyadan yeni diplomatiyaya keçilməsinə səbəb olmuşdur. Bu keçid öz əksini köhnə diplomatiyanın bir neçə əlamətinin yox olmasında tapmışdır. Məsələn, biz artıq deyə bilmərik ki, diplomatiya yalnız Avropa dövlətləri arasında tətbiq edilir və yaxud diplomatik fəaliyyətlə yalnız peşəkər diplomatlar məşğul olurlar. Müasir diplomatiya bütün dünyada tətbiq edilir və diplomatik fəaliyyətlə peşəkər diplomatlarla bərabər digər qrup insanlar da məşğul olurlar (xalq diplomatiyası). Lakin bu o demək deyil ki, diplomatiyanın xarakterində kommunikasiya vasitələrinin təkmilləşdirilməsindən irəli gələn dəyişikliklər peşəkər diplomatların hadisələrin gedişatına təsirini azaltmışdır. Diplomat işlədiyi xarici ölkə haqqında məlumatın əsas mənbəyi və oradakı siyasi hadisələrin icmalçısı olaraq qalır. Məhz xarici ölkədə yaşayan və işləyən səfirin bu ölkənin siyasi vəziyyəti haqqında tam təsəvvürü ola bilər. Buna görə də səfirin göndərdikləri

hesabatlara onun dövləti lazımi fikir verməli və hesabatlardakı tövsiyələri öz xarici siyasətində nəzərə almalıdır.

Köhnə və yeni diplomatiya arasındakı fərq özünü daha aydın şəkildə siyasi cəmiyyətin transformasiyasının kontekstində göstərir. Bu fikir Birinci Dünya müharibəsindən sonra formalaşmağa başladı, çünki məhz bu vaxt liberal diplomatiyanın əsas prinsiplərini xarici siyasətin aparılmasına tətbiq etmək mümkün oldu. Prezident Vudro Vilson o vaxtdək tətbiq edilən diplomatik təcrübəni kəskin şəkildə tənqid etdi. Vilsonun fikrincə, gələcəkdə dövlətlərarası sülhün əldə olunmasına dair razılaşmalar olacaqdır, diplomatiya qanunlara uyğun və səmimi formada həyata keçiriləcəkdir. “Dövlətlərarası sülhün əldə olunmasına dair razılaşmalar” məfhumu diplomatiyanı islahatlat yolu ilə dəyişmək istəyənlərin şüarına çevrildi. O vaxtdan etibarən belə bir təsəvvür formalaşmağa başladı ki, demokratik xarici siyasət və diplomatik danışıqlar ictimaiyyətin istəklərinə uyğun gəlməlidir. Hesab olunurdu ki, xalqın onu təmsil edən hökumətin üzərinə götürdüləri beynəlxalq öhdəliklər haqqında məlumatı olmalıdır, çünki bu öhdəliklərin həyata keçirilməsi üçün məhz xalq öz canını və varını qurban verməli olacaqdır. Demokratik prinsiplərə əsaslanan yeni diplomatiyaya əsasən, hökumət özünün xarici siyasət fəaliyyəti haqqında xalqına məlumat verməlidir. Köhnə diplomatiya ictimaiyyətdən gizli həyata keçirilirdi. Bunun yeganə səbəbi onunla bağlı idi ki, köhnə diplomatiyanın həyata keçirilməsi üçün ictimaiyyətin dəstəyinə ehtiyac yox idi.

Müasir dövrdə köhnə diplomatiya münasibdirmi? Köhnə diplomatiya öz əhəmiyyətini tamamilə itirməmişdir, çünki keçmişə dair bizdə olan məlumatın böyük bir qismi diplomatik sənədlərdən əldə olunur. Beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsinin mühüm sahələrindən biri diplomatiya tarixidir. Hətta bu gün diplomatiya aşağıdakı səbəblərə görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

1. Dövlət rəsmiləri diplomatiyaya yüksək qiymət verirlər, çünki o, beynəlxalq münasibətlər sahəsində ölkənin xarici siyasət mənafeələrinin qorunması üçün ən ucuz başa gələn vasitədir. Məsəl-

lən, beynəlxalq konfransın keçirilməsi hətta kiçik bir hərbi toqquşma ilə müqayisədə çox ucuz başa gəlir;

2. Diplomatiyanın əhəmiyyətli olub-olmamasını müəyyən etmək asan deyil. Əsasən diplomatlar danışıqlardan sonra verdikləri bəyanatlarda belə ifadələr işlədirlər: “faydalı fikir mübadiləsi”, “ortaq məqsədlərə dair ümumi baxış” və s..

Bir sözlə, diplomatiya beynəlxalq siyasətin aparılmasında siyasətçilərə böyük fayda verir. Diplomatiyaya müraciət etmək istəməyən, və yaxud ondan istifadə etməyi bacarmayan dövlət öz milli maraqlarını ya qurban verir, ya da ki, onları müharibə vasitəsilə müdafiə edir. Tarix göstərir ki, dövlətlər üç mühüm seçim qarşısında dururlar: diplomatiya, müharibə və milli maraqlardan imtina etmə.

XIII FƏSİL MÜNAQIŞƏ VƏ MÜHARİBƏ

13.1. Münaqişə bir sosial hadisə kimi

Münaqişə -sözün geniş mənasında bu və ya digər sahədə insan fəaliyyətinin mümkün nəticələrindən biridir. O, bu və ya digər formada cəmiyyətin müxtəlif sahələrində- məişətdən, ailədən tutmuş dövlətə, beynəlxalq münasibətlərədək özünü büruzə verir.

Fərdlərin, qrupların, dövlətlərin müəyyən məsələyə dair maraqlarının, dəyərlərinin müxtəlifliyi münaqişənin yaranması üçün zəmin yaradır. Özünün başlanğıc mərhələsində münaqişə gizli və ya örtülü olur. Burada qarşı tərəflər maraqlarının müxtəlif, hətta bir-birinə zidd olduğunu anlayırlar. Tərəflər maraqlarına müxtəlif üsullarla, yollarla nail olmaq istəyəndə, münaqişə özünü açıq şəkildə göstərir, yəni o, gizli formadan açıq formaya keçir. Gizli münaqişə zamanı tərəflər bir-birinə qarşı istifadə edilən vasitə kimi təhdidlərə, təzyiqlərə, vədlərə əl atırlar. Açıq münaqişə zamanı isə vasitə kimi müharibədən istifadə olunur. Tanınmış konfliktoloq K. Bouldinq gizli-açıq münaqişə münasibətlərini diplomatiya- müharibə münasibətləri kimi qələmə verir.

Funksional baxımdan münaqişələr destruktiv və konstruktiv olur. Destruktiv münaqişə xarakterinə görə dağıdıcı hadisədir. Buna görə də onun qarşısının alınması vacibdir. Yarandıqda isə o, dərhal həll edilməlidir. Konstruktiv münaqişə isə xarakterinə görə müsbət bir hadisədir. Bu, ilk növbədə onunla bağlıdır ki, ümumiyyətlə hər bir münaqişənin, xüsusilə konstruktiv münaqişənin yaranması sosial dinamikanın nəticəsidir. Onun yaranması yeni imkanların açılmasından xəbər verir. Konstruktiv münaqişə destruktiv münaqişədən fərqli olaraq bu imkanları yeniliyə, quruculuğa tərəf istiqamətləndirir.

13.2. Beynəlxalq münaqişələr

Münaqişələr fərdlər, qruplar və ölkələr arasında baş verdiyinə görə onları fərdlərarası, qruplararası və ölkələrarası növlərə bölürlər. Qrupların və dövlətlərin daxilində baş verən münaqişələr daxili münaqişələr kateqoriyasına, qruplararası və ölkələrarası münaqişələr isə xarici münaqişələr kateqoriyasına aiddir. Xarici münaqişələrin əsas növü kimi beynəlxalq münaqişələr çıxış edir.

BMN-nin aktual problemlərindən biri beynəlxalq münasibətlər sahəsində baş verən münaqişələr problemidir. BMN beynəlxalq aləmin müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərən aktorların maraqları arasında yaranan ziddiyyətlərin tədqiq edilməsinə xüsusi fikir verir. Beynəlxalq münaqişələrin yaranmasının səbəblərini bu ziddiyyətlərdə axtarmaq lazımdır.

Beynəlxalq münaqişələrin konkret misalı kimi ölkələrarası iqtisadi ziddiyyətləri, diplomatik mübahisələri və ərazi iddialarını göstərmək olar. Ölkələrarası iqtisadi ziddiyyətlər iqtisadi ziddiyyətlərə, diplomatik mübahisələr diplomatik münasibətlərin pisləşməsinə, dövlətlərin bir-birinə qarşı qaldırdıqları ərazi iddiaları isə müharibələrə səbəb olur.

“Soyuq müharibə” dövründə ölkələrarası münaqişələr nadir hallarda baş verirdi. Belə ki, ölkələrarası münaqişələr əsasən ABŞ və SSRİ arasında olan qarşıdurmanın təsiri altında baş verirdi. Ölkələrarası münaqişələrdə ABŞ və SSRİ arasında olan qarşıdurmanın izi özünü büruzə verirdi. Misal üçün, 1950-ci illərdə baş verən Koreya müharibəsini və 1960-cı və 1970-ci illərdə Yaxın Şərqdə olan müharibəni göstərmək olar. Ölkədaxili münaqişələr də ABŞ və SSRİ-nin nəzarəti altında idi. BMT əsasən belə münaqişələrə qarışmırdı. Bunu dövlətlərin daxili işi hesab edirdi. Lakin ölkədaxili münaqişələr ölkələrarası münaqişələrdən daha çox baş verirdi. Belə münaqişələr ABŞ-ın və ya SSRİ-nin təsiri altında olan dövlətdə baş verdikdə, bura başqa bir ölkə müdaxilə etmirdi. Bu münaqişələrin tənzimlənməsi ilə ABŞ və ya SSRİ (hərəsi öz nəzarəti altında olan

ölkələrdə) məşğul olurdu. Misal üçün, 1954-cü ildə Qvatemalada, 1956-cı ildə Macarıstanda, 1965-ci ildə Dominikan Respublikasında, 1968-ci ildə Çexoslovakiyada, 1981-ci ildə Polşada baş vermiş ölkədaxili münaqişələri göstərmək olar.

“Soyuq müharibə” dövrünün başa çatması, SSRİ-nin dağılması və bipolyarlığın yox olması beynəlxalq münaqişələrdə bir sıra dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Müasir dövrdə beynəlxalq münaqişələrdəki dəyişikliklər dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

1. *Beynəlxalq münaqişələrin səbəblərinin dəyişilməsi.* “Soyuq müharibə” dövründə beynəlxalq münaqişələr əsasən ideoloji zəmində yaranırdısa, müasir dövrdə onlar əsasən mədəniyyət, daha dəqiq desək, dini və etnik zəmində meydana gəlirlər. Bazarlar və təbii sərvətlər uğrunda mübarizə getdikcə kəskinləşir. Bu, təbii sərvətlərin, ilk növbədə neft və maye qazın çatışmazlığı ilə bağlıdır. Bundan başqa bəzi ölkələrin iqtisadi cəhətdən geridə qalması, orada işsizliyin yüksək səviyyəsi münaqişələr üçün əlverişli şərait yaradır;

2. *Beynəlxalq münaqişələrin iştirakçılarının dəyişilməsi.* Müasir dövrdə dövlətlər arasında münaqişələr, o cümlədən hərbi münaqişələr yox olmasa da, irimiqyaslı dövlətlərarası müharibələrin baş verməsinin ehtimalı azalmışdır. Bundan başqa, müasir dövrdə beynəlxalq münaqişələrin iştirakçıları dəyişmişdir. Belə ki, bu münaqişələrdə qarşı tərəfdən biri dövlət, digəri isə qeyri-qanuni fəaliyyətlə məşğul olan transmilli təşkilat, beynəlxalq terrorçu təşkilat və ya beynəlxalq miqyasda fəaliyyət göstərən dini, etnik hərəkatlar olur;

3. *Beynəlxalq münaqişələrin məzmununun və xarakterinin dəyişilməsi.* Müasir dövrdə beynəlxalq münaqişələrin qeyri-müəyyənliyi artır. Bu, özünü beynəlxalq münaqişələrin müddətində və nəticələrində göstərir. Müddət baxımından beynəlxalq münaqişələrin qeyri-müəyyənliyi onların başlanması və qurtarması tarixinin bilinməməsindədir, nəticələr baxımından isə qalib və məğlub olan tərəfin aydın olunmamasındadır.

Beləliklə, beynəlxalq münaqişələr problemi BMN-nin aktual problemlərindən biridir. Beynəlxalq münaqişələr xarakterinə görə

mənfi bir hadisədir. Onlar destruktiv münaqişələrin sırasına daxildir. Buna görə, beynəlxalq münaqişələrin tənzimlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir məsələdir.

İndi isə beynəlxalq münaqişələrin tənzimlənməsini nəzərdən keçirək.

13.3. Beynəlxalq münaqişələrin tənzimlənməsi

Beynəlxalq münaqişələr probleminin BMN-nin aktual problemlərindən biri olmasının əsas səbəbi ondadır ki, onun tənzimlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər hansı bir sosial hadisənin, o cümlədən beynəlxalq münaqişənin tənzimlənməsi onun mahiyyətinin dərk olunmasına əsaslanmalıdır. Buna görə də beynəlxalq münaqişələrin öyrənilməsinə xüsusi fikir verilir. Beynəlxalq münaqişələrin öyrənilməsi ilə əlaqədar üç əsas yanaşma vardır:

1. Strateji tədqiqatlar;
2. Münaqişənin təhlili;
3. Sülhün tədqiq olunması.

1. Strateji tədqiqatlar mövqeyindən beynəlxalq münaqişələrin təhlili praktik məsələlərin həllinə yönəlmişdir. Strateji tədqiqatların metodoloji əsasını siyasi realizm təşkil edir. Buna görə də bu tədqiqatlar beynəlxalq münaqişələrin həll edilməsində güc amilinə xüsusi önəm verir. Strateji tədqiqatlarda dövlətin milli maraqlarının və təhlükəsizliyinin təmin olunmasının yolları araşdırılır. Bundan başqa, strateji tədqiqatlarda müharibənin təhlil olunmasına xüsusi fikir verilir;

2. Münaqişəyə təhlili yanaşma beynəlxalq münaqişələrin bir sıra mühüm nəzəri məsələlərinin (yaranmasının və inkişafının səbəbləri, növləri, subyektləri) təhlil olunmasına yönəlmişdir. Strateji tədqiqatlarda bu məsələlər təhlil olunmur;

3. Sülhün tədqiq olunmasına yanaşma əsasən beynəlxalq münaqişələrin tənzimlənməsinin yollarının müəyyən edilməsinə yönəlmişdir. Bu yanaşmanın tərəfdarları (K. Bouldinq) hesab edirlər ki, beynəlxalq sistemdə münaqişələrin indiki vəziyyəti elədir ki, o,

yavaş-yavaş irimiqyaslı müharibəyə apara bilər. Bu təhlükəli meylin qarşısını almaq üçün tərəflər davranışlarını, bir-birinə münasibətlərini dəyişməlidirlər və bütün mübahisəli məsələlər danışıqlar yolu ilə həll edilməlidir.

Beləliklə, beynəlxalq münaqişələr probleminin öyrənilməsinə dair qeyd olunan yanaşmaların hər biri bu problemi müxtəlif səpkidən öyrənir. Əldə olunan hər bir nəticənin beynəlxalq münaqişələrin tənzimlənməsi üçün böyük əhəmiyyəti vardır.

Ümumiyyətlə, ölkədaxili münaqişələrdən fərqli olaraq beynəlxalq münaqişələrin qanun vasitəsilə tənzimlənməsi obyektiv səbəblərə görə çətindir, çünki bu münaqişələrin xüsusiyyətləri bir çox hallarda beynəlxalq hüquqda nəzərdə tutulmur. Bununla əlaqədar beynəlxalq münasibətlər sahəsində münaqişələrin tənzimlənməsi siyasi metodlarla həyata keçirilir. Fransız sosioloqu Merleyə görə, siyasi metodlar çərçivəsində münaqişələrin qarşısının alınmasının və tənzimlənməsinin ənənəvi və institusional metodları vardır.

Ənənəvi metodlar

Ənənəvi metodlar dedikdə beynəlxalq münasibətlər sahəsində münaqişələrin tənzimlənməsinin ən geniş yayılmış üç metodu nəzərdə tutulur:

1. danışıqlar;
2. razılığa gəlməkdə qarşı tərəflərə üçüncü tərəfin köməyi;
3. vasitəçilik.

İkinci və üçüncü metodlarda vasitəçi qismində qarşı tərəflərin münaqişəsinə müdaxilə edən üçüncü tərəf münaqişəni qərəzsiz tədqiq edərək onun səbəblərini müəyyən edir, tərəflərin arqumentlərini dinləyir və münaqişənin tənzimlənməsinə dair qərar verir.

İkinci dünya müharibəsi dövründən beynəlxalq münaqişələrin tənzimlənməsinin başqa bir metodu - barışıq metodu da məlumdur. Ona əsasən, qarşı tərəflər arasında mübahisəli məsələni üçüncü tərəfin sədrliyi altında yaradılan Komissiya araşdırır. Üçüncü tərəfin münaqişəyə müdaxilə etməsinə, Komissiyanın yaradılmasına razılığı qarşı tərəflərin özləri verməlidir. Başqa sözlə desək, ənənəvi metod-

ların tətbiq edilməsi qarşı tərəflərin razılığından asılıdır. Bu, ənənəvi metodların tətbiq edilməsini bir qədər məhdudlaşdırır.

İnstitusional metodlar

Dövlətlərarası təşkilatların (Millətlər Liqası, sonralar BMT) təsis edilməsi və fəaliyyət göstərməsi beynəlxalq münaqişələrin tənzimlənməsi məsələsində iki istiqamətdə irəliləyişə imkan yaratdı:

1. Dövlətlərarası təşkilatlar gücün tətbiq edilməsindəki tənzimlənmənin yalnız dinc vasitələrindən istifadə etməlidirlər. BMT-nin Nizamnaməsinə əsasən, qarşı tərəflər əvvəlcə ənənəvi prosedurların birindən istifadə etməlidirlər. Yalnız bunun faydası olmadıqda onlar BMT-nin Təhlükəsizlik Surasına müraciət edə bilirlər. Təhlükəsizlik Surası, öz növbəsində, münaqişənin tənzimlənməsi üçün istənilən vasitəni tövsiyə edə bilər;

2. İnstitusional mexanizmlərdən istifadə edilməsi bu mexanizmlərə kollektiv xarakter verdi. Bunun nəticəsində qarşı tərəfləri hansısa bir üçüncü dövlət deyil, dövlətlərarası təşkilat ayırmağa çalışır. Dövlətlərarası təşkilat ya münaqişə zonasına Təhqiqat Komissiyasını göndərir, ya vasitəçi təyin edir, ya da ki, barışıq missiyasını öz üzərinə götürür.

Müasir dövrdə beynəlxalq münaqişələrin məzmununun, səbəblərinin, iştirakçıların dəyişməsi ilə yanaşı onun tənzimlənmə mexanizmləri də dəyişmişdir. Daha konkret desək, bu mexanizmlərin strukturu bir qədər mürəkkəbləşmişdir. Məsələn, müasir dövrdə milli dövlətin rolunun azalması ilə əlaqədar beynəlxalq münaqişələrin tənzimlənməsində *diplomatik vasitələrin* səmərəliliyinin azalması müşahidə olunur. Müasir dövrdə baş verən münaqişələrin səbəblərinin və onların həll edilməsi metodlarının sırasında *iqtisadi mexanizmlərin və maliyyə vasitələrinin* rolu artır.

Beynəlxalq münaqişələrin tənzimlənməsində *humanitar əməliyyatların* rolu artır. Bəzən inkişaf etmiş ölkələr bu və ya digər geridə qalmış ölkənin daxili işlərinə müdaxilə etmək üçün bəhanə kimi həmin ölkədə humanitar vəziyyətin pis olmasını, yəni orada insanların hüquq və azadlıqlarının pozulmasını göstərirlər.

Beynəlxalq münaqişələrin tənzimlənmə mexanizmlərinin başqa biri *informasiya elementi* adlanır. Beynəlxalq münaqişələrin tənzimlənməsində informasiyanın rolu getdikcə artır. KİV ictimai rəyin formalaşmasında mühüm rol oynayaraq ictimaiyyəti münaqişəyə qarşı qaldırır. Lakin KİV münaqişələrin tənzimlənməsi ilə bərabər onların başlanmasına, yaxud gərginləşməsinə də səbəb ola bilər.

Beynəlxalq münaqişələrin tənzimlənməsində *hüquqi elementin* rolu ilk növbədə beynəlxalq hüquq normalarını BMT, ATƏT kimi təşkilatlar vasitəsilə yeridərək dövlətləri təcavüzkar siyasətdən yayındırmağa vadar etməkdir.

Nəhayət, beynəlxalq münaqişələrin tənzimlənmə mexanizmlərinin sırasında *hərbi element* özünəməxsus yer tutur. Onun vasitəsilə beynəlxalq münaqişələrin qarşısı alınır, münaqişələr tənzimlənilir və onlara dövlətlərarası təşkilatlar tərəfindən nəzarət olunur. Bununla əlaqədar strateji tədqiqatlarla məşğul olan mütəxəssislər hərbi məsələlərin dörd növünü göstərirlər:

1. Hərbi əməliyyatlarda iştirak. Söhbət silahlanma üzərində nəzarətə dair əldə olunan razılaşmaların yerinə yetirilməsindən, sülhməramlı əməliyyatların həyata keçirilməsindən gedir.

2. Yerli mülki hökumətin fəaliyyətinə dəstək. Burada isə əsas məsələ sülhün saxlanması zonasında əmin-amanlığın, sərhədlərin təhlükəsizliyinin təmin olunması, həmçinin narkobiznes və terrorçuluğa qarşı mübarizədir.

3. Təbii fəlakətlər zamanı əhaliyə humanitar yardımın göstərilməsi, beynəlxalq QHT-lərin fəaliyyətinə dəstəyin verilməsi və qaçqınlara hərtərəfli yardımın edilməsi.

4. Mülki əhalini təhlükəli zonalardan çıxarmaq, girov saxlanılan insanları terrorçuların əlindən xilas etmək.

Beləliklə, münaqişə bir sosial hadisə kimi cəmiyyətin inkişafının müəyyən bir mərhələsində yaranır. Onun yaranması obyektiv və subyektiv səbəblərlə bağlıdır. Bəzi münaqişələr, xüsusilə konstruktiv münaqişələr cəmiyyətin inkişafına müsbət təsir göstərir. Belə münaqişələrə milli azadlıq hərəkatlarını, inkişafda olan ölkələrin transmilli şirkətlərə qarşı mübarizəsini aid etmək olar. Lakin müna-

qişə, o cümlədən beynəlxalq münaqişə ümumilikdə götürüldükdə mənfi bir hadisədir. Onun ən ekstremal forması isə müharibədir.

13.4. Müharibənin mahiyyəti

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, müharibə xarici münaqişələrin əsas növlərindən biridir. Müharibənin hərtərəfli təhlil olunması BMN-də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müharibənin qarşısının alınmasının yollarının müəyyən edilməsi isə BMN fənninin əsas məsələsi kimi çıxış edir.

Müharibənin qarşısının alınması probleminin həll edilməsinin mümkünüyü ilə əlaqədar tədqiqatçıları şərti olaraq iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa daxil olan tədqiqatçılar hesab edirlər ki, müharibənin qarşısının alınması mümkün deyil. Belə tədqiqatçıları şərti olaraq pessimist adlandırmaq olar. İkinci qrupa daxil olan tədqiqatçılar isə hesab edirlər ki, müharibənin qarşısını almaq olar. Onların fikrincə, “soyuq müharibə” dövrünün başa çatması, dünya kommunist sisteminin dağılması və bipolyar sistemin ləğv olması müharibənin başlanması ehtimalını əhəmiyyətli dərəcədə azaltmışdır.

İngilis tədqiqatçıları D. Smit və E. Brayana görə, 1998-2003-cü illər ərzində dünyada 120 müharibə baş vermişdir. Başqa tədqiqatçılar bu məsələ ilə əlaqədar müxtəlif rəqəmlər göstərirlər. Bu, ilk növbədə ədəbiyyatda müharibəyə verilən təriflərin bir-birindən fərqlənməsi ilə bağlıdır. Məsələn, Q. Butula görə, “müharibə mütəşəkkil qruplar arasında silahlı və qanlı mübarizədir. O, müəyyən zaman və müəyyən məkanda baş verir və xüsusi qaydalara əsasən aparılır.” K. Vrayt isə hesab edir ki, müharibə məfhumunun məzmununu bir qədər genişləndirərək onu müxtəlif icmalar arasındakı zorakılıq kimi qələmə vermək olar. ABŞ tədqiqatçıları D. Sinqer və M. Smol müharibə məfhumunun məzmununu daha da genişləndirərək onu iki və ya daha çox dövlətin silahlı qüvvələri arasında, yaxud dövlətin nizami qoşunları və hər hansı bir hərbi qruplaşma arasında baş verən və min nəfərdən çox adamın ölümünə səbəb olan silahlı toqquşma kimi təqdim edirlər.

Müharibəni tədqiq edən müəlliflər nəzəri əsas kimi əsasən Klauzevitsin “Müharibə haqqında” əsərinə istinad edirlər. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Klauzevits müharibənin siyasi mahiyyətini müəyyən etmişdir. Onun fikrincə, müharibə – dövlətin və ya digər icmanın adından icra olunan rəşional bir hərəkətdir. Onun əsasında siyasi məqsədlər durur. Bu tərifi də müharibə onun əsas iştirakçısı olan dövlətlə sıx bağılıdır.

Müharibələrin tarixinə nəzər salsaq, İntibah dövründən indiyədək iki əsas qanunauyğunluğun olmasını görə bilərik. Birincisi, müharibələrin sayı və müddəti azalır. XV-XVII əsrlərdə müharibələr təxminən hər 4 ildən bir baş verirdisə, XIX əsrdə onlar hər 15 ildən bir baş verirdi. XX əsrdə, xüsusilə XX əsrin sonları və XXI əsrin əvvəllərində bu interval daha da artmışdır.

İkincisi, 1945-ci ildən sonra dünyada dövlətlərin sayının artması ilə bərabər ölkələrarası və ölkədaxili müharibələrin nəsbatində dəyişiklik özünü büruzə verir. Belə ki, 1936-cı ilədək dünyada baş verən bütün müharibələrin 80 faizi ölkələrarası və 20 faizi ölkədaxili xarakter daşıyırdısa, 1945-ci ildən sonra bu nisbət əksinə oldu, yəni ölkədaxili müharibələr 80 faiz, ölkələrarası müharibələr isə 20 faiz oldu.

Qeyd edək ki, dövrən dəyişdikcə müharibələrin keçmişdə geniş yayılmış növləri arxa plana keçir və yeni növləri yaranır. Deyilənləri nəzərə alaraq növbəti paraqrafda müharibələrin növlərini nəzərdən keçirək.

13.5. Müharibələrin növləri

Ədəbiyyatda müharibələr aşağıdakı beş əsas meyara görə bölünürlər: mənəvi əsasa görə, iştirakçıların növünə görə, siyasi məqsədlərə görə, geosiyasi məqsədlərə görə və hərbi əməliyyatların istiqamətinə görə.

Mənəvi əsasa görə müharibələr ədalətli (ölkə ərazisinin, milli müstəqilliyin və suverenliyin müdafiəsi) və ədalətsiz (təcavüzkar və işğalçı) olur.

İştirakçılarının növünə görə müharibələr ölkələrarası və ölkədaxili (vətəndaş müharibəsi) olur. Son zamanlar bura yeni növlər daxil olmuşdur. Məsələn, xarici müdaxilə ilə müşayiət olunan daxili (vətəndaş) müharibələr (Yuqoslaviya, İraq).

Siyasi məqsədlərə görə müharibələr işğalçı və milli azadlıq müharibələrinə bölünür.

Geosiyasi baxımdan müharibələr dünya, regional, subregional və lokal olur.

Hərbi əməliyyatların istiqamətinə görə müharibələr konvensional və total olur. Konvensional müharibələr düşmənin hərbi potensialının zərərsizləşdirilməsinə və/ və ya yox edilməsinə yönəlmişdir. Total müharibələr isə hədəf kimi düşmən tərəfin hərbi potensialı ilə yanaşı onun əhalisini də götürür. Son zamanlar terrorizmin geniş yayılması ilə əlaqədar bu təsnifata əsasən əhaliyə qarşı yönələn totalitar müharibələri də daxil etmək olar.

Dünyada başlayan qloballaşma prosesi müharibələrin başlanmasının səbəblərini kəskinləşdirmişdir. Bu, ilk növbədə onunla bağlıdır ki, dünya siyasətində beynəlxalq münasibətlərin ənənəvi aktorları ilə yanaşı onun yeni aktorları meydana gəlmişdir. Məsələn, beynəlxalq aləmdə müxtəlif təyinatla fəaliyyət göstərən GHT-lər, beynəlxalq mafioz struktur və cinayət qruplaşmaları, böyük biznesin iqtisadi gücünün və siyasi potensialının artması, kütləvi miqrasiya proseslərinin intensivləşməsi, aparıcı KİV-lərin insanların şüuruna və davranışına təsirlərinin artması kimi beynəlxalq münasibətlərin xarakterinə təsir edən aktorların fəaliyyəti özünü büruzə verir. Bir tərəfdən, aktorların bir-birinə münasibətləri mürəkkəbləşir, digər tərəfdən isə onların beynəlxalq sistemə təsir etmək imkanları artır. Belə olan şəraitdə müharibələrin, xüsusilə ölkələrarası müharibələrin baş vermək ehtimalı varmı? Qərbi ölkələrində geniş yayılmış bir fikrə əsasən, müasir dövrdə ölkələrarası müharibələrin qarşısı artıq alınmışdır. Fransız politoloqu J.-P. Dyufurun fikrincə, əvvəlki dövrlə müqayisədə müasir dövrdə ölkələrarası müharibələrin baş vermək ehtimalı aşağıdakı beş səbəbə görə azalmışdır: texnoloji, iqtisadi, strateji, hüquqi və siyasi.

1. *Texnoloji səbəb*. Texnoloji səbəb dedikdə, ABŞ və Qərbi Avropa ölkələrinin hərbi sahədə elə bir yüksək səviyyəyə çatması nəzərdə tutulur ki, heç bir başqa dövlət cürət edib onlarla müharibəyə girişməyəcəkdir;

2. *İqtisadi səbəb*. Müasir silahların baha başa gəlməsinə görə iqtisadi baxımdan müharibə etmək sərf etmir;

3. *Strateji səbəb*. Bipolyar beynəlxalq sistemin dağılmasından sonrakı dünyada müharibəni törədən heç bir ölkəyə böyük dövlətlərin dəstəyinin təmin olunmasına zəmanət yoxdur. Bundan başqa, dünya ictimaiyyəti çalışacaqdır ki, təcavüzkar dövlət cəzalansın;

4. *Hüquqi səbəb*. Hüquqi baxımdan müdafiə məqsədi güdən müharibələr istisna olmaqla bütün başqa müharibələr qeyri-qanunidir;

5. *Siyasi səbəb*. Dünya kommunist sisteminin dağılmasının mühüm nəticələrindən biri dünyada demokratik dövlətlərin sayının artması oldu. Dyufurun fikrincə, demokratik dövlətlər obyektiv səbəblərə görə qeyri-demokratik, xüsusilə totalitar rejimlərdən fərqli olaraq müharibəyə meyilli deyil.

Dyufurun bu arqumentlərində müəyyən bir həqiqət olsa da, orada bəzi zəif məqamlar da vardır. Məsələn, bəzi hallarda hüquqi faktor ədalətsiz müharibənin qarşısını ala bilmir (Azərbaycan torpaqlarının 20 faizinin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunması), yaxud demokratik sülh nəzəriyyəsinə söykənən Corc Buş administrasiyasının xarici siyasəti İraqa təcavüz etməklə bu nəzəriyyənin müddəalarını alt-üst etdi.

Məlumdur ki, Fukuyama və demokratik sülh nəzəriyyəsinin digər tərəfdarları hesab edirlər ki, “soyuq müharibə” dövrünün başa çatması, dünya kommunist sisteminin dağılması və bunun bir mühüm nəticəsi kimi demokratik dövlətlərin sayının artması ölkələrarası müharibələrin başlanması təhlükəsinin qarşısını alır. Bu fikir gerçəkliyə uyğun deyil. Müasir dövrdə böyük dövlətlərin arasında müharibələrin baş verməsi ehtimalının az olmasına baxmayaraq dünyada hələ də müharibə təhlükəsi qalmaqdadır. Bunu faktlar da sübut edir. Məlum statistik göstəricilərə görə, 1990-cı illərdə dünyada 100-dən çox müharibə baş vermişdir. Bu müharibələrdə 90 döv-

l t iŐtirak etmiŐ və 9 milyon insan həlak olmuŐdur. Müharibə bey-
n lxalq münasibətlərin aktorları arasında yaranan m naqiŐ l rin
həll edilməsinin bir vasitəsi kimi  z əhəmiyyətini itirm miŐdir v 
Çox güman ki, yaxın gələcəkdə itirm y c kdir.

XIV FƏSİL BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ VƏ İNTEQRASIYA

14.1. Beynəlxalq əməkdaşlığın ümumi xarakteristikası

Vestfal sülh müqaviləsinin ən mühüm nailiyyətlərindən biri dövlətlər arasında hüquqi münasibətlərin əsasının formalaşması olmuşdur ki, bu da öz növbəsində beynəlxalq əməkdaşlığın meydana gəlməsi, institutlaşması və sonrakı inkişafı üçün şərait yaratmışdır. Dövlətlərarası əməkdaşlığın əsasını dövlətlərin bir-birinin suverenliyinə qarşılıqlı hörmət və bir-birinin daxili işlərinə müdaxilə etməmək təşkil edir. Bu əməkdaşlığın əsas məqsədi isə dövlətlərin milli təhlükəsizliyinin və müstəqilliyinin möhkəmlənməsidir.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq əməkdaşlıq iki və ya daha çox aktorların elə bir münasibətini əks edir ki, orada aktorlar bir-birinə qarşı zorakılığın tətbiq edilməsindən çəkinərək ümumi maraqlarının reallaşdırılmasının yollarını birgə söylə axtarırlar. Bəzən əməkdaşlıq münaqişənin olmaması kimi qələmə verilir. Əslində isə əməkdaşlıq münaqişədən tamamilə azad olma demək deyil. O, münaqişənin böhran formasını istisna edir. Fransız politoloqu Jan Pol Deriennin fikrincə, əməkdaşlıq elə bir situasiyadır ki, o, ya hər bir aktoru qane edir, ya da ki, heç birini qane etmir. Robert Kohenə görə, əməkdaşlıq bir aktorun öz fəaliyyətini başqa bir aktorun maraqlarına uyğun tənzimlənməsidir.

Beynəlxalq münasibətlərin aktorları arasında əməkdaşlığın inkişafı qlobal və regional xarakterli təşkilatların yaranmasına səbəb olmuşdur. Bundan başqa, müasir dövrdə qlobal problemlərin gərginləşməsi beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsinin zəruriliyini bir daha vurğulayır. Beynəlxalq əməkdaşlıq siyasi, hərbi, iqtisadi, ticarət, kömrük sahələrindəki ənənəvi məsələlərlə bərabər ekoloji, demografik, enerji, müharibə təhlükəsinin qarşısının alınması kimi məsələlərin də həll edilməsinə yönəlir. Beynəlxalq əməkdaşlığın əsas növü dövlətlərarası əməkdaşlıq hesab olunur. Dövlətlərarası

əməkdaşlıq üçün üç elementin olması vacibdir: əməkdaşlıq edən dövlətlərin ümumi məqsədləri, onların bu əməkdaşlıqdan fayda gözləmələri və faydanın qarşılıqlı olması. Dövlətlərarası əməkdaşlığın aşağıdakı növləri vardır:

1. *Danışıqlar*. Danışıqların əsas məqsədi dövlətlərin qarşılıqlı fəaliyyətlərindən əldə olunan faydaların bölüşdürülməsidir;

2. *Siyasətlərin uzlaşdırılması*. Siyasətlərin uzlaşdırılmasının əsas məqsədi danışıqlar vasitəsilə dövlətlərin birgə fəaliyyətlərinə dair razılığa gəlməkdir;

3. *Gizli əməkdaşlıq*. Burada formal razılıq və ya bilavasitə əlaqələr olmadan dövlətlər əməkdaşlıq edirlər;

4. *Məcburi əməkdaşlıq*. Bu əməkdaşlıq zamanı güclü tərəf zəif tərəfi öz siyasətində müəyyən dəyişikliklərin edilməsinə məcbur edir. Lakin bununla əlaqədar güclü tərəf öz siyasətini yaranmış vəziyyətə uyğunlaşdırır;

5. *Reqlamentasiya, ekspertiza, subsidiya fəaliyyəti ilə məşğul olan xüsusi institutların yaradılması*. Belə institutların yaradılması dövlətlərarası əməkdaşlığın inkişafı üçün şərait yaradır.

Beynəlxalq əməkdaşlığın nəzəri problemləri bir çox beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələri arasında, xüsusilə idealizm (liberalizm) və realizm arasında mübarizə mövzudur. Bu iki nəzəriyyədə beynəlxalq əməkdaşlıq probleminin tədqiq olunmasını nəzərdən keçirək.

14.2. İdealizm və realizm beynəlxalq əməkdaşlıq haqqında

İdealizm beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsini müharibənin qarşısını ala biləcək bir real qüvvə kimi qələmə verilir. Buna görə də idealizm beynəlxalq əməkdaşlığı inkişaf etdirməyə qadir olan BMT, Avropa Birliyi, Avropa Şurası və bu kimi digər təşkilatların fəaliyyətinə böyük ümidlər bəsləyir.

Məlum olduğu kimi, realistlər beynəlxalq proseslərin ən geniş yayılmış və aparıcı istiqaməti kimi münaqişəni göstərirlər. Lakin bu o demək deyil ki, realistlər beynəlxalq əməkdaşlıq probleminə fikir

vermirlər. Realistlərin bu problemə münasibətinin xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Realizm beynəlxalq əməkdaşlığı dövlətlərarası münasibətlərlə eyniləşdirir. Dövlətlərarası münasibətlərin isə əsasında qarşı tərəflərin bir-birinin müstəqilliyinə hörmət etmələri və bir-birinin daxili işlərinə müdaxilə etməmələri durur;

2. Realistlərin fikrincə, dövlətlərarası əməkdaşlığın yaranmasında beynəlxalq mühitin anarxiyalı olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Başqa sözlə desək, əməkdaşlıq münaqişə və ya onun təhlükəsi olduğu yerdə yaranır;

3. Beynəlxalq əməkdaşlığın əsas məqsədi təhlükəsizlikdirsə, onun ən sadə və ən geniş yayılmış forması hərbi (hərbi-siyasi) ittifaqdır. Hərbi (hərbi-siyasi) ittifaqların yaradılmasında əsas rol qüdrətli dövlətlərə məxsusdur. Məhz onlar kiçik dövlətləri zorla bu ittifaqlara daxil edirlər.

Beynəlxalq əməkdaşlıq problemini siyasi realizm mövqeyindən əsaslı şəkildə Arnold Volfers tədqiq etmişdir. Beynəlxalq mühiti anarxiya kimi təsvir edən Volfers qeyd edir ki, öz ölkəsinin başqa ölkələrlə münasibətlərini müəyyən edən və öz dövlətinin adından çıxış edən siyasətçilərin fəaliyyəti milli maraqların qərəzsiz dəyərləndirilməsinə əsaslanmalıdır. Bunun üçün dövlət xadimləri emosiyalara uymamalıdırlar. Belə olan bir şəraitdə əməkdaşlığın əsas məğzi qüvvələrin balansı siyasətinin uğurla həyata keçirilməsinin zəruri şərti kimi qələmə verilir. Onun fikrincə, dövlətlərarası əməkdaşlığın iki növü vardır: *daxili istiqamətli* və *xarici istiqamətli* əməkdaşlıq. Daxili istiqamətli əməkdaşlıq dövlətin qrupun daxilində münasibətləri yaxınlaşdırmaq istəyindən irəli gəlir. Burada maraqlar üçün daxili bir amil kimi çıxış edir və xarici təhlükələrdən tamamilə asılı deyil. Xarici istiqamətli əməkdaşlıq isə dövlətlərin ümumi xarici təhlükəyə qarşı mübarizədə səylərinin birləşməsindən irəli gəlir. Bu halda əməkdaşlıq dövlətlərin birləşməsi üçün stimül olan təhlükənin müddətindən asılıdır.

Xarici istiqamətli əməkdaşlıq (Volfersin fikrincə, bura kollektiv müdafiə haqqında müqavilələr və alyanslar daxildir) daxili isti-

qamətli əməkdaşlıqla müqayisədə problemlərlə az üzləşir. Dövlətlərarası əməkdaşlığın qeyd olunan iki növü ilə yanaşı Volfers üçüncü növünü də göstərir. Üçüncü növü Volfers «qarşılıqlı münasibətlərin minimumu» vəziyyəti kimi təsvir edir. Bu vəziyyətdə elə dövlətlər olur ki, onlar başqa dövlətlərlə mübahisələrə girmək istəmir və bunun üçün də minimal siyasi əlaqələr siyasətini yeridirlər. Məsələn, Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində neytrallıq siyasəti aparan ABŞ qarşılıqlı münasibətlərin minimumu vəziyyətində idi. Neytrallıq siyasətini yeridən dövlət ümid edir ki, başqa dövlətlər buna cavab olaraq onun daxili işlərinə qarışmayacaqdır və onunla dostluq münasibətində olacaqlar. Lakin ola bilər ki, bəzi dövlətlər neytrallıq siyasəti yürüdən dövlətlərdən bu siyasətdən əl çəkməyi tələb etsinlər.

Beləliklə, beynəlxalq əməkdaşlıq probleminə idealizm və realizm müxtəlif metodoloji əsasdan yanaşırlar. Buna görə də əgər idealizm beynəlxalq əməkdaşlıq məsələlərində üstünlüyü ümumbəşəri marağa, kollektiv təhlükəsizliyə, beynəlxalq münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinə, beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələrə münasibətdə emosional yanaşmalara verirsə, realizm üstünlüyü milli marağa, xarici təhlükənin vacib olmasına, qüvvələrin balansına, beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələrin rəşional dərk olunmasına verir.

Beynəlxalq əməkdaşlıq problemi beynəlxalq rejimlər nəzəriyyəsinə özünəməxsus tədqiq olunur.

14.3. Beynəlxalq rejimlər nəzəriyyəsi beynəlxalq əməkdaşlıq problemi haqqında

Beynəlxalq rejimlər nəzəriyyəsi 1980-ci illərdə irəli sürülmüşdür. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarından Stefan Krasneri, Robert Koheni, Ceyms Raqqini və başqalarını göstərmək olar. Beynəlxalq rejimlər nəzəriyyəsinə əsasən, dövlətlərarası əməkdaşlığın əsasları və səbəbləri beynəlxalq hüquqla və ya beynəlxalq təşkilatlarla bilavasitə əlaqəsi olmayan institutlarla bağlıdır. Məsələn, beynəlxalq

xalq ticarət rejimlərini (Dünya Ticarət Təşkilatı), kütləvi qırğın silahlarının yayılmasının qarşısının alınması rejimlərini, yaxud dəniz gəmiçiliyi rejimlərini göstərmək olar. Beynəlxalq rejimlər dedikdə aktorların istəklərinə cavab verən qərarların qəbul olunması normalarının, prinsiplərinin, qaydalarının və prosedurlarının məcmusu nəzərdə tutulur. Beynəlxalq rejimlər dövlətlərarası əməkdaşlıq üçün əlverişli şərait yaradır. Onlar dövlətləri əmin edirlər ki, digər dövlətlər əməkdaşlığı pozmayacaqlar. Dövlətlər müəyyən rejim yaradarkən (və ya mövcud rejimə qoşularkən) özlərinin suveren hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına digər dövlətlərin eyni tərzdə hərəkət etdiyinə görə razılaşırlar. Rejimlərin yaradılması dövlətlərə müəyyən fayda verməklə bərabər onların qarşısına bir çox vəzifələr də qoyur.

Rejimlər nəzəriyyəsi hakimiyyət məsələlərinə fikir vermədiyinə görə tənqid edilir. Beynəlxalq miqyasda gücün paylaşdırılması həm rejimlərin əsası kimi, həm də rejimlərdə baş verən dəyişikliklərin səbəbi kimi qələmə verilir. Beynəlxalq iyerarxiyada dövlətlərin yerlərinin qeyri-bərabər olması zəif dövlətləri narahat edir, çünki onlar güclü dövlətlər tərəfindən yaradılan, onların maraqlarına cavab verən rejimlərə qoşulurlar. Lakin qeyd olunan çatışmazlıqlara baxmayaraq, dövlətlərarası əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsində beynəlxalq rejimlərin böyük əhəmiyyəti vardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq rejimlər nəzəriyyəsi neorealitlər ilə neoliberalaların arasında olan mübahisənin nəticəsi kimi irəli sürülmüşdür. Məlum olduğu kimi, bu mübahisə beynəlxalq əməkdaşlığa aid olan bir sıra vacib məsələləri ortaya qoydu. Bununla neorealitlər ilə neoliberalar arasında mübahisə hər iki tərəfin zəif cəhətlərini üzə çıxartdı. Məsələn, neorealitlərin beynəlxalq sistemin anarxiyalı olması haqqında fikirləri öz məqsədlərinə nail olmaq üçün hansı üsullardan istifadə edəcəklərini göstərmir.

14.4. Dövlətlərarası əməkdaşlığın təhlilinə dair sosioloji yanaşma

Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, beynəlxalq əməkdaşlığın problemlərini beynəlxalq strateji mühitin xüsusiyyətlərində axtarmaq lazımdır. Bu səbəbdən onlar beynəlxalq əməkdaşlığın təhlilini sosioloji yanaşma çərçivəsində aparmağı məqsədəuyğun hesab edirlər. Onların fikrincə, müasir dövrdə beynəlxalq əməkdaşlığın təhlili qlobal transmilli əlaqələrin daha geniş miqyasında aparılmalıdır, çünki yeni şərait istər normativ-hüquqi, istərsə rejim yanaşmalarının məhdudluğunu göstərir. Bu yanaşmaların ümumi çatışmazlığı onda-
dır ki, beynəlxalq aləmdə baş verən proseslərin səbəblərini siyasətin rasionallığında, ölkənin iqtisadi inkişafında, qüvvələrin balansında, yaxud maddi rifahda görərək onlar qeyri-maddi faktorların rolunu nəzərə almırlar. Daha konkret desək, bu yanaşmalar beynəlxalq əməkdaşlığın formalaşmasında və inkişafında sosial normaların və institutların, mədəniyyətlərin və ənənələrin, etnik dəyərlərin rolunu nəzərə almır. Qeyd olunan faktorlar əməkdaşlıqda iştirak edən tərəflərin maraqlarını artırır.

Qloballaşma şəraitində beynəlxalq əməkdaşlıqda iştirak edən subyektlərin müxtəlifliyi artır. Dövlətlərlə yanaşı beynəlxalq əməkdaşlıqda müxtəlif legitimliyə, müxtəlif insanlara, maraqlara malik olan transmilli firmalar, banklar, maliyyə qrupları, müxtəlif peşəkar birləşmələr və s. iştirak edir. Bir qayda olaraq belə şəraitdə əməkdaşlığın ümumi qaydaları olmur.

P.A. Sıqankov beynəlxalq əməkdaşlığın təhlili ilə bağlı olan müasir sosioloji yanaşmaları dörd əsas qrupa bölür. Bu yanaşmalar beynəlxalq əməkdaşlığın müxtəlif tərəflərini göstərir: beynəlxalq institutların legitimliyinin əhəmiyyətini ("Britaniya məktəbi"), beynəlxalq mədəniyyət normalarının legitimliyinin əhəmiyyətini (konstruktivizm), beynəlxalq aktorların formalaşmasının tarixinin əhəmiyyətini (tarixi institutionalizm), daxili və xarici siyasət arasında sərhədlərin yox olmasında və bununla əlaqədar beynəlxalq həya-

tın mənzərəsinin dəyişməsində yeni beynəlxalq aktorlarının rolunun əhəmiyyətini (“Fransız məktəbi”).

«Britaniya məktəbinin» nümayəndələri (M.Benks, H.Bull) beynəlxalq əməkdaşlığı Vestfal sülhü nəticəsində meydana gələn «beynəlxalq cəmiyyətin» tarixi möhkəmlənməsinin nəticəsi kimi qələmə verir. Beynəlxalq cəmiyyət üzərində heç bir ali hakimiyyəti olmayan, lakin ümumi dəyərlərin və normaların müəyyən minimumuna malik olan suveren dövlətlərdən ibarət birlik kimi təqdim olunur. Beynəlxalq cəmiyyət dövlətlərin bir-birinə münasibətdə məsuliyyətlərini nəzərdə tutur. Beynəlxalq cəmiyyətin əsas siyasi aktorları dövlət xadimləridir. Dövlət xadimləri qərar qəbul etdikdə ehtiyatlı və məsuliyyətli olmalıdırlar. «Britaniya məktəbinin» nümayəndələri beynəlxalq anarxiyanın olmasına etiraz etsələr də, onu xalqlar arasında münasibətlərdə hər hansı bir idarəçiliyin və legitimliyin yoxluğu kimi deyil, beynəlxalq hökumətin yoxluğu kimi izah edirlər.

Beynəlxalq əməkdaşlığın təhlilinə konstruktivizm və tarixi institusionalizm yanaşmaları beynəlxalq normaların əhəmiyyətini qeyd edirlər. Bu yanaşmalara görə, beynəlxalq normalar dövlətin fəaliyyətinə təsir göstərir. «Britaniya məktəbinin» nümayəndələrindən fərqli olaraq, onlar normaların dövlətdən müstəqil olmalarını iddia edirlər. Konstruktivistlər hesab edirlər ki, normaları beynəlxalq münasibətlərdə inkişaf edən sosial proseslərlə əlaqələndirmək lazımdır. Konstruktivistlər beynəlxalq əməkdaşlığı xarici mühitin oxşar sosial təsirinin nəticəsi kimi təqdim edirlər. Tarixi institusionalizmin nümayəndələri isə beynəlxalq əməkdaşlığı beynəlxalq və daxili tarixi, sosial və siyasi faktorların təsirinin nəticəsi kimi göstərirlər. Konstruktivizmin və tarixi institusionalizmin beynəlxalq əməkdaşlığa dair fikirlərindəki fərq onların dövlət suverenliyinə münasibətlərində öz əksini tapır. İnstitusionalistlərin fikrincə, dövlət suverenliyi sabit və dəyişməyəndir. Buna görə də o, beynəlxalq əməkdaşlığın yaranmasına maneçilik törədir. Konstruktivistlər isə hesab edirlər ki, dövlət suverenliyi bir normadır. Onun yayılması

beynəlxalq sistemin müəyyən növü ilə bağlıdır. Buna görə də dövlət suverenliyi beynəlxalq əməkdaşlığın yayılmasına maneçilik etmir.

Beynəlxalq münasibətlər sosiologiyasının fransız məktəbinin nümayəndələri hesab edirlər ki, beynəlxalq əməkdaşlığın təhlili üçün dövlətlərlə beynəlxalq münasibətlərin yeni aktorları arasında baş verən dəyişikliklərin tədqiq olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onların fikrincə, bu, ilk növbədə, Vestfal sülhündən sonra dünyada baş verən dəyişikliklərlə bağlıdır. Müasir dövrdə dövlət nəinki yeganə, hətta aparıcı aktor deyil.

Beləliklə, beynəlxalq əməkdaşlığın təhlilinə dair sosioloji yanaşma bu aktual problemin tədqiq olunmasının imkanlarını genişləndirir. Beynəlxalq rejimlər nəzəriyyəsi, realizm paradigmasından fərqli olaraq sosioloji yanaşma münasibətlərlə əməkdaşlığın əsas əlaqədə götürərək əməkdaşlığı əsas aparıcı tərəf hesab edir. Bununla belə sosioloji yanaşmanın müəyyən çatışmazlıqları da vardır. P.A. Sıqankovun fikrincə, başlıca çatışmazlıq müasir sosioloji yanaşma üçün əsas ideologiya olan liberalizmdən irəli gəlir. Liberalizmin təsiri qlobal marağın beynəlxalq əməkdaşlığın ümumi səbəbi kimi qələmə verilməsində özünü büruzə verir. Sosioloji yanaşma ümumi marağın əhəmiyyətini şişirdərək, milli, qrup maraqlarının ictimai inkişafda rolunu lazımcasına dəyərləndirmir.

14.5. Beynəlxalq əməkdaşlıq və inteqrasiya

Beynəlxalq əməkdaşlığın hərtərəfli təhlili üçün onu beynəlxalq aləmdə müşahidə olunan inteqrasiya prosesləri ilə müqayisə etmək vacibdir. Əməkdaşlıqla inteqrasiyanın münasibətinə dair ədəbiyyatda iki bir-birinə zidd fikir vardır. Birinci fikrə əsasən, dövlətlərarası əməkdaşlıq inteqrasiya proseslərindən fərqlənir, çünki dövlətlərarası əməkdaşlıq dövlətlərin suverenliyi ilə məhdudlaşarsa, yəni onu uca tutursa, inteqrasiya dövlətin suverenliyinin müəyyən hissəsindən inteqrasiya naminə əl çəkməyi nəzərdə tutur. Digər fikrə əsasən, bu iki proses bir-birilə bağlıdır. Daha konkret desək, inteqrasiya dövlətlərarası əməkdaşlığın inkişaf mərhələsidir.

İnteqrasiya probleminin elmi cəhətdən öyrənilməsi dünyada baş verən real inteqrasiya proseslərinin dərk olunması ilə bağlıdır. Bu problemin tədqiqi ilə daha çox üç nəzəri məktəb məşğuldur: funksionalizm və ya neofunksionalizm məktəbi, federalizm və transnasionalizm (yaxud plüralist) məktəbi.

Funksionalizm dövlətlərarası əməkdaşlığı müxtəlif sahələrdə inkişaf etdirməyi vacib hesab edərək onu dövlətlərin suverenliyinin zəifləməsi vasitəsilə dövlətlərin inteqrasiyasına nail olmaqda mühüm bir faktor kimi dəyərləndirir. Funksionalizmə əsasən, milli dövlət iqtisadi, sosial və texniki problemləri həll etməyə qadir deyil. Bu problemləri beynəlxalq əməkdaşlıq səviyyəsində həll etmək mümkündür. Beynəlxalq əməkdaşlıq dövlətlərin bir-birindən asılılığını elə bir səviyyəyə çatdıracaqdır ki, onların arasında hərbi münaqişə qeyri-mümkün olacaqdır.

Funksionalizmin müddəalarının real praktikada tətbiq edilməsi müəyyən problemlərin yaranmasına səbəb oldu. Dövlət suverenliyinin əhəmiyyətinin azalması ilə bərabər ixtisaslaşdırılmış beynəlxalq təşkilatların suverenliyinin güclənməsi müşahidə olunurdu. Bundan başqa dövlətlər hərbi və siyasi sahədə öz hüquqlarından inteqrasiya naminə əl çəkmək istəmirdilər. Neofunksionalizm (E.Haas, L.Lindberg) funksionalizmin ideyasını inkişaf etdirərək göstərir ki, iqtisadi, sosial, yaxud mədəni fəaliyyətin bu və ya digər sahəsində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi zərurəti bu fəaliyyətləri əlaqələndirmək məqsədilə ixtisaslaşdırılmış beynəlxalq institutların yaradılmasına gətirəcəkdir. Nəticədə siyasi inteqrasiya prosesləri daha da sürətlənəcəkdir. Neofunksionalizmə görə, hər bir dövlət siyasi plüralizm, fundamental dəyərlərə dair razılıq kimi inteqrasiyanın mühüm şərtlərinə şərait yaratmalıdır.

Əgər funksionalizm siyasi institutları iqtisadi, sosial və digər proseslərdən asılı hesab edirsə, “federalizm” məktəbi siyasi institutları əsas hesab edərək onları konsepsiyalarının mərkəzinə qoyur. Bu məktəbin nümayəndələri (A. Etsioni, A. Spinelli, K. Fridrix və başqaları) federalizmi mərkəzçilikdən imtina etmə, müxtəlif mərkəzlər arasında səlahiyyətlərin paylaşdırılması kimi qələmə verirlər.

Onlar beynəlxalq inteqrasiyanın iştirakçılarının siyasi iradəsinin inteqrasiya prosesləri üçün əhəmiyyətini və səlahiyyətlərin paylaşdırılmasının rolunu göstərirlər.

Federalizm konsepsiyası Qərbi Avropada gedən inteqrasiya proseslərində özünü tədricən göstərməyə başlayıbdır. 1984-cü ildə Avropa parlamenti Avropa İttifaqı haqqında A. Spinellinin hazırladığı müqavilənin layihəsini qəbul etdi. Bu layihədə Avropa İttifaqının fəaliyyətinin əsas istiqamətləri əks olunurdu. Xüsusi fikir İttifaq ilə dövlətlər arasında səlahiyyətlərin bölüşdürülməsinə xüsusi fikir verilirdi. İttifaq dövlətlərin ayrılıqda səmərəli şəkildə həyata keçirə bilmədikləri məsələləri öz üzərinə götürürdü. Lakin federalizm əvvəlcədən Avropa inteqrasiya prosesinin konseptual əsası kimi çıxış etmirdi. Bu prosesin başlanğıcında nəzəri cəhətdən üç mümkün yol var idi:

1. Suveren və müstəqil qalan dövlətlər arasındakı birliklərin yaxud assosiasiyaların çərçivəsində əməkdaşlıq. Bu, ən ənənəvi yol idi;
2. Müəyyən sahələrdə milli dövlətlərin hüdudlarını aşan vahid siyasi hakimiyyət. Bu, ən cəsarətli yol idi;
3. İxtisaslaşdırılmış institutların çərçivələrində ümumi qayda-da fəaliyyət göstərməyə imkan verən funksional inteqrasiya. Bu isə ən orijinal yol idi.

Qeyd olunan yollardan birincisi zəruri və faydalı olmasına baxmayaraq, kifayət deyildir. İkinci yol qeyri- mümkün idi. Buna görə də inteqrasiya prosesi funksional modelin inkişafı yolu ilə gedərək adi əməkdaşlığın çərçivəsindən çıxdı və mümkün federasiya üçün şərait hazırladı.

Beynəlxalq inteqrasiyanın federalist modelinin əsas çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, funksional model ilə müqayisədə onun reallaşma şansları azdır. Bu çatışmazlığın əsas səbəbi federalist modelində normaların çoxluğu ilə bağlıdır. Yuxarıda qeyd olunan yanaşmaların çatışmazlığını nəzərə alaraq beynəlxalq inteqrasiyanın real prosesini bu yanaşmaların hər birinin üstünlüyünü kompleks şəkildə dərk etməklə anlamaq olar.

Transmilli (plüralist) yanaşma obyektı məhz kompleks şəkildə öyrənir. Bu yanaşmada inteqrasiya prosesi kommunikasiya şəbəkələri terminlərində tədqiq olunur. Plüralist yanaşmanın tərəfdarlarından biri Karl Doyç hər birinin öz inteqrasiya prosesi olan siyasi birləşmələrin iki növünü göstərir: amalqam və plüralist. Amalqam inteqrasiya əvvəllər müstəqil olan iki və ya daha çox siyasi qurumun ümumi birləşməsini nəzərdə tutur. Birləşmənin nəticəsində qurumlar müstəqilliklərindən məhrum olurlar. Plüralist inteqrasiyada qurumlar müstəqilliklərini saxlayırlar. Bundan başqa, amalqam inteqrasiyada əhali yeni yaranan siyasi institutlara loyol yanaşmalı, bir-birinin adət-ənənələrini qəbul etməli, , hətta milli dəyərlərindən əl çəkməli və birləşdiyi xalqla birgə yaşamağı bacarmalıdır. Plüralist inteqrasiyada isə belə sərt şərtlər yoxdur. Orada sadəcə olaraq birləşən xalqların mədəni dəyərləri arasında ziddiyyətlər olmamalıdır. Doyçun fikrincə, plüralist inteqrasiya Avropada inteqrasiya proseslərinin vacibliyini göstərərək xalqların milli dəyərlərini inkar etmir. Buna görə də Avropada inteqrasiya prosesləri plüralist modelə əsaslanmalıdır.

Beləliklə, funksionalizm, federalizm və plüralizm inteqrasiya problemini müxtəlif səpkidən tədqiq edir. Bu konsepsiyaların hər birinin mühüm praktiki əhəmiyyəti vardır. Onlar inteqrasiyanı əməkdaşlığın daha yüksək forması kimi qələmə verərək beynəlxalq inteqrasiya proseslərinin yollarını araşdırır. Bu konsepsiyaların nümayəndələri tədqiqatlarından irəli gələn ideyaları tövsiyə şəklində Avropa Birliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün təklif edirlər.

ƏDƏBİYYAT

I FƏSİL

- Алексеева Т.А.* Современные политические теории. М., 2000.
- Бузан Б.* Уровни анализа в международных отношениях // Международные отношения: социологические подходы. М., 1998.
- Гоббс Г.* Левиафан // Избр. соч.- В 2 т. Т. 2. М, 1991.
- Грум Дж.* Растущее многообразие международных акторов // Международные отношения: социологические подходы / Под ред. П.А.Цыганкова. М., 1998.
- Гудин Р. И., Клингеманн Х.Д.* Политическая наука как дисциплина // Политическая наука: новые направления / Под ред. Р.И.Гудина, Х.Д.Клингеманна. М., 1999.
- Кант И.* К вечному миру // Соч. Т. 6. М., 1972.
- Клаузевиц К.* О войне. М., 1996.
- Rüstəmov Y.İ.* Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2000.
- Современные международные отношения / Под ред. Торкунова А.В. М., 2000.
- Теория международных отношений: Хрестоматия / Под ред. и с комментариями П. А.Цыганкова. М., 2002.
- Фукидид.* История. В двух томах / Пер. Ф. Мищенко и С. Желебова. М., Пролог. 1994.
- Цыганков П.А.* Теория международных отношений: Учебное пособие. М., 2006.
- Aron, R.* What is a Theory of IR?// Theory and Reality in International Relations. (eds. by J.Farrel and A. Smith), Columbia University Press, 1967.
- Knutsen T.L.* A History of International Relations Theory: An Introduction. N.Y., 1992.
- Kumar M.* Theoretical Aspects of International Politics. New Delhi, 1978.

Morgenthau, H. Common Sense and Theories of IR". // Theory and Reality in International Relations. (eds. by J. Farrel and A. Smith), Columbia University Press, 1967.

Thompson, K. Schools of Thought in International Relations. Columbia University Press, 1996.

Wight M. Why is there no International Theory? // H. Butterfield and M. Wight (eds).

II FƏSİL

Abbasbəyli A.N. Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılmasının nəzəri problemləri. Bakı, 2006.

Аналитические методы в исследовании международных отношений: Сборник научных трудов / Под ред. И.Г. Тюлина, А.С. Кожемякова, М.А. Хрусталева. М., 1982.

Vaxışov M. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi. Bakı, 2002.

Боршшполец К. П. Методы, методики и процедуры прикладного анализа международных отношений // Международные отношения: социологические подходы. Ред. П.А. Цыганков. М, 1998.

Бузан Б. Уровни анализа в международных отношениях// Международные отношения: социологические подходы. М., 1998.

Валлерштайн И. Анализ мировых систем: современное системное видение мирового сообщества // Социология на пороге XXI века: новые направления исследований. М., 1998.

Зайцева О. О методологии изучения международных организаций //Мировая экономика и международные отношения. 1998. № 2.

Косолапов Н.А. Теоретическое исследование международных отношений (историко-интеллектуальный фон и этапы становления науки) // Мировая экономика и международные отношения. 1998. № 1,2.

Наджафов Э.А. Цивилизационный подход к исследованию международной политики С. Хантингтоном. // Sosial biligilər 2002, № 1.

- Цыганков П.А.* Теория международных отношений: Учебное пособие. М., 2006.
- Brzezinski Zb.* The Primacy of History and Culture. //Journal of Democracy, 12, 4, 2001.
- Bueno de Mesquita B.* Principles of International Politics: People's Power, Preferences, and Perceptions. CQ Press, 2000.
- Huntington S.* After 20 Years: The Future of the Third World. // Journal of Democracy, 7, 2.1996.
- Merle M.* The Sociology of International Relations. Berg. N.Y., 1987.
- Rassett B., Starr H.* World Politics. Menu for Choice. San Francisco, 1981.

III FƏSİL

- Кант И.* К вечному миру // Соч. Т. 6. М., 1972.
- Rüstəmov Y.İ.* Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2000. Современные международные отношения / Под ред. Торкунова А.В. М., 2000.
- Теория международных отношений: Хрестоматия / Под ред. и с комментариями П. А.Цыганкова. М., 2002.
- Теория международных отношений на рубеже столетий / Пер. с англ.; Под ред. К. Буса, С. Смита. М., 2002.
- Фукуяма Ф.* Конец истории? // Вопросы философии. 1990. №3.
- Цыганков П.А.* Теория международных отношений: Учебное пособие. М., 2006.
- Цыганков А.П., Цыганков П.А.* Социология международных отношений. Учебное пособие. М., 2006.
- Brzezinski Zb.* The Primacy of History and Culture. //Journal of Democracy, 12, 4, 2001.
- Burchill, S. and Linklater A.* Theories of International Relations. N.Y.: St. Martin Press., 1996.
- Fukuyama F.* The End of History?// The National Interest. 1989. N16.

- Fukuyama F.* The primacy of culture. //Journal of democracy. 6.1, 7-14. 1995.
- Huntington S.* The Clash of Civilizations? //Foreign Affairs 72, n3 (Summer), 1993.
- Kumar M.* Theoretical Aspects of International Politics. New Delhi, 1978.
- Moravcsik A.* A Liberal Theory of International Politics.// Internaitonal Organization, no.4, 1997.

IV FƏSİL

- Алексеева Т.А.* Современные политические теории. М., 2000.
- Богомолов О.Т.* О неолиберализме / Международная жизнь. 1999. №2
- Rüstəmov Y.İ.* Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2000.
- Современные международные отношения / Под ред. Торкунова А.В. М., 2000.
- Теория международных отношений: Хрестоматия / Под ред. и с комментариями П. А. Цыганкова. М., 2002.
- Цыганков П.А.* Теория международных отношений: Учебное пособие. М., 2006.
- Цыганков А.П., Цыганков П.А.* Социология международных отношений. Учебное пособие. М., 2006.
- Baldwin D.A.* (ed.). Neorealism and Neoliberalism: The Contemporary Debate. N.Y., 1996.
- Bueno de Mesquita B.* An Institutional Explanation of the Democratic Peace. //American Political Science Review, vol.93, no 4; 1999.
- Burchill, S. and Linklater A.* Theories of International Relations. N.Y.: St. Martin Press., 1996.
- Doyle M.* Liberalism and World Politics. // Essential Readings in World politics (eds. Karen Mingst and Jack Snyder), New York, 2001.

- Dupont A.* Is there an Asian way? //Survivals. The IISS quarterly, vol. 38, #2, 1996.
- Fukuyama F.* The End of History?// The National Interest. 1989. N16.
- Gilpin R.* The Political Economy of International Relations. Princeton, 1987.
- Jervis R.* Realism, Neoliberalism, Cooperation. //International Security vol 19 no.1 (Summer 1999).
- Grieco J.* Anarchy and the Limits of Cooperation: A Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism // International Organization. 1988. Vol. 42. No 2.

V FƏSİL

- Бжезинский Б.* Большая шахматная доска. М., 1999.
- Гоббс Г.* Левиафан // Избр. соч.- В 2 т. Т. 2. М, 1991.
- Karr Э. X.* Двадцать лет кризиса: 1919-1939. Введение в изучение международных отношений // Теория международных отношений: Хрестоматия. М., 2002.
- Клаузевиц К.* О войне. М., 1996.
- Моргентау Г.* Политические отношения между нациями. Борьба за власть и мир // Социально-политический журнал. 1997. №2.
- Современные международные отношения / Под ред. Торкунова А.В. М., 2000.
- Теория международных отношений: Хрестоматия / Под ред. и с комментариями П. А. Цыганкова. М., 2002.
- Фукидид.* История. В двух томах / Пер. Ф. Мищенко и С. Желебова. М., Пролог. 1994.
- Цыганков А.П.* Ганс Моргентау: взгляд на внешнюю политику // Власть и демократия: Сборник статей. М., 1992.
- Цыганков П.А.* Теория международных отношений: Учебное пособие. М., 2006.

Grieco J. Anarchy and the Limits of Cooperation: A Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism // International Organization. 1988. Vol. 42. No 2.

Jervis R. Realism, Neoliberalism, Cooperation. //International Security vol 19 no.1 (Summer 1999).

Morgenthau H. Politics among Nations. The Struggle for Power and Peace. N.Y., 1948.

Morgenthau H. The Balance of Power, Different Methods of the Balance of Power, and Evaluation of the Balance of Power, //Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace, //Essential Readings in World politics (eds. Karen Mingst and Jack Snyder), New York, 2001.

Morgenthau H. The Future of Diplomacy. // International Politics (eds. R. Jervis and R. Art). Columbia University Press, 1996.

Morgenthau H. A Realist Theory of International Relations and "Political Power.//Essential Readings in World politics (eds. Karen Mingst and Jack Snyder), New York, 2001.

VI FƏSİL

Аснер П. Насилие и мир. М., 1999.

Грум Дж. Растущее многообразие международных акторов // Международные отношения: социологические подходы / Под ред. П.А.Цыганкова. М., 1998.

Гудин Р. И., Клингеманн Х.Д. Политическая наука как дисциплина // Политическая наука: новые направления / Под ред. Р.И.Гудина, Х.Д.Клингеманна. М., 1999.

Кеохейн Р.О. Международные отношения: вчера и сегодня // Политическая наука: новые направления / Под ред. Р.Гудина и Х.Д. Клингеманна. М., 1999.

Коньшев В. Разновидности американского неореализма // Космополис. 2004. №4. 1998.

- Сандерс Д.* Международные отношения: неореализм и неолиберализм. // Политическая наука: новые направления / Под ред. Р.Гудина и Х.Д. Юшнгеманна. М., 1999.
- Todd Э.* После империи. Pax Americana – начало конца. М., 2004.
- Цыганков А.П., Цыганков П.А.* Социология международных отношений. Учебное пособие. М., 2006.
- Цыганков П.А.* Теория международных отношений: Учебное пособие. М., 2006.
- Baldwin D.A.* (ed.). Neorealism and Neoliberalism: The Contemporary Debate. N.Y., 1996.
- Brzezinski Z.* War and Foreign Policy, American-Style, //Journal of Democracy, 11, 1, 2000.
- Burchill S.* Liberal Internationalism. // Theories of International Relations (eds. Burchill, Scott and Andrew Linklater). N.Y.: St. Martin Press, 1996.
- Halliday F, Rosenberg J. and Waltz K.* Interview with Ken Waltz. //Review of International Studies 24, July, 371-86, 1998.
- Waltz K.* Theory of International Politics. N.Y., 1979.

VII FƏSİL

- Алексеева Т.А.* Современные политические теории. М., 2000.
- Булл Х.* Анархическое общество: исследование проблемы порядка в мировой политике // Антология мировой политической мысли: В 5-ти т. Т. II. Зарубежная политическая мысль XX века. М., 1997.
- Rüstəmov Y.İ.* Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2000.
- Теория международных отношений: Хрестоматия / Под ред. и с комментариями П. А. Цыганкова. М., 2002.
- Цыганков П.А.* Теория международных отношений: Учебное пособие. М., 2006.
- Bull H.* The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics. L, 1977.

- Burchill, S. and Linklater A.* Theories of International Relations. N.Y.: St. Martin Press., 1996.
- Dupont A.* Is there an Asian way? //Survivals. The IISS quarterly, vol. 38, #2, 1996.
- Fearon J.* Domestic Politics, Foreign Policy, and Theories of International Relations. //Annual Review of Political Science. Vol. 1: 28, 1998.
- Fearon J.* Rationalist Explanations for war, //International Organization 49, n3 (Summer), 1995.
- Patten C.* Asian values and Asian success. A speech by the Governor of Hong Kong. //Survivals. The IISS Quarterly, vol. 38, #2, 5-12, 1996.
- Wight M.* Why is there no International Theory? // H. Butterfield and M. Wight (eds).

VIII FƏSİL

- Алексеева Т.А.* Современные политические теории. М., 2000.
- Гоулдманн К.* Международные отношения: общие проблемы // Политическая наука: новые направления / Под ред. Р.Гудина и Х.Д. Клингеманна. М., 1999.
- Ленин В.И.* Империализм как высшая стадия капитализма // Полн. собр. соч. Т. 27.
- Маркс К., Энгельс Ф.* Манифест Коммунистической партии // К. Маркс и Ф.Энгельс. Сочинения. 2-е изд. Т. 4. М., 1955.
- Rüstəmov Y.İ.* Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2000.
- Теория международных отношений: Хрестоматия / Под ред. и с комментариями П. А. Цыганкова. М., 2002.
- Цыганков П.А.* Теория международных отношений: Учебное пособие. М., 2006.
- Цыганков А.П., Цыганков П.А.* Социология международных отношений. Учебное пособие. М., 2006.

Burchill S. Liberal Internationalism. // Theories of International Relations (eds. Burchill, Scott and Andrew Linklater). N.Y.: St. Martin Press, 1996.

Gilpin R. The Political Economy of International Relations. Princeton, 1987. *Merle M.* The Sociology of International Relations. Berg. N.Y., 1987.

IX FƏSİL

Карр Э. Х. Двадцать лет кризиса: 1919-1939. Введение в изучение международных отношений // Теория международных отношений: Хрестоматия. М., 2002

Nəcəfov E.Ə. Beynəlxalq siyasətə dair realist- idealist, elmi (bixeviorist) – ənənəvi (tradisional) yanaşmalar. // Beynəlxalq münasibətlərin aktual problemləri. 2005. № 4.

Сандерс Д. Международные отношения: неореализм и неолиберализм. // Политическая наука: новые направления / Под ред. Р.Гудина и Х.Д. Юшнгеманна. М., 1999.

Теория международных отношений на рубеже столетий / Пер. с англ.; Под ред. К. Буса, С. Смита. М., 2002.

Цыганков А.П., Цыганков П.А. Социология международных отношений. Учебное пособие. М., 2006.

Цыганков П.А. Теория международных отношений: Учебное пособие. М., 2006.

Baldwin D.A. (ed.). Neorealism and Neoliberalism: The Contemporary Debate. N.Y., 1996.

Jervis R. Realism in the Study of World Politics. //International Organization vol.52, no.4 (Autumn) 1998.

Kaplan M. A new Great Debate: Traditionalism versus Science in International Relations // World Politics. 1966. Vol. XIX.

Lapid Y. The Third Debate: On the Prospects of International Theory in a Post-Positivist Era. //International Studies Quarterly vol.33 no.3 (September 1989).

- Powel R.* Anarchy in International Relations Theory: the Neorealist-Neoliberal Debate // *International Organization*. 1994. Vol. 42. No 2.
- Schoeder P.* Historical Reality vs. Neo-realist Theory. // *International Security* vol 19 no.1 (Summer) 1994.
- Waltz K.* Evaluating Theories. // *American Political Science Review* vol.91 no.4 (December) 1997.

X FƏSİL

- Грум Дж.* Растущее многообразие международных акторов // *Международные отношения: социологические подходы* / Под ред. П.А.Цыганкова. М., 1998.
- Лебедева М.М., Цыганков П. А.* Теоретические поиски в международных исследованиях // *Международные исследования в 1990-е годы: подходы американских и французских авторов* / Под ред. М.М.Лебедевой и П.А.Цыганкова, М., 2001.
- Теория международных отношений на рубеже столетий* / Пер. с англ.; Под ред. К. Буса, С. Смита. М., 2002.
- Цыганков А.П., Цыганков П.А.* Социология международных отношений. Учебное пособие. М., 2006.
- Цыганков П.А.* Теория международных отношений: Учебное пособие. М., 2006.
- Brailard Ph., Djalili M.-R.* Les relations internationales. Paris, 1988.
- Farnham B.* Political Cognition and Decision-Making. // *Political Psychology* vol.11 no.1. 1990.
- Fearon J.* Rationalist Explanations for war, // *International Organization* 49, n3 (Summer), 1995
- Hermann M. and Hagan J.* International Decision Making: Leadership Matters? // *Essential Readings in World politics* (eds. Karen Mingst and Jack Snyder), New York, 2001.
- Kumar M.* Theoretical Aspects of International Politics. New Delhi, 1978.

Levy J. Prospect Theory Rational Choice and International Relations: (Theoretical Applications and Analytical Problems.)// International Studies Quarterly no.41, 1997.
Powell R. Bargaining Theory and International Conflict. //Annual Review of Political Science. Vol. 5. 2002.

XI FƏSİL

Алексеева Т.А. Современные политические теории. М., 2000.
Гоббс Г. Левиафан // Избр. соч.- В 2 т. Т. 2. М, 1991.
Капустин Б. Г. «Национальный интерес» как консервативная утопия // Свободная мысль. 1996. № 3.
Концепция национальных интересов: общие параметры и специфика // Мировая экономика и международные отношения. 1996. № 7.
Межуев В.В. Понятие «национальный интерес» в российской общественно-политической мысли // Полис. 1997. № 1.
Molçanov M.A. Дискуссионные аспекты проблемы «национальный интерес» // Полис. 2000. № 1.
Национальный интерес //Полис. 1995. № 1.
Национальный интерес versus государственный интерес: теоретические понятия и политическая реальность. «Круглый стол» // Полис. 2000. № 1.
Политический дискурс: национальный интерес // Полис. 1997. № 1.
Rüstəmov Y.İ. Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2000.
Цыганков П.А. Теория международных отношений: Учебное пособие. М., 2006.
Fearon J. Domestic Politics, Foreign Policy, and Theories of International Relations. //Annual Review of Political Science. Vol. 1, 1998.
Jervis R. Rational Deterrence: Theory and Evidence. //World Politics, vol 41, 1989.

Jervis R. Cooperation under Security Dilemma. // Essential Readings in World politics (eds. Karen Mingst and Jack Snyder), New York, 2001.

Morgenthau H. "The Balance of Power," "Different Methods of the Balance of Power", and "Evaluation of the Balance of Power", from "Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace".// Essential Readings in World politics (eds. Karen Mingst and Jack Snyder), New York, 2001.

Wright. Q. A Study of War. Chicago, 1965.

XII FƏSİL

Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslük, Bakı, 2005.

Современные международные отношения / Под ред. Торкунова А.В. М., 2000.

Цыганков П.А. Теория международных отношений: Учебное пособие. М., 2006.

Цыганков А.П. Ганс Моргентау: взгляд на внешнюю политику // Власть и демократия: Сборник статей. М., 1992.

Цыганков А.П., Цыганков П.А. Социология международных отношений. Учебное пособие. М., 2006.

Brzezinski Z. War and Foreign Policy, American-Style, //Journal of Democracy, 11, 1, 2000.

Fearon J. Domestic Politics, Foreign Policy, and Theories of International Relations. //AnnualReview of Political Science. Vol. 1: 28, 1998.

Merle M. The Sociology of International Relations. Berg. N.Y., 1987.

Morgenthau H. The Future of Diplomacy. // International Politics (eds. R. Jervis and R. Art). Columbia University Press, 1996.

XIII FƏSİL

- Abbasbəyli A.N.* Beynəlxalq münaqişələr: nəzəri və konseptual yanaşmalar. Bakı, 2006.
- Давыдов Ю. П.* Демократия, демократизация и проблемы войны и мира // США — экономика, политика, идеология. 1999. № 7.
- Клаузевиц К.* О войне. М., 1996.
- Лебедева М.М.* Политическое урегулирование конфликтов. Подходы, решения, технологии. М., 1999.
- Лебедева М.М.* Вестфальская модель мира и особенности конфликтов на рубеже XXI века // Космополис. 1999.
- Фельдман Д.М.* Конфликты в мировой политике. М., 1998.
- Хрусталеv М. А.* Диверсионно-террористическая война как военно-политический феномен // Международные процессы. 2003. № 2. Май – август.
- Brzezinski Z.* War and Foreign Policy, American-Style, //Journal of Democracy, 11, 1, 2000.
- Boulding K.* Conflict and Defence. A critical theory. N.Y., 1962.
- Bueno de Mesquita B.* An Institutional Explanation of the Democratic Peace. //American Political Science Review, vol.93, no 4; 1999.
- Burton J.* Resolution of Conflict. // International Studies Quaterly. XV. 1. March 1972.
- Fearon J.* Rationalist Explanations for war, //International Organization 49, n3 (Summer), 1995.
- Groom A.J.* Paradigms in Conflict: The Strategist, the Conflict Researcher and the Peace Researcher // Conflict: Readings in Management and Resolution. L. 1990.
- Jervis R.* Theories of War in an Era of Leading-Power Peace. //American Political Science Review. Vol. 96, No. 1, March, 2002.
- Levy J.* The Causes of War and the Conditions of Peace. //Annual Review of Political Science. Vol. 1, 1998.

Van Evera S. Hypotheses on Nationalism and War. //International Security, vol. 18, no. 4, 1998.
Wright. Q. A Study of War. Chicago, 1965.

XIV FƏSİL

Аснер П. Насилие и мир. М., 1999.
Богатуров А.Д., Плешаков К.В. Динамика международной стабильности // Мировая экономика и международные отношения. 1991. № 2.
Вендт А. Четыре социологии международной политики // Международные отношения: социальные подходы / Под ред. П.А. Цыганкова. М., 1998.
Давыдов Ю. П. Норма против силы. М, 2003.
Лебедева М.М. Вестфальская модель мира и особенности конфликтов на рубеже XXI века // Космополис. 1999.
Натан Р.И., Хоффманн Э.П. Современный федерализм // Международная жизнь. 1991. №1.
Цыганков А.П., Цыганков П.А. Международное сотрудничество: возможности социологического подхода // Общественные науки и современность. М., 1999. № 1. 1994.
Цыганков П.А. Безопасность: кооперативная или корпоративная? // Политические исследования. 2000. № 3.
Цыганков А.П., Цыганков П.А. Социология международных отношений. Учебное пособие. М., 2006.
Цыганков П.А. Теория международных отношений: Учебное пособие. М., 2006.
Doyle M.W. Ways of War and Peace: Realism, Liberalism, and Socialism. N.Y., 1997.
Grieco J. Anarchy and the Limits of Cooperation: A Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism // International Organization. 1988. Vol. 42. No 2.
Grieco J. Cooperation among Nations. Ithaca; N.Y., 1990.

Kapur D. The IMF: A Cure or a Curse?, //Essential Readings in World politics (eds. Karen Mingst and Jack Snyder), New York, 2001.

Milner H. International Theories of Cooperation: Strengths and Weaknesses// World Politics. 1992. Vol.44.

Ağalar Abbasbəyli, Etibar Nəcəfov
BEYNƏLXALQ MÜNƏSİBƏTLƏR NƏZƏRİYYƏSİ

Dərslik

Bakı – Mütərcim – 2007

Çapa imzalanıb: 10.12.07.
Format: 60x84 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 13 ş.ç.v. Tiraj: 200. Sifariş № 116.
Qiyməti müqavilə ilə.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks **596 21 44**
e-mail: mutarjim@mail.ru